

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

Copies of this Volume, postage paid, can be had of the Director, Mithila Institute, Darbhanga, on receipt of Rs. 11/- by M. O. or Postal Order or Cash.

Printed by Suryyanarain Jha for Darbhanga Press Company Limited, Darbhanga, and Published by Dr. P. L. Vaidya, Director, Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning, Darbhanga

THE GOVERNMENT OF BIHAR established the Mithila Institute of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning at Darbhanga in 1951 with the object, *inter-alia*, to promote advanced studies and research in Sanskrit Learning, to bring together the traditional Pandits with their profound learning and the modern scholars with their technique of research and investigations, to publish works of permanent value to scholars. This Institute is one of the five others planned by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Mithila Institute, three others have been established and have been doing useful work during the last three or four years—Nalanda Institute of Research & Post-Graduate Studies in Buddhist Learning and Pali at Nalanda, K. P. Jaisawal Research Institute at Patna, and the Bihar Rashtra Bhasha Parishad for research and advanced studies in Hindi at Patna. In the establishment of the Mithila Institute the State Government received a generous donation from the Maharajadhiraja of Darbhanga for construction of the building on a plot of land also donated by him.

2. As part of this programme of rehabilitating and re-orientating ancient learning and scholarship, the editing and publication of this volume has been undertaken with the co-operation of scholars in Bihar and outside. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

FOREWORD

It is not for me to introduce to the world of letters and scholarship the late Mahamahopadhyaya Pandit Ramavatar Sharma of revered memory. His versatile genius brought him widespread celebrity in his life-time, and through the works that he has left behind he will continue to be remembered with respect and admiration by generations to come. Deeply steeped in the ancient lore, he was equally interested in modern developments in knowledge in the field of both arts and science. There was in him a peculiar combination of the profundity of the traditional learning as well as the breadth of outlook and critical faculty of modern scholarship and he was extremely anxious that Indian scholarship even of the traditional type should be brought up to date and should, indeed, have something new to contribute to the world, Dr. K. P. Jayaswal, the well-known orientalist, used to say that he belonged to the race of Kapil and Kanad; that, in fact, he was something more, for in his company, one often had the feeling that "one was with somebody who was Kapila and Shankar, Kalidas and Panditraj Jagannatha all rolled into one".

It was a tragedy that he left us a little too early and that we could not derive from him the full benefit of his vast and encyclopaedic learning. He had conceived the idea of writing an encyclopaedia in Sanskrit which, however, he could not give effect to in the manner he desired. Nevertheless within a comparatively short span of time his contributions have been amazingly rich and include poems, research papers, critical essays, speeches and dissertations on a variety of subjects. His magnum opus, of course, is his Sanskrit Lexicon. His philosophical treatise, the Parmartha Darshan is no less important. It was acclaimed by many competent to pronounce an opinion on its subject-matter that it was the seventh Darshana, an addition to the six for which this country and Sanskrit learning have been justly famous throughout the world and will continue to be so through ages.

It was regrettable that little attention was paid, till recently, to make Panditji's writings readily available to the world. It is, therefore, not without a feeling of gratification that I am writing these few lines by way of a foreword to the printed collections of Panditji's Miscellaneous Sanskrit Writings. The present collection forms the first volume of that scholar's works in Sanskrit and English, those in Hindi having already been published by the Bihar Rastrabhasa Parishad, Patna. The entire series will consist of three volumes and with the completion of the series all the writings of Panditji will have been published.

I regard the publication of Panditji's works as the discharge of a long-standing debt which this State owed to him. I am sure the belatedness of it will only help to enhance its value in the eyes of those who have been eagerly waiting for the same. It will not be revealing a secret when I state that it was our respected Rashtrapati who first drew our attention to the need of publishing these writings. Our late Rajyapal, Madhava Sri Hari Aney, with the scholar that was in him, keenly interested himself in planning the publication and the State Government promptly took up the matter and sanctioned the funds needed for it. Panditji's eldest son, Professor N. V. Sharma of Patna University, performed but a filial duty in whole-heartedly cooperating in the fulfilment of the task. Our thanks are nevertheless due to him for the ungrudging assistance that he rendered in getting the press-copy duly prepared. Last but not least, I have to thank Dr. P. L. Vaidya, Director of the Mithila Sanskrit Research Institute, Darbhanga, for the zeal and earnestness with which he pushed through this work and saw it through the press with commendable promptitude.

Patna
10-3-56

} -

BADRINATH VARMA

प्रबन्धानुक्रमणिका

FOREWORD by Hon. Acharya Badri Nath Varma	7
LIFE-SKETCH of the Author in English	11
परिचय	18

प्रथमो विभागः

१ भारतगीतिका	१
२ मुद्गरदूतम्	३
३ धीरनैषधम्	२८
४ साहित्यरत्नावली	५१
१ परिमलः	५१
२ अश्वघोषः	५५
३ कुमारदासः	५६
४ लीलाशुकः	६२
५ पाणिनिः	६५
६ भट्टभल्लटः	६८
७ रत्नाकरः	१००
८ क्षेमेन्द्रः	१०४
९ कविराजः	१०६
१० विल्हणः	११२
११ भासभर्तृहरिश्चन्द्रौ	११४
५ कलाकीमुदी- प्रास्ताविकम्	११६
" निरूपणपरीक्षोद्भासः	१२५
" स्थूलतत्त्वोद्भासः	१२८
" रसोद्भासः	१३३

” रसोल्लासे धातवः

” यन्त्रोल्लासः

” गुणोल्लासः

६ भाषातत्त्वम्

द्वितीयो विभागः

१ श्रोसरस्वत्यष्टकम्

२ अभिनवभारतम्— भारतीयमितिवृत्तम्
” देशान्तरीयेतिवृत्तम्

३ प्राचीनकविविषयकारिण पद्यानि

which he called the Paramartha Darshana and which was acclaimed by many as the seventh system of Indian philosophy. His magnum opus was the Sanskrit Lexicon, which would be published by the Mithila Institute as the last volume of his Sanskrit and English writings, the first being the present one.

Dr. K. P. Jayaswal spoke thus of the genius of Sharmaji "when I walked with Panditji I felt that I was with Kapil, Kanad, Sankara, and Kalidasa, Harsha, Jagannatha rolled into one".

—Umanath

परिचय

“भारतस्य न भा भाति विहारो हारवर्जितः ।
रामावतारे स्वर््याते मूर्च्छितैव सरस्वती ॥”

स्वर्गीय महामहोपाध्याय पण्डित रामावतार शर्मा ने अपने अविश्रांत स्वाध्याय एवं अधिचल ज्ञान-साधना के द्वारा, समाज के समस्त सरस्वती की उपासना का जो अनुपम एवं अनुकरणीय आदर्श उपस्थित किया था, उससे उनके युग का विद्वन्मंडल विस्मय-विमुग्ध हो गया था। शर्माजी का जन्म बिहार-राज्य के सारन जिला स्थित छपरा-नगर में, ६ मार्च, सन् १८७७ को, एक साधनहीन किंतु विद्या-प्रेमी सरयूपारीण ब्राह्मण-परिवार में हुआ था। उन्होंने संस्कृत की प्रारंभिक शिक्षा अपने पिता पं० देवनारायण पाण्डेय से पाई थी। बाद में उन्होंने काशी के पञ्च-परम-गुरुओं में प्रमुख महामहोपाध्याय गङ्गाधर शास्त्री से संस्कृत की उच्चतम शिक्षा पाई। वे काशी से ही साहित्याचार्य की परीक्षा में सर्वप्रथम स्थान प्राप्त कर उत्तीर्ण हुए। इसके बाद, चूँकी उनके पिता का देहांत हो गया और उन्हें अपने तीन अनुजों और माता आदि का पालन-पोषण करना पड़ा, उन्होंने संस्कृत-शिक्षक के रूप में जीविकोपार्जन करते हुए मैट्रिकुलेशन (तय एनट्रेंस), आइ. ए. (तय एफ. ए.), बी. ए. और एम. ए. परीक्षाएँ कीं और सभी में ससम्मान सफल रहे, अन्तिम दोनों परीक्षाओं में तो प्रथम श्रेणी में प्रथम स्थान की प्राप्ति के साथ।

ऐसी असाधारण योग्यता प्राप्त कर लेने पर उन्हें पटना कालेज में संस्कृत-ध्यापक का पद मिला। कुछ दिनों के बाद वे कलकत्ता विश्वविद्यालय के संस्कृत के प्राध्यापक नियुक्त हुए और वहीं धनु-मल्लिक-लेखरर के रूप में अंग्रेजों में वेदान्त पर भाषण-माला भी प्रस्तुत की, जो पुस्तकार प्रकाशित भी है। वे पुनः धड़े आग्रह से बिहार के शिक्षा-विभाग द्वारा पटना कालेज में बुलाए गए, जहाँ से, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय की स्थापना होने पर, उन्हें महामना मालवीय जो प्राच्य विभाग का अध्यक्ष बनाकर ले गए। कुछ वर्षों के बाद बिहार सरकार ने उन्हें फिर पटना कालेज में सानुरोध बुला लिया, और वे बिहार की इसी प्रमुख शिक्षण-संस्था के संस्कृत विभागाध्यक्ष के पद पर काम करते हुए, ३ एप्रिल, १९२६ को दिवंगत हुए।

शर्माजी ने अखिल भारतीय हिन्दी साहित्य सम्मेलन के जबलपुर अधिवेशन की और सन् १९११ में अखिल भारतीय समाज-सुधार-सम्मेलन की अध्यक्षता की थी। सम्मेलन के अध्यक्ष के रूप में उनका स्वागत करने हुए स्वर्गीय पं० जगन्नाथ प्रसाद चतुर्वेदी ने कहा था, “जैसे रामायतार के समय मर्यादा स्थापित हुई, वैसे ही आज भी यहाँ रामायतार हुआ है! हिन्दी की भी मर्यादा स्थापित हो जाएगी।” उक्त अवसर पर ‘सरस्वती’ में स्व० आचार्य महाबोरप्रसाद द्विवेदी ने उनके परिचय में लिखा था—“यस्यास्ये परमार्थदर्शनमयी वाणी ननर्ताद्धता”।

शर्माजी की प्रतिभा चतुरस्र थी और व अपनी बहुपथीन मतिमत्ता के कारण देश में ही नहीं, विदेशों में भी अपने समय के अप्रतिम विद्वान् माने जाते थे। उन्होंने संस्कृत, हिन्दी और अंग्रेजी में स्थायी महत्त्व के पांडित्यपूर्ण प्रबन्ध लिखे थे और संस्कृत में काव्य, नाटक, चम्पू, दर्शन, इतिहास, भाषातत्त्व और कोष के महार्घ ग्रन्थों की रचना की थी, जिनमें से कुछ का प्रकाशन प्रस्तुत पुस्तक में हुआ है और शेष का निकट भविष्य में होगा।

शर्माजी का यशःकाय अजर-अमर है। उनकी विद्वत्ता, देशप्रेम और स्वाभिमान की कहानियाँ आज भी देश के कोने-कोने में कही-सुनी जाती हैं। उनकी मृत्यु के बाद भारत के एक दूसरे महान् विद्वान्, डा० कारीप्रसाद जायसवाल ने कहा था—“जब मैं शर्माजी के साथ घूमता था तो मैं ऐसा अनुभव करता था कि मैं कपिल-कणाद-शंकर और कालिदास-दूर्य-जगन्नाथ इन सभी के साथ चल रहा हूँ।”

—उमानाथ

भारतगीतिका

अलं भारतीया मतानां विभेदैरलं देशभेदेन वैरेण चालम् ।
 अयं शाश्वतो धर्म एको धरार्या न सम्भाव्यते धर्मतत्त्वेपु भेदः ॥१॥
 दया भूतसंधे मतिर्देवदेवे चतुर्वर्गचिन्ता विरोधाद्विरामः ।
 मनःक्रयवाक्शोधने चैव बुद्धिः परं धर्मतत्त्वं विरोधोऽत्र केषाम् ॥२॥
 नराः सर्व एवैकमीशं भजन्ते स ईशः परं नामभेदेन भिन्नः ।
 समुद्रासितो धर्म एतेन चैको विचिन्त्येति को वर्त्ततां भेदवादे ॥३॥
 कलिङ्गाङ्गवङ्गान्ध्रकद्राविडादीनुपाधोन्विहायैक्यमालम्ब्य भूयः ।
 अये भारतीयाः पुरंवात्मरूपं लभध्वं यशश्चन्द्रशुभ्रं तनुध्वम् ॥४॥
 गिरं संकृतां राजर्कायां च वाणीं समभ्यस्य लोकद्वयस्यापि सौख्यम् ।
 वशे स्थापयध्वं स्वधर्मं स्वदेशं तथा प्रापयध्वं पुनर्गौरवं तत् ॥५॥
 चतुर्वर्गमूलं सुविद्येति मत्वा स्वदेशीयविद्यालयानामुदारम् ।
 विधायोन्नतिं शिल्पशास्त्रादिशिक्षाप्रचारं भृशं भारते वर्धयध्वम् ॥६॥
 अकृत्वा मति दोषजाते परेषां विशुद्धयै स्वदोषस्य भूयो यतध्वम् ।
 स्वदोषे जनेः शोधिते नावकाशः क्वचिदोपजातस्य भावोति मत्वा ॥७॥
 वचः सर्वतः सत्यमङ्गीकुरुध्वं न चासत्यमुद्रोपितं ब्रह्मणापि ।
 चरिधं भृशं सत्यपूतं तनुध्वं मतिं सर्वभूतायने वर्त्तयध्वम् ॥८॥
 पुरामुष्मिकं वैदिकं भारतीयाः सुखं विद्यया साधितं पूर्वजैर्वः ।
 उपेक्ष्याद्यविद्याममूं भोजनार्थं परेषां मुख्यावेक्षिणो हा भवन्तः ॥९॥
 जनैरैहिकामुष्मिकार्थं क्लमासु प्रवृत्तिं विहायाद्य विद्यासु मोहात् ।
 श्रमं शुष्कवादेपु कुर्वद्भिरेतैः कथं याप्यते जीवनं दास्यकृत्ये ॥१०॥
 श्रुतौ दर्शने ज्यौतिषे धर्मशास्त्रे पुराणेतिहासे चिक्रिसाविधौ च ।
 तथैवोपयुक्तेषु विद्यान्तरेषु प्रवृत्तिं तनुध्वं विद्यादान्विहाय ॥११॥

समभ्यस्य देशान्तरीयाश्च भाषाः समाहृत्य विज्ञानतत्त्वानि युस्त्या ।
गिरा दिव्यया संस्कृतानि प्रकाशं स्वदेशीयभाषासु संचारयध्वम् ॥१२॥
न संभाव्यते नेष्यते भोजनैक्यं न चान्यत्तया घाण्मैक्यं मुधीभिः ।
हृद्देशेन बुद्धपैक्या मर्चयत्नं स्वदेशोदये भारतीयाःतनुध्वम् ॥१३॥

किं पूर्वसूरिभिरभूत्कृतमत्र देशे
द्वीपान्तरेषु च कियत् कियतेऽधुनापि ।
आलोच्य सर्वमिदमद्गं विघत्त यत्नं
यत्नेन सर्वमिदं सिद्धयति नात्र शङ्का ॥१४॥
नान्याश्रयेण निजबुद्धियत्नेन सर्वं
पूर्वैः कृतं सपदि तत् कियतां भवद्भिः ।
वैज्ञानिकैरखिलसिद्धिरुदस्य विघ्नान्
द्वीपान्तरेष्वपि घनादि विनाप्यवापि ॥१५॥
यत्पूर्वजैर्षिपिनवामपरैस्तृणाय
मत्वा धनं भगवदेकसहायसुस्थैः ।
धन्या व्यघ्रायिपत हन्त परःसहस्राः
सीदन्ति ते कथमिवान्यजनाशयाद्य ॥१६॥

नित्या सा करुणा शिवस्य न गता, धर्मो न नित्यो गतः
सम्राट्प्रेषित ईश्वरेण कथमक्षेमाय चेष्टेत नः ।
उद्योगस्तु जनस्य न स्थिर इति स्थानं तदेकं भियो
नोद्योगस्थिरचेतसां विफलतेत्युद्योग आलम्ब्यताम् ॥१७॥

{ 'मित्रगोष्ठी-पत्रिका' ; काशी, १८२६ शकब्दाः ; ध्यावाङ्कः ; प्रथमवर्षस्य तृतीया संख्या }

मुद्गरदूतम्

किं मे पुत्रैर्गुणनिधिरयं तात एवैप पुत्रः

शून्यध्यानेस्तदहमधुना वर्त्तये ब्रह्मचर्यम् ।

कश्चिन्मूर्खश्चपलविधवास्नानपूतोदकेषु

स्वान्ते कुर्वन्निति समवसत्कामगिर्याश्रमेषु ॥१॥

शास्त्रज्ञानामपि ननु तनुदूषितावस्कराद्यैः

शुद्धः कः स्याद् गुरुरिति भुवं स भ्रमन्मूर्खदेवः ।

वत्रे कश्चिद् गुरुमथ शकृत्पूरकादिशून्यं

चैत्ये कस्मिंश्चन विनिहितं जीर्णपापाण्यण्डम् ॥२॥

चैत्योपान्ते सरित्तमतुलां प्राप चिन्तां स पश्यन्

देवादाग्निर्दहति यदि तां का दशा यादसां स्यात् ।

तान्युद्धीय द्रुमततिभिमां तीरजां हन्त यान्ती-

त्युक्तः प्राज्ञैरपि सबरुणं मुक्तकण्ठं रुरोद ॥३॥

मीनां घातीर्दहन भगवन्मातरं मत्स्यजातेः

सायं प्रातः प्रतिदिनमिति प्रार्थनां गातुमुच्चैः ।

उद्युक्तानामथ समुदितश्चर्मकारादिकानां

व्याख्यानाद्यैर्विपुलसमितीः स्थापयामास मूर्खः ॥४॥

सायं चैत्ये स कथकमुखान्माघमाहात्म्यकाण्डे

शुक्लाष्टम्यां विकिरति सुधां शीतरश्मिर्निशीथे ।

श्रुत्वा वार्त्तामिति सविधवः मूढमकौपीनधारी

तीरे नद्या रत्ननिमनयजाड्यविद्धः सुधायै ॥५॥

भ्रामोपान्ते तरुणविधवाः प्राप्तगन्धर्वबाधा

मूर्च्छामग्नाः सरभसमसावामृशात्रङ्गुलीभिः ।

गायत्र्या वा मदनविधुरो रामकृष्णाह्वयैर्वा

सोच्छ्वासास्ता व्यधित पचसा शस्यराजीवृषेव ॥६॥

क्षेत्रेऽपश्यत् समद्विषमथ स्फोटदपं भ्रमन्तं

त्वन्तः श्रेयान्ननु पशुरय शृङ्गलाङ्गलयुक्तः ।

इत्थं प्रोक्तः प्रियविधवथा तामुवाच प्रियाहं

पुच्छं शृङ्गद्वयमपि च मे दिव्यदृष्ट्यावलोक्यम् ॥७॥

गर्भं लब्ध्वा तरुणविधवा कापि तं लज्जयोचे

वच्यन्ती मे किमिह भगवन्बन्धवो गर्भिणीं माम् ।

तां प्रत्युचे प्रहसितमुखो भूर्खदेवः प्रगल्भो

मद्भस्माणुप्रभवमयि ते ख्यापयिष्यामि गर्भम् ॥८॥

धूर्त्तो धृत्तरथ स गदितैरात्मजन्मान्तराणा-

मत्यश्लीलैः किल पुलकयन्बालवैधव्यदग्धाम् ।

प्राप्यैताभ्यः प्रतिदिनमसौ पायसापूंपराशी-

सीतारामस्तत्रकलकलैर्मोदयामास भक्तान् ॥९॥

भूते भूयो मनुरपि वदेद्यामिनीं नैव भाषां

किं शिक्षाभिर्जपत शिशवो रामकृष्णेति जल्पन् ।

भाषानामन्यथ मनुमपि क्षीबकोऽसावजान-

न्मुग्धास्तिग्धैर्घृतमधुमयैर्बन्धवामास वादैः ॥१०॥

श्रुत्वा मृत्युं जरठविदुषः कस्यचित्काशिकायां

शिष्यैः पृष्टः कथय भगवन् कारणं तस्य मृत्योः ।

पोतैर्द्वीपान्तरगतिविधिं शंसति स्मैष विप्र-

स्तस्माद्यातो यमगृहमसावित्युवाच स्वशिष्यान् ॥११॥

काले याते पितरमथ च व्याधितं शुश्रुवान्स

ग्रामं गत्वा ऋटिति जरठं तं समाच्छिद्य वैद्यात् ।

वैद्यो नारायण इति वदन्स्थापयित्वापगाया-

मेकादश्यामजलरसनं मारयामास तर्पात् ॥१२॥

विद्वान्बृद्धो ननु तव पिता हा विपन्नोऽद्य कष्टं

शोकात्सर्षे मुद्दद इति तं तुष्टुवुस्तस्य तादम् ।

पापाः किं नु प्रलपथ पितुर्नैव जानीथ कीर्त्तिं

भूमावेप सुटमयि जडा मुक्कशोथे द्वितीयः ॥१३॥

- दृष्टा मूर्खा जगति पुरुषाः प्रायशो लम्बकूर्चा
इत्यालोच्य व्यथितहृदयः पुस्तके चापि मूर्खः ।
- मुष्ट्या कूर्चं घृतमवहितो दग्धुमारभ्य क्षीपे
वह्नौ सद्यो ज्वलति च मुखं मुक्तमुष्टिर्ददाह ॥१४॥
- नीतिव्याख्यासमितिषु तथा धर्मवार्त्तासदःसु
प्रायो नाट्येष्वथ शवखनिष्पगश्रमेपूङ्गटानाम् ।
- व्यर्थं क्षिप्त्वा भरतवसुधाद्रव्यकोटीः स कीटो
देशप्रेमोल्बणभणितिभिर्नाशयामास विद्याम् ॥१५॥
- आनेप्येऽहं हिमगिरितटादौषधं वः लुघारिं
प्राणायामैर्व्रियति भवतां सावयिष्ये गतिं वा ।
- कुञ्जे कुञ्जे सपदि भविता रामकृष्णावतारः
रमश्च चिद्धत्वा प्रकटवनिताभावभाजो रमध्वम् ॥१६॥
- जल्पन्नित्यं रसनगरलै रामकृष्णादिनामा-
न्युग्राचारः किल वलुपयन्नार्त्तवं विभ्रदङ्गे ।
- सिन्दूराक्तो रणितवलयः शाटिकावेष्टिताङ्गः
सायं चैत्ये प्रतिदिनमसावञ्जितात्तो ननर्त्त ॥१७॥
- विभ्यद् भूताञ्चपलविधवासङ्गमैः पूतचैत्यः
प्रायश्चित्तं मुहुरुपदिशन्स गृहस्थेषु पापः ।
कोटोश्चिन्वञ्जगदुपदिशन्वप्नमायोपमानं
गाथा वेदानिव परिपठन् स्कीतकीर्त्तिर्धभूय ॥१८॥
- ईशः सृष्टिं स किल विदधे पृत्कृतैश्चिन्तया वा
सावत्पापं क इह कुरुते यावदीशः क्षमेत ।
- रे रे मूढाः स्मरत गणिकां तामघाजामिल् वा
व्याख्यायेत्यं निखिलजनतां मज्जयामास पापे ॥१९॥
- एकं ब्रह्म स्फुटमिह वृथा पुण्यपापादिभेदः
स्रहमुद्रासैः स्पृशति न यमो धर्मलिङ्गैरुपेतम् ।
- भार्यापुत्रादिकपरिहृतिः स्वर्गसोपानधारा
जल्पन्नित्यं जगति विदधे पातकस्य प्रचारम् ॥२०॥

तन्त्रीवाचां श्रुतिषु विदिता वाष्पयानानि चैव

प्रायः विद्विन्न तदिदं जने यन्न त्वाधीरा ऊचे ।

निर्मायर्पानमिथुनभवांस्ता जगाद्देशरस्ता-

न्कि विज्ञानैरटत सततं तच्छ्रुतीस्त्विरात्सः ॥२१॥

एकस्यार्थे ननु पशुशिराः पक्षिणो वा कृमेधां

लक्षं लक्षं निहत मनुजा मानवा भूरिस्तंभ्यान् ।

मत्स्याः क्रीटा अथ च पशवो दुर्लभा दिव्यरूपा

व्याख्यायेत्यं करुणहृदयो नैव हिंसां विपेदे ॥२२॥

आसं पूर्वं रजकभवने रासभः साधुवृत्तो

यैषा प्रेष्टा मम च विधया रासभो साऽसती या ।

चैत्ये श्वाऽयं मम किल पिता सूक्री हन्त माते-

त्याशैर्जन्मान्तरसुचरितैर्नन्दयामास नारीः ॥२३॥

पुष्पाख्याभिर्जननसमयं पाणिरैराप्रपञ्चै-

रायुर्वोक्तौ क-र-गणनया लक्षणं फन्यकानाम् ।

चन्द्रादीनां स्थितिभिरधियां दुर्दशां तत्प्रशान्ते-

र्मिथ्योपायानपि च कितवः ख्यापयन्प्राप वित्तम् ॥२४॥

पुत्रो मर्त्यैः प्रकुरुत शिलापुत्रकान्यौवनं न

स्त्रीणां नित्यं वितनुत रतीरायसोऽखलेषु ।

भोज्यं पात्रे भजत विकृतिं वायुमाचामतेति

प्रायस्तर्करथ बहुविधैर्मौषिकं सर्वमूचे ॥२५॥

अर्थस्याप्तिं सपदि नियतां भावनाभिर्दृढाभि-

र्व्याचक्षाणः प्रखरमतिना केनचिद् धूर्तयूना ।

सोऽहं पीत्वा मदपरवशो हन्त संकल्पमद्यं

किं वा कुर्यामिति कथयता तडितः पादुकाभ्याम् ॥२६॥

श्रीकृष्णस्ते नयनविषयं याति शेषे निशायाः

किं त्वं शेषे तदिति कथयञ्जालु शिष्यं शनैः सः ।

दिव्योष्णीपः कपिशवसनः काष्ठवाहुद्वयाढ्यः

पूजां यष्टिप्रहरणमयीं प्राप तस्माद्विलज्जः ॥२७॥

प्राणायामैर्वियति विहरामोति विस्थाप्य रङ्गे
 मन्दालोके निभृतनिहितं भित्तिक्कानागदन्तम् ।
 नृत्यन्धूतः स किल परतो मेखलावद्धरन्ध्रं
 चेतश्चक्रे कुतुक्तरलं वालिशानां बहूनाम् ॥२८॥
 दत्तोक्तोचं विदितकपटं गर्भदासं च किञ्चिद्
 गूढाभूतैः सपदि कितवो मूर्च्छयन्पाणिकम्पैः ।
 स्वेन ज्ञात कियदपि सुखेनाद्यवर्णाद्यभिज्ञा-
 संकेताद्यैर्निभृतविहितैर्वोधयामास पापः ॥२९॥
 सर्वाशुद्धिप्रणयिद्दयो मद्यवार्धेरगस्त्य-
 श्राण्डालीनामधरमधुपो बद्धगर्धः कुर्त्सादे ।
 जिह्वो भूयस्तरुणविधवाभ्रुणहत्यापराधी
 धर्मव्याख्याचटुलरसनः पूज्यते स्मैप मूढः ॥३०॥
 अस्मिन्नेवावसर वदितावत्र मुन्दोपमुन्दौ
 मिरयावाचां घुरिकृतपदौ मारतस्य क्षयार्थम् ।
 एको ब्रूते भ्रमति धरणीं राघवो मत्स्वरूपो
 लालामन्यस्ताडिदगुमर्यां पाययत्यात्मभक्तान् ॥३१॥
 ध्रुत्वा कौर्त्तोर्यतिकुलपतेर्मूर्खदेवस्य भूय-
 स्तत्सङ्गेच्छादिधिमिव हृदा धारयन्ती प्रचण्डा ।
 रणहा काचिन्मदनविधुरा स्थूलवीभत्सकाया
 प्रायाद्गवां भरतवमुधानुत्तराध्वाधिवासात् ॥३२॥
 तां सर्वज्ञां स्वचरचरणां पाण्डुपत्नीमिव द्रा-
 ग्देशन्द्र(म्)पुं पटुमतिरसाद्वोपयन्मूर्खदेवः ।
 भूयो भूयः प्रकटकपटानप्यघृष्यां स भक्तै-
 विद्योच्छेदेऽधिगतविजयोऽपूपुत्रद्वम्भमूर्खः ॥३३॥
 भक्तस्पर्शोर्ध्वमुपनतां वैद्यनायादिलिङ्गे-
 संसहन्मप्रचुरहृदयासावयस्कान्तशक्तिम् ।
 धन्यस्कोटो वियति चरतां प्रेतसत्त्वादिकानां
 मन्त्रोद्दोषैरिति च सततं धौपयामास पापा ॥३४॥

आदर्शोऽस्मिन्मलिनविधुरे स्यात्त्रिकालावभासो

भीष्मादीनां पुनरपि भवेद् दृष्टिरत्राङ्गुलीये ।

भाग्यं सर्वं विलिखति सुखं काष्ठखण्डं तथेदं

धूर्त्ता वादैरिति शिशुजनं मोहयन्ती चचार ॥३५॥

भूताह्वानैस्त्रिपदरुचिरापीठकाभर्त्तयन्वी

कम्पैः पाण्योश्चिरतरुजः क्षिप्रमुल्लाघयन्ती ।

भस्मारूपं निजगुरुजनं व्योम्नि संदर्शयन्ती

पूजां बालेष्वभजत चिरं दक्षिणारण्यकेषु ॥३६॥

क्रुद्धा शापैरथ निजमहाशक्तिवार्त्ताप्रपञ्चै-

रन्ते भक्तप्रवरविहितैरर्धचन्द्रैश्च भूयः ।

तामाजगमुर्द्वतरधियो ये परीक्षार्थिनस्ता-

न्दम्भोद्दामा शिशुजनरिपुर्धर्षयामास पापा ॥३७॥

रन्तुं देवैः क्षवथुविधिना वाष्पयानं विधातुं-

कर्त्तुं वन्यूत्रयनविषये योजनानां सहस्रात् ।

प्राणायामैरपि च विषयं प्राप्नुमन्यप्रहाणां

वन्ध्यापुत्रानुसरणसभां स्थापयामास धूर्त्ता ॥३८॥

शून्यध्यानैरमिथुनमंत्रब्रह्मदेवर्षिवादैः

फूलकारादिप्रभवपृतनायुद्धवृत्तप्रपञ्चैः ।

चिन्तामात्रप्रकटशकटोद्गीनकौलस्तवायै-

र्धन्ध्यापुत्रानुसरणसभां ह्लादयामास भक्ता ॥३९॥

भूतप्रेतःकलितगणनामारणोच्चाटनादि-

स्पर्शादिमादेरपि च महिमा हस्तसामुद्रिकं च ।

चन्धैर्दस्युप्रभृतिभिरिति व्याहृतं यद्यदेव

प्रायः प्रख्यापितमथ सभा वृंहयामास तत्तत् ॥४०॥

ग्राह्याद्यस्त्राप्यपि च सचरत्वादिसिद्धीर्हिमाद्रेः

शृङ्गादेषा भरतवत्सुधां नूतमानेष्यतीति ।

वन्ध्यापुत्रानुसरणसमाख्यापिकायां विमुग्धाः

सञ्जातारथा षकृतमतयः सन्त्यजन्ति स्म विद्याम् ॥४१॥

वर्षैरल्पैरथ पटुनटी सा शृगालाङ्गनानां
 पाथेय्यासीद्विरहविधुरान्मुञ्चती हन्त भक्तान् ।
 बद्धाशोऽस्यां हतमतिरसौ मूर्खदेवश्चिराय
 व्यामूढः सन्किमपि बुबुधे नेतिकर्तव्यतां स्वाम् ॥४२॥

बन्ध्यापुत्रानुसरणसभा तां विना साऽप्यनाथा
 वघ्रे नाथं वितपटुमथो कालकूटाभिधानम् ।
 दिव्याः शक्तीः कलयति करे बल्लभे पांसुलानां
 सेर्ष्यस्तस्मिन्नभजत धृतिं नैव मूर्खः कदाचित् ॥४३॥

मूर्खत्वं स्याद्भरतवसुधावासिनां केन शश्व-
 त्सिद्धेर्लोभैः कथमविरतं वञ्चितेभ्यश्च तेभ्यः ।
 स्त्रीवित्तादेरलमधिगमः स्यात्सदा माटशाना-
 मित्थं चिन्तामगमदतुलां मूर्खदेवः कदाचित् ॥४४॥

तस्योत्करणाकुलमतिचिरं ध्यायतश्चैत्यमूले
 मूर्च्छामृच्छन्नथ कपिकृशः क्रोकिलोदारवर्णः ।
 आशावासा नयनविपर्यं मुद्गरानन्दनामा-
 यासीत्सिद्धः शिरसि कलयन्पीतवृण्याशिरस्त्रम् ॥४५॥

कस्त्वं नग्नः कथय भगवन्नागतो वा किमर्थं
 नूनं देवो भवसि विकटो देवयोनिस्तथा वा ।
 इत्थं भीतः किमपि भगवद्दर्शनान्मूर्खदेव-
 स्तं पप्रच्छ प्रणयिविधवाशाटके लीयमानः ॥४६॥

एतं मेघस्तानितविशदेरत्तरैः प्रत्युवाच
 'रिनग्धं पश्यन्ग्रहसितमुखो मुद्गरानन्ददेवः ।
 मा भैषीर्भो विदितयशसं मुद्गरं पश्यसि त्वं
 देवं बन्ध्यासुतचरणयोश्चारणं घन्यजन्मा ॥४७॥

सूर्यस्यामी बुधकविमहीभौमजीवप्रहा ये
 मन्दाख्यश्चाप्युरणवरुणी तत्र घासोऽन्तिमो मे ।
 दिव्याः शक्तीस्तव समुदितस्येत्तितुं योगभूमना
 भूमिं प्राप्तं जनमिममये विद्धि विद्वन्नमस्ते ॥४८॥

जन्मानर्थे वरुणभुवने गर्जितं मातृभाषा
 क्रीडा शकायुधनवतडिद्रोहिताद्यैश्च दिव्या ।
 वासः कल्पक्षितिरुद्धतले सैकृते देवतया
 वन्ध्यापुत्रो गुरुरिति सुखं कः प्रवक्तुं ममेष्टे ॥४६॥
 दिव्याः कुर्यन्गुरुथ कथाः कुण्डकानोनपोटा-
 भ्रुकुंशानामभजन मुरावेशमत्यर्थघोरम् ।
 साक्षात्कुर्यन्पशुपतिमसौ नग्नदेवं महात्मा
 उशोतिर्लिङ्गे विपुलविभवे तस्य लीनश्चिराय ॥४७॥
 वन्ध्यापुत्रे गतवति गतिं तामवाच्यामथाहं
 मारीचस्य प्रकटयशसो हेमकूटाश्रमान्ते ।
 ध्यायन्बाल्यप्रणयिनममुं भक्षितस्याहिफेन-
 स्योप्राद्वेगान्यपतमतुले तीव्रमूर्च्छांसमाधौ ॥४८॥
 बल्मीकार्धान्तरितघपुपः कञ्चुकाढ्योरसो मे
 जीर्यद्वल्लोनिविडिनगलस्योपचर्यास्थितस्य ।
 न्यञ्जन्नीडावलिचितत्रटामण्डलस्य प्रकामं
 दुष्यन्तोऽसावलभत नृपो दर्शनं भाग्यलभ्यम् ॥४९॥
 काले गच्छत्यतिविपुलतां विभ्रती श्मश्रुणी मे
 प्रातिघ्रेतां हरितमुभयीमुत्तरां दक्षिणां च ।
 एकं सक्तं स्मररिपुवटस्कन्धभागे तथान्य-
 त्सुप्रीवाद्रावसजदचिरादाञ्जनेयस्य पुच्छे ॥५०॥
 इत्थं श्मश्रूपचयमतुलं धारयन्नर्च्यमानः
 पुत्राद्यर्थं तरुणकुलटापाङ्गनीराजनाभिः ।
 एकं कृत्यं युगमतिगतं न व्यजानां प्रमोदा-
 द्वन्ध्यापुत्रं गुरुमपि चिराद्विस्मरन्व्योममग्नः ॥५१॥
 कैलासाद्रि तुलयति हठाद्रावणेऽथोत्तरं मे
 श्मश्रूदस्थाद्वियति रमसेत्पाटितं च प्रसह्य ।
 तत्तोभास्ते हनुमति ततो दक्षिणं कूर्दति द्रा-
 गुत्खातं तद् व्यसनमगमं श्मश्रुणोर्विप्लवेऽहम् ॥५२॥

श्मश्रूत्तापादथ च तपसः संप्रभावात्स धूमं

दृष्ट्वा मौलिं मम गुरुभियस्तापसानां कुमाराः ।

घट्यत्यस्माद्धनमपि विभो मुद्गरानन्ददेवो

दाक्षायण्याः कुलपतिमिति ज्ञापयामासुरार्त्ताः ॥५६॥

भीतश्चित्ते कुलपतिरपि क्षिप्रमेवात्मयोगा-

न्मृच्छ्वायां मां पतितमचिरात्प्रापयतीर्थराजम् ।

तत्रातिष्ठं तव सचरितग्यावतारं प्रतीक्ष्य

मात्रालम्बः कथमपि गुरुश्मश्रुलोपार्त्तिदुःस्थः ॥५७॥

धर्मव्याख्याकलकलरवैरैपमः कुम्भकाले

ह्येपानादैरिव मम गुरोरश्वकानां विबुद्धम् ।

दग्धा गेहाः सनरशिशोषो बह्विशौचात्त्वयेति

गुल्माध्यक्षोऽधिकरणभुवं पङ्क्तिसिंहोऽन्यन्माम् ॥५८॥

मामालोक्य प्रणिहितदृशं पङ्क्तिसिंहे पुरीपा-

ध्यक्षे श्रुत्वाधिकरणपतिस्तत्कृतं मेऽभियोगम् ।

रे रे मूर्खाः कथमिव नरः पावकावस्करः स्या-

दुर्बैरुचे सरभसामिति त्रासयन्भृत्यवर्गम् ॥५९॥

अश्वयान्त्रान्मुनिवरमुखाध्मायमानाद्रसाया

गर्भे बह्विं स्मरसि न कथं हा महाभारतोक्तम् ।

इत्याद्युक्तीरयमगणयन्त्यायवादप्रियाणां

मर्त्यं जानन्व्यमुचदथ मां भर्त्सयन्पङ्क्तिसिंहम् ॥६०॥

हेतोरस्मात्तव चरणयोर्दर्शने मे बिलम्बो

मन्तुं क्षन्तुं तमपि भगवन्नर्हसि प्रश्रितस्य ।

साक्षाद् दृष्ट्वा विकटवदना प्रेयसी तेऽवतीर्णा

प्राप्तः कालस्त्वरय सुमते रासभीं द्रष्टुमेनाम् ॥६१॥

बन्ध्यापुत्रो मम गुरुरयं यः पुरोक्तोऽवतार-

स्त्वं तस्यासि प्रकटय निजं वैभवं भूमहेऽस्मिन् ।

यैषा याता विकटचरितोदक्पथात्तु प्रिया ते

तस्याः स्पष्टं परुपरसना रासभी सावतारः ॥६२॥

आदर्शो मे सुविमलमतेऽनागतातोतदर्शो
 दन्त्युद्गाधिन्नवधुजननं योगचूर्णं पत्रिभ्रम् ।
 लक्षायुषोपनयनपटुर्योगवर्तिश्च दिठ्या
 तस्या एतत्त्रितयमपराः सिद्धयश्च प्रकाशाः ॥६३॥
 गच्छावैनामियमधि सखे भारतं मोहगर्तं
 येन स्थास्यत्युपचितमले दास्यतेऽनुग्रहाश्रौ ।
 दिव्यं मोहाञ्जनमनुपमं येन चिन्तां त्रिजह्यां
 येनाक्ताक्षोऽमृतमिव जनो मंस्यतेऽवस्करं च ॥६४॥

मध्यमुद्गरः ।

प्रस्थानाय प्रविहितमतो मन्त्रयित्वेति देवौ
 सायंकाले समलिनघटं तैलकारं ध्रमन्तम् ।
 कार्णं दृष्ट्वा पथि कुराकुनालोकर्मातौ निशीथे
 प्रातिष्ठेतां प्रियविधवया मङ्गलेऽनुष्ठिते तौ ॥६५॥
 सूचीभेद्ये तमसि कुधियो दिग्भ्रमातीं ततस्तौ
 नायं मार्गो ब्रजतमनया रथ्ययेतीव पान्यैः ।
 वृक्षावप्याः कथमपि जडाः शासका नौ भवन्त-
 रतानाक्रश्योपनिचितमले पेततुः पूतिगर्ते ॥६६॥
 नीत्वा रात्रिं कथमपि मलेऽवस्कराचार्यवर्या
 प्रातः पञ्चात्तटभुवि ततस्तस्य गर्तेऽन्तिमस्य ।
 चैत्यं दृष्ट्वा परमरुचिरं रामभीचारुर्म्यं
 प्रादेभाते रभसविवशौ मोदनृत्यं विचित्रम् ॥६७॥
 वृद्धस्यूलां चपलरसनां घोरवीभत्सरूपां
 वक्राचारारं विरुदतुलसीकाष्ठमालाद्वचरुण्डाम् ।
 तत्रोद्दामां विकृतवदनां रासर्भी वीक्ष्य काञ्चि-
 तां धावन्तीं चिरमनुगतावापतुः पादघातम् ॥६८॥
 विज्ञानार्को भरतवमुषां भासयेन्नेद् गतिः का
 चण्डि स्यात्ते फ च ययमिमे हन्त यामः प्रवताः ।
 मान्यर्ये तेऽनुचितमुचितं दर्शयेर्मन्यरा त्वं
 पादापाताद् द्विगुणितरुचौ तामिति प्रोचतुस्वौ ॥६९॥

विज्ञानार्कं तम इव जडो मन्यते बन्धुता वा-

मज्ञानान्धतमसमतुर्न हन्त जानाति सूर्यम् ।

येनास्माच्च व्रजति न वहिर्गूथ्यगर्तात्तदेत-

दिव्यं मोहाञ्जनमयि ददेऽवररुचाचार्यवर्यो ॥७०॥

इत्युक्त्वा सा निभृतनिहितां भुक्तिर्वां पूतिर्जाणि-

मन्तःपूयां त्वरितमनयोदर्शयामास घोरा ।

गन्धेनास्या रघुवरशरेणैव हा ताटके यः

क्षितो दूरं व्यलुठदवनो मुद्गरानन्ददेवः ॥७१॥

प्रात्वा गन्धं मुदितहृदयोऽजामिलम्यावतारो

दृष्यद्रोमा विकसितमुखो मूर्खदेवस्तु तस्याः ।

घन्या रण्डे त्वमसि चटुले योगसिद्धेति भूयः

स्तोत्रं शंसन्नवहितमनाः श्रद्धे वाचमस्याः ॥७२॥

सर्वत्रैव प्रथय भगवन्दिव्यशक्त्यादिवादं

शंसन् सिद्धान्प्रकटय निजं यस्यकस्यावतारम् ।

पार्श्वे शश्वद् घटय विधवाः स्वैरिणीर्याश्च काञ्चि-

त्रैवेद्यादीन्यथ च विभजेः शिष्यवर्गेषु भूयः ॥७३॥

सिद्धेलोमादलसजनतां वीक्षितुं चावतारं

मूर्खाः सर्वे तरुणकुलटालिप्सया धर्मलिङ्गाः ।

उच्छिष्टाशापरवशहृदो दुष्टवालाश्च शश्व-

न्मुग्धाः सन्तस्तव मतममो लक्ष्मशः संश्रयन्ते ॥७४॥

युक्तश्चेदं किमपि भगवन्नञ्जनं त्वं गृहाणे-

त्युक्ता सद्योविकटपरुषं रासमी सा रगस ।

दृष्ट्वा कुञ्जेऽपि च विटपतिं हन्त साऽन्तर्दधे द्रा-

ग्यायंस्तां च स्वभुवमगमद्विह्वो मूर्खदेवः ॥७५॥

प्रातर्भूयोऽप्यथ मलसरस्तीरमासाद्य पृच्छ-

न्दासांस्तेभ्यः स जरठविटां तां गतां द्वीपमन्यत् ।

श्रुत्वा मूर्च्छन्कथमपि मनस्तामनुप्रेष्य दुःस्थ-

स्तन्वा चैत्यं सुगतह्यभृद्राजघानीमिवागात् ॥७६॥

तस्याः शोभानथ सुरधारेऽवस्करस्यैव गर्ते

ध्यायं ध्यायं व्यलुठदवनो ताडयन्नात्मवत्तः ।

काले चास्मिन्नशरणगतिसुन्दरानन्ददेव-

स्तृप्यामौलिः पुनरपि दधे तस्य नेत्रातिथित्वम् ॥७५॥

अस्याभ्यर्णे शतमुखतया सागरस्येव गङ्गा

तस्योद्दामद्विगुणितरया प्रावहच्छो रुधारा ।

दृष्टे बन्धो प्रियविरहजं हन्त को नाम दुःखं

रोद्धुं सद्यः प्रभवति हठाद्वश्यचित्तोऽपि मर्त्यः ॥७६॥

यत्नाद्वाष्पं कथमपि वशी सन्निरुप्य प्रियाया

वात्तीमिच्छन्नमुमथ चिरान्मूर्खदेवो जगाद ।

क' स्यादस्यां विपदि शरणं सुदूर त्वां विना मे

याचे तस्मात्किमपि भगवन् घृष्टतां चेत्क्षमेथाः ॥७६॥

जातं वंशे भुवनविदिते वर्करानन्दकानां

जानामि त्वां विकृतिपुरुषं कामरूपं महात्मन् ।

तैनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं

याच्चा मोषा वरमपगुणे नोत्तमे लब्धकामा ॥७७॥

सर्वज्ञ त्वां किमिव कथये ज्ञातमेवात्मवृत्तं

संदेशं मे हर विटपतिच्छन्नविरलेपितस्य ।

गन्तव्या ते वसतिरनृता नाम धूर्तेश्वराणां

वाष्पाम्भोधिस्थिततरितडिच्चन्द्रिकाधौतहर्ष्या ॥७८॥

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं

प्राणायामैरपि ननु सखे येन गन्तुं क्षमेथाः ।

स्थाने स्थाने तरुणविधवादृष्टिपातैः प्रमोदः

स्थूलाभ्युपैः स्वपशुपिशितैः स्याच्च शान्तिः क्षुधायाः ॥७९॥

ज्योतिर्लिङ्गं पुनरपि शिवस्यैति वृद्धि किमित्थं

दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धमाराङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्प्रचुरीकृतवान्निष्पताबाह्यमुखस्त्वं

नन्दन्तिर्गर्भैः कपटयतिनां शुष्कहस्तावमर्शैः ॥८०॥

पृष्ठे कस्याप्यथ पथि यतो भाटकस्यन्दनस्य

क्रान्त्वा सद्यः फलकमकशाद्यातभोतः प्रसर्पन् ।

गङ्गासेतोर्विपुलरुचिरस्यान्तिके वाष्पयान-

स्थानं गत्वा कतिचन कलास्तत्र यानाय तिष्ठेः ॥२४॥

निद्रादोपादय कवलितस्याहिफेनस्य दोषा-

च्छून्यध्यानाच्चपलकुलटापादघातस्मृतेर्वा ।

आक्रीमारानुसृताविपमाचारधारोपनीता-

पस्माराद्वा न यदि कलयेर्वाष्पयानागमं चेत् ॥२५॥

स्थूलाभ्यूपैः सपशुपिशितैर्वर्त्तयंस्तत्र मूढः

जीवाम्यश्नन्विमलमनिलं योगवर्त्त्येति जल्पन् ।

अक्षोम्यः सन् कतिचन विभो वासरांस्तत्र तिष्ठे-

र्देवात्कस्मिंश्चिदहनि भवेद्वाष्पयानस्य लाभः ॥२६॥

स्थूलाभ्यूपे सपशुपिशिते क्षारनीरे हिमे च

द्रव्यं प्रायः क्षपयसि यदि क्षिप्रमुत्थाप्य धूलिम् ।

घ्राताद्यस्मात्क्षुवति मनुजे योगपूर्णाद् गजेन्द्रो

नासारन्ध्रात्प्रभवति सखे तस्सुखं निर्मिमीयाः ॥२७॥

विक्रीयैतत्पथिक निकटे भूरि वित्तं च लब्ध्वा

प्राप्ते वाष्पयानसि विश जवाच्छुल्कपत्रं विनैव ।

स्थाने स्थानेऽधिकृतपुरुषान् धीदय दूराच्छनैस्त्वं

तिष्ठेर्ब्रह्मच्छकटरचितावस्करागारमध्ये ॥२८॥

गङ्गारेवाप्रभृत्तिसरितः मेलुभिर्विप्रतीर्य

मुग्धमग्धामिच च वणिजां प्राप्य तीरे पयोधेः ।

अद्भैः सङ्गं कमलमृदुलैः पारसोकाङ्गनानां

लब्ध्वा लेदयरश्मृतमधुरं मुद्ररायुःफलं रश्म ॥२९॥

तत्र स्पष्टं कनकघटिताः कामिनीर्भट्टियानां

पर्येयासां निविडवपुषां निस्तुलामङ्गलक्ष्मीम् ।

वीच्योन्मत्तः पशुरिय मुहुर्मन्दिरस्याधिपांऽपि

प्रायो लास्यं रचयति निजं गौरवं पृष्ठतोऽस्यन् ॥३०॥

व्यक्तोर्जान्ते कमपि रुचिरं तत्र चित्र वहिर्त्रं
 प्राप्य स्वस्थो जलनिधिजले प्रारभस्व प्रयाणम् ।
 द्वीपान्पश्यन्प्रवहणशंतालोकधन्यस्तरङ्गा-
 स्फालस्फीतावहनविततीर्णङ्घ्रयन्नापगानाम् ॥६१॥
 अश्नन्ब्रह्मन्नानशकटे द्रव्यभोज्यं यथेच्छं
 तुङ्गाभोगे प्रःटकुत्तटोरःस्थले दत्तदृष्टिः ।
 द्राक्षाभयं तुद्दिनशकलैः शीतलैः संपिबंस्वं
 वर्त्मश्रान्तिं गमयसि पुरा बाष्पयानेन विद्वन् ॥६२॥
 संत्यज्यारादथ जलनिधेरिप्र पारस्यचाहुं
 मुक्तागारं यतिमिव सखे गच्छतो दक्षिणेन ।
 शोणाच्छिस्ते नयनविषयं धर्मयुद्ध क्षताना-
 मारव्यानां राधरसरितेवैष्यति व्यक्तशोणः ॥६३॥
 गच्छंस्तेन प्रथितविभवामुत्पथां दक्षिणेन
 स्फाराङ्गाणामिव मुमहूर्ती शिल्पकीर्त्तेः पताकाम् ।
 तीर्त्वा रम्यामथ कृतमते तां सुधीजाख्यकुल्वां
 मध्याम्भोधिं प्रविश भगवन्नुत्तरेणाजपुत्रान् ॥६४॥
 आराद् गच्छन्ववनधरणेः प्राच्यविद्यानिधानाद्
 दूरत्पश्यन्कुतु रुचिवशो रोम कान्साहसाङ्गान् ।
 मध्याम्भोधिं हनुबलधरामुत्तरेण प्रसर्प-
 न्गान्तास्यमे हरिकुञ्जमुखं वीक्षमाणः सुफेनान् ॥६५॥
 द्रव्यस्यमे विततमतुलं लङ्घयित्वा सुफेना-
 न्वार्त्तातन्त्रीशतद्युतजलं मित्र तुङ्गाम्बुराशिम् ।
 राक्षां पोतैः प्रवहणचयैः किं च सांयात्रिकाणां
 मन्थानाद्रेरिव शिशुकुलैर्मव्यमानं समन्तात् ॥६६॥
 पारे तस्य प्रथितयशासां तत्र धूर्त्तेश्वराणां
 राज्यं द्रव्यस्यतुलविभवं मत्तिकाराज्यपाश्वे ।
 यतिमन्विद्याप्रणयविषशास्तैलकारा अपि द्रा-
 षोटीर्देत्वाध्ययननिलयान्भूरिशः स्थापयन्ति ॥६७॥

उत्तरसुद्रः ।

शिल्पागारैर्नगरततयः सागरा युद्धपोतैः

शैला ज्योतिर्गणितभवनैः सेतुभिर्यत्र नद्यः ।

कुल्याम्भोभिर्जनपदपथा राजमार्गैश्च देशा

विद्युद्दीपैः शशाधरनिभैर्वीथयोऽयत्र रम्याः ॥६८॥

यद्वास्तव्यः प्रचरति सरित्सागरे धूमपोतै-

भूमौ विष्वक् पवनशकटैर्वाष्पविद्युच्छ्रुताङ्गैः ।

दूरं चित्रैः पतति च विद्यद्वर्त्मनि व्योमयानै-

रित्थं लोकत्रयमपि करेऽवस्थितं मन्यमानः ॥६९॥

श्वेतद्वीप्यानपि नयविदस्तान्विजित्याहवेपु

व्यस्यायोग्यं ध्वनचरकुलं कानने विप्रकृष्टे ।

आनीतायां वशमतिवलैरुर्वरायां प्रजानां

भोगाद् भूयो दहति दहनो यत्र गोधूमशस्यम् ॥१००॥

विद्युद्दीपव्यजनलसिता यन्त्रसोपानगम्या

शेषांशाश्च प्रकटविभवा ये परार्थोपवर्हाः ।

दीप्तोद्योगैरतुलमतिभिर्ज्ञाननिष्ठैः श्रितास्ते

चत्वारिंशत्किञ्चित्कृतरुचो यत्र सौधा विचित्राः ॥१०१॥

यद्विद्वद्भिः प्रकटमतिभिर्हन्त निर्माय तन्त्री-

वार्त्तायन्त्रं जगति विदितं च स्वनप्राहयन्त्रम् ।

श्वेतद्वीप्यानपि ऋषिवरान्वाष्पयानादिकर्तृ-

ब्जेतुं शश्वद्विहितमतिभिर्भूः सनाथीकृतेयम् ॥१०२॥

स्थूलाभ्यूषैः सपशुपिशितैर्वर्त्तमानोऽपि नित्यं

शासत्यन्यान्विकृतमतयो घासमात्रोपभोगम् ।

यत्राश्रद्धाः सुरपितृकुले पिण्डहोमादिशून्या

धूर्त्ता मुग्धान्सुरपितृरुचीन्घोषणैर्विञ्चयन्ति ॥१०३॥

श्रान्ताः कृत्यैरहनि विहितैरीप्समाना विनोदं

सायं ज्योत्स्नामयतनुरुचा मुष्टिसंमेयमध्याः ।

धूर्त्तैर्भूयस्तरुणयतिभिस्तादृशैः कृष्णरूपैः

प्रेम प्रेमेत्युपचितरवैर्यत्र नृत्यन्ति रामाः ॥१०४॥

तत्र स्त्रीणां ललितललितैरङ्गहारैर्विमुग्धो

दिव्यान्भोगान्कृतमतिरुशन्भोगसौधेषु विद्वन् ।

मेकानन्दादिवदयि सखे विस्मरन्योगमूर्च्छां

नूनं प्राप्स्यस्युपचितमदः प्रेममूर्च्छां दुरन्ताम् ॥१०५॥

गच्छन्मार्गे सरितमथ चेन्मिश्रसिप्राभिधानां

पश्येद्वादवहितमना विद्धि पारेऽथ तस्याः ।

वृक्षैः शश्वत्फलभरनतैर्नित्यरम्योपकण्ठे

तस्यागारं ननु विटपतेर्येत नीता प्रिया मे ॥१०६॥

नौकाशुल्कं यदि न सुलभं तत्र ते स्यात्तदा त्वं

धृत्वा जन्तोः शवमयि सखे दाहखण्डं तथा वा ।

गाढप्रेमा सपदि तुलसीदासवत्तां प्रतीर्य

प्राप्स्यस्यग्रे विटपतिगृहं रासभीचाररम्यम् ॥१०७॥

द्वारे यस्य स्फुरति तुलसी यत्र रक्षी हनूमा-

न्मातेत्युक्ता चपलविधवा स्वामिनी यत्र चान्तः ।

च्छिन्नरमश्रुः स च विटपतिः कामिनीवेषधारी

यत्र स्वामी नटति सततं बालकैः स्त्रैणवेषैः ॥१०८॥

नासां भोक्तुं यदि च हनुमान्यामिकस्तत्र तिष्ठे-

न्नागच्छेत्ते सपदि भगवन्रामरामेति जल्पन् ।

पश्चाद्भागे निलयनिरयस्यास्य कुत्रापि लीनो

धैर्यात्सूर्यास्तमयसमयं प्रत्यवेक्ष्यैव विद्वन् ॥१०९॥

यत्रोद्दामा न किल तुलसी यत्र नार्यो हनूमां-

स्तस्मिन्मार्गे पटुतरमतेऽवस्करागारपार्श्वे ।

दैवात्कश्चिज्जरठभुजगं लम्बमानं गवाक्षा-

दालम्ब्य द्राङ् निलयनिरयं तं विशेष्यचित्तः ॥११०॥

गत्वा सद्यो मशकशिशुतां शीघ्रसर्पावहेतोः

पायुप्रक्षालनगृहगते पूतिगन्धे निपण्णः ।

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्त्तमत्युग्ररूपं

विद्युद्दीपप्रखरकिरणात्मानो इन्वभासम् ॥१११॥

स्थूला श्वेता परुपरसना शीर्णकन्दाधरोष्ठी
 मध्ये स्फारा स्तिमितशुनकप्रेक्षणा तुङ्गनाभिः ।
 श्रोणीकार्श्यात्प्रखरगमना दूरनम्रा स्तनाभ्यां
 या तत्र स्यान्नरविकसनात्पूर्वजा वानरीव ॥११२॥
 तां जानीथाः प्रलपनपटुं मृत्युदेवीं द्वितीयां
 दूरीभूते मयि सहचरे तत्र धूकीमिवैकाम् ।
 गाढामोदां तनुपु दिवसेष्वेपु गच्छत्सु वृद्धां
 जातां मन्ये विटपतियुतामन्धभार्यामिवान्याम् ॥११३॥
 नूनं तस्याः प्रलपनवशाच्छूनवस्त्रं प्रियाया
 निःश्वासानामतिजडतया शीर्णनीलाधरोष्ठम् ।
 दीर्घग्रीवं शिर उपलसद् व्यक्तिहीनालकत्वा-
 त्कान्ति शब्दद्वहति जरठस्यायसोल्लखलस्य ॥११४॥
 आलोके ते निपतति पुरा सा विटाङ्गस्थिता वा
 व्याख्यानेर्वा तरुणजनतामोहनेऽतिप्रसक्ता ।
 श्लिष्यन्ती वा परुपरसनं रासभं गर्त्तमग्नं
 पृच्छन्ती वा शुनकमयि भो मूर्खदेवः स्मृतस्ते ॥११५॥
 तस्मिन्काले सुभग यदि सा दैवयोगात्प्रबुद्धा
 स्यात्तां सद्यश्चटुलचरितां मूर्च्छयेर्मूर्धकम्पैः ।
 घोरा ह्येपा विकृतवदना जाग्रती भोक्तुमेव
 त्वामुदण्डं द्रुतमभिसरेत्पातयेच्च प्रसह्य ॥११६॥
 तां संमूर्च्छयिष्वमलकणिकात्पूष्मलैर्मूर्धकम्पैः
 प्रेतावेशादिषु विदधतीं चैष्टितान्यद्भुतानि ।
 तस्मिन्पूर्त्ते विटकुलपती कापि दूरस्थिते त्वं
 वक्तुं धीरः स्तनितवचनैः स्वैरिणीं प्रक्रमेयाः ॥११७॥
 भर्त्तमित्रं चपलविधवे विद्धि मां मुद्गराख्यं
 तत्संदेशैः स्मृतिमगमितैरागतं स्वत्समीपम् ।
 यो वृन्दानि श्लथयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
 तीव्रोद्धत्यैश्चटुलकुलटानीविमोक्षोत्सुकानि ॥११८॥

इत्याख्याते विटमिव चिराद् वृद्धवाराङ्गना सा
 त्वामौद्धत्याच्चपलहृदया दृष्टिपातैर्दहन्ती ।
 श्रोष्यत्यस्मात्परमवहिता मुद्गर स्वैरिणोनां
 भर्त्तृत्तं सुहृदुपनतं वेदनामेव धत्ते ॥११६॥
 तामायुष्मन् मम च बचनादात्मनश्चापकर्त्तुं
 भ्रूया जारस्तव चपलिके कामगिर्याश्रमस्थः ।
 दुःखेनात्तो विकटचरिते दुःखमिच्छत्वसौ मे
 शश्वद्वाच्यं दुरितकृतिनां प्राणिनामेतदेव ॥१२०॥
 स्थूलः स्थूलं विकटवदने गाढशैत्यैश्च शीतं
 रुणौ रुणं विरतकुतुकैः कौतुकेनातिशून्यम् ।
 शीतश्वासं तुहिनशिशिरस्यासिभिर्दूरवर्त्ती
 जारः स्वाङ्गैः स्पृशति चपले तेऽङ्गकं वेदनार्त्तः ॥१२१॥
 गूढाख्येयं यदपि किल ते यो विटानां पुरस्ता-
 दुच्चैः क्रुद्धः कथयितुममूल्पादघातादिराङ्गी ।
 सोऽयं दिव्यश्रवणविषयो दिव्यदृष्टयाद्य दृश्य-
 स्त्वां पारुष्यप्रगुणितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥१२२॥
 अश्मस्वद्गं स्तिमितशुनकप्रेक्षणे दृष्टिपातं
 वक्त्रच्छायां विकृतकलसे दर्भजालेषु केशान् ।
 छत्प्रेक्षेऽहं झुटितविटपश्रेणिषु भ्रूविभङ्गा-
 न्दन्तैकस्मिन्कचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥१२३॥
 त्वामुत्प्रेक्ष्य प्रकटितरुपं पादघाताय सज्जा-
 मात्मानं ते खुरविनिहतं यावदिच्छाम्यभङ्ग्ये ।
 रोपात्तावन्मुद्गरुपचित्त्वत्सकाशात्पलाये
 क्रूरः पादाहतिमपि न ते मर्षयत्येष रोपः ॥१२४॥
 मामाकाशप्रणिहितपदं निर्दयाघातहेतो-
 र्लब्धायास्ते कथमपि मया दिव्यसंदर्शनेषु ।
 परयन्तीनां न खलु बहुशो नाधमे पुंसखीजां
 पूरास्थूलान्युपवनभुवि धीवनान्युद्भवन्ति ॥१२५॥

भित्वा सद्यो जरठममरं पत्तनं नालिकानां

ये तद्गन्धस्रुतिमलजुपः सर्वतः संप्रवृत्ताः ।

ते सेव्यन्ते चपलकुलटे हा परीचाहपाता

व्याख्यानं ते क्वचिदपि भवेज्जातु तत्रेति लोभात् ॥१२६॥

व्याख्याधूलौ चपलरसने ते वियद् व्याप्नुवत्यां

विज्ञानार्कोऽस्तमयमयते सर्वथा लुप्तबिम्बः ।

भक्तिन्योत्सना भजति विलयं कर्मतारा न दृश्या

मोहध्वान्तं प्रसरति मुहुर्दम्भघूका रटन्ति ॥१२७॥

सा त्वं दूरे वससि यदि चेद्गन्धुता हा हता ते

तत्कल्याणि प्रकटय मुखं पादयोस्ते पतामः ।

प्रत्यध्वं च प्रतिगृह्मथ प्रत्यविद्यालयं च

व्याख्याहेपा तव पुनरसौ रासभान्संधिनोतु ॥१२८॥

आगच्छेच्छ्रेद्भगवति मलानन्दनाम्नाथ सख्या

संयोगं ते सपदि घटये येन संमन्थ्य सार्धम् ।

विश्वविद्यालयमपि सुखं भारते निर्मिमीथा

यस्माल्लब्धा सकलजनता हन्त सर्वा भविद्याः ॥१२९॥

शुष्कं पर्यं परिणमयितुं मोदकापूपकेषु

प्राणायामैर्वियति चरितुं वायुतो दुग्धमाप्नुम् ।

पुत्रानुत्पादयितुमरणेरश्मरन्ध्रे प्रवेष्टुं

रामं भूमौ भ्रमयितुमलं चिन्तयाह्नातुमन्यम् ॥१३०॥

रन्तुं देवैः क्षत्रयुविधिना बाष्पयानं विधातुं

लक्ष्म्यायुष्टं घटयितुमथो योगवर्त्यानिलाशात् ।

सर्वं द्रष्टुं मलिनमुकुरे प्रेक्षितुं चावतारा-

न्बालैर्द्वैरथ च तरुणैः कौशलं यत्र लभ्यम् ॥१३१॥

यस्मिन्बृद्धोक्षमवदुहते कौतुकात्केपि विज्ञा-

स्तस्यापस्तात्तितडमपरे धारयन्ते पयोर्यम् ।

प्राणायामैः पतगतनवः संतरन्त्यम्बरेऽन्ये-

ऽभ्यस्यन्तः प्राक्करणमलिनेऽन्ये तिथीर्यन्ति चाम्भः ॥१३२॥

धर्मात्कर्त्ताद्भुत शिविकयोद्वाहृतः स्यात्प्रजाप्ति-

बुद्धेर्बुद्धिं जनयति शिखा कूर्चरक्षा तथा वा ।

सिद्धेर्दुर्भवति न च वा सिद्धलालावलेहो

वादेरायुः क्षपयति सदैवेदृशैश्च लोकः ॥१३३॥

नीतिज्ञोभैर्बिधिषु सततं हन्त विज्ञानवादै-

र्मात्काकपैरपि च खटिकाभस्मलेपादिकृत्यैः ।

प्रेतच्छायाप्रहरणकुतुकैर्दारुलण्डेरणैश्च

प्रायश्छात्रोऽध्ययनसमयं नाप्नुते सिद्धिकामः ॥१३४॥

धस्मिन्विद्याविलयनफले स्थापिते भारतेऽस्मिन्

विश्वाविद्यालय उपचितं मोहमन्तर्दधाना ।

स्थास्यत्येषा भरतवसुधावस्करश्वभ्रमध्ये

वन्ध्यापुत्रानुसरणसभानुग्रहाणां स्मरन्ती ॥१३५॥

प्राणान्तो मे प्रमदशयनादुत्थिते दण्डपाणौ

मैनं कालं गमय चपले लोचने मीलयित्वा ।

एषोद्धावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेद्यावः परिणतमले तत्र गच्छकदेशे ॥१३६॥

भूयश्चाहं त्वमसि विपिने कण्ठलग्ना पुरा मे

शान्तिं गत्वा किमपि विकृता प्राहरः पादघातैः ।

घोरारावं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे

दृष्टः साक्षात्कितव निरतस्त्वं सखीभाववत्सु ॥१३७॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा

मा कौलीनाद्भूपकवदने मय्यविश्वासिनी भूः ।

स्नेनानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगाद्

दृष्टे वस्तुन्यपि बहुलिताः कौतुकं वर्धयन्ति ॥१३८॥

निस्तुथैवं प्रथमविरहोदप्रमोदां सखीं ते

चारां राशेः प्रबहणशतक्षोमितात्संनिवृत्तः ।

सौपालम्भैरकुशलमयैस्तद्वचोभिर्ममापि

प्रायो वस्त्रादपि दृढतरं जीवितं संसयेथाः ॥१३९॥

कश्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
 मन्दं मन्दं स्तनसि न कथं मातृवाचाऽद्य विद्वन् ।
 निःशब्दोऽपि स्रवसि भंगवन् क्षारमन्बु प्रकामं
 प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥१४०॥
 एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
 सौहार्दोद्गा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्धया ।
 ब्रह्मन्निष्ठान्विचर विषयान्प्रौढतासंभृतश्री-
 र्मा भूदेवं क्वचिदपि च ते स्वैरिणीविप्रयोगः ॥१४१॥
 इत्युक्तोऽसौ विटपतिगृहं मुद्गरानन्ददेवो
 गत्वाशंसत्स किल विधवां मूर्खदेवस्य वृत्तम् ।
 शुश्रावैतद्विटपतिरथ प्रायशः सर्वमेव
 पायुप्रक्षालनगृहगतः क्रोधदग्धाखिलाङ्गः ॥१४२॥
 श्रुत्वा वार्त्ता यतिसमुदितां तां विटेशोऽपि सद्यः
 स्वप्राणान्तं विकलहृदयः संविधायातिरोपात् ।
 संयोज्येतौ प्रकटितशुचौ दम्पती प्रेतरूपौ
 दुःखान्युप्राण्यधिरतमसौ भोजयामास पापः ॥१४३॥
 सस्मिन्मृत्युं विटकुलपतौ प्रापिते मुद्गरेण
 व्यक्तं शोकाद्विकलहृदयौ दम्पती तु प्रसन्न ।
 बन्ध्यापुत्रानुसरणसमाधीश्वरत्वाधिचक्रे
 बद्धस्पर्धौ द्रुतमभवतां व्यापदा तस्य रिक्ते ॥१४४॥
 आसीद्धोरः कलिरथ तयोस्तत्सभायाः पतित्वं
 नाशायस्या भरतधरणोर्वाञ्छतोम्लङ्घ्यभाजोः ।
 वित्तैर्वाग्भिः कुटिलकपटैर्दिव्यशक्तिप्रवादै-
 यंत्रान्योन्यं किल शठवरौ चिह्नितशते चिराय ॥१४५॥
 ज्योतिर्दिव्यं विटपतिशिरोरन्ध्रतो निर्गतं मे
 रात्रौ साक्षादतुलविभवे मूर्धरन्ध्रे प्रविष्टम् ।
 सिद्धाः प्राप्ता नयनविषये दीप्तरूपाश्च भूयः
 प्राहुर्मा हे भवति सदसो युज्यते ते पतित्वम् ॥१४६॥

भुत्वा तस्या वदनकुह्रात्सिद्धिवाणीमिवेत्थं
 वन्ध्यापुत्रानुसरणसभास्तारवर्गो विमुग्धः ।
 सद्यो वध्रे चपलरसनां तां सभायाः पतित्वे
 यच्छ्रत्वासाववतुत विभुर्मुद्गरोऽप्यदृष्ट्वासम् ॥१४७॥
 प्राप्यं धन्यैरमरुकविना यत्प्रियायाः पतित्वं
 रास्तं भूयस्तदकृतमतिमूर्खदेवस्त्वनिच्छन् ।
 वन्ध्यापुत्रानुसरणसभां तां विहायातिरुष्टः
 कन्याणार्थं शरणभगमद् ब्लाकटानन्ददेवम् ॥१४८॥

इति भीमहामहोपाध्यायपण्डितरामावतारशर्मणा प्रणीतं
 मुद्ररदूर्तं सनासम् ।
 (पेशवीये १९१४ अन्धे विरचितम्)

Notes to special words in the Mudgaradutam

मुद्गरदूतस्थानां विशिष्टशब्दानां आङ्ग्लभाषया पर्यायसूचनम् ।

१. अनृता—New York
२. स्थूलाभूयः—Loaf
३. वाष्पयानस्थानम्—Railway Station
४. चारनीरम्—Soda Water
५. हिमम्—Ice
६. वाष्पयानः—Railway Carriage
७. शुल्कपत्रम्—Ticket
८. अधिकृतपुरुषः—Officer (here Ticket collector)
९. व्क्कोर्जान्तिम्—Victoria Terminus
१०. अशनशकटम्—Restaurant Car
११. द्राक्षामद्यम्—Grape wine
१२. तुहिनशकलम्—Bits of ice
१३. पारस्यवाहुः—Persian Gulf
१४. शोणान्धिः—Red Sea
१५. आरब्याः—Arabians
१६. स्फाराङ्गाः—French
१७. सुवीजकुल्या—Suez Canal
१८. मध्याम्मोधिः—The Mediterranean Sea
१९. अजपुत्राः—Egypt
२०. रोमकाः—Romans
२१. हनुबलधरा—Italy
२२. हरिकुलमुखम्—Strait of Gibraltar
२३. सुफेनाः—Spain
२४. वात्तातन्त्री—Cable
२५. तुङ्गाभुराशिः—Pacific Ocean
२६. घूर्त्तेश्वराः—Americans
२७. मक्षिका—Mexico
२८. पवनशकटम्—Motor Car
२९. व्योमयानम्—Aeroplane
३०. श्वेतद्वीप्याः—The English
३१. स्वनग्राहयन्त्रम्—Gramophone
३२. मिश्रसिन्धु—Mississippi

धीरनैषधम् ।

प्राक्कथनम् ।

इदं खलु धीरनैषधं काश्यां कवेर्महामहोपाध्यायस्य श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणोऽन्ते-
वसता श्रीमता महामहोपाध्यायेन साहित्याचार्येण पण्डितरामावतारशर्मणा श्रीहृपंकवे-
नैषधीयचरितमधीयानैः सहाध्यायिभिस्तदीयां कवित्वशक्तिं जिज्ञासुभिः पुण्यश्लोकस्य
महाराजनलस्य दमयन्त्याश्चाद्भुतं चरितं रूपके दिदृक्षुभिः सानुरागं सानुबन्धं सकौतुकं
चाभ्यर्थितेन पञ्चदशवर्षवयस्केनैव प्रणीतमासीत् ।

तच्च ममाप्रजेन गुरुणा प्रणेत्रा मङ्गळिकपराधीनेनातिप्रीतेनानास्वादितपूर्वरूपक-
रसास्वादनलोलुपोऽहं सर्वप्रथममाद्यं स्वकाव्यमध्यापितः । एकदा स्वगुरोः श्रीगङ्गाधर-
शास्त्रिण दर्शनाय तदन्तिकमुपनीतस्तेन किमपि रुचिरं पद्यं ध्रावयितुमादिष्टो धीर-
नैषधस्य नान्दीमपठम् । तामाकर्ण्य भृशं प्रीतेनामुना जिज्ञासितं वेन प्रणीतरय कस्य
ग्रन्थस्येदं पद्यमिति । अथ समग्रमेतन्नाटकं दर्शयितुमादिष्टेनाप्रजेन मे समुपहृतमाद्यो-
पान्तमिदं पुस्तकमवलोक्यातिसंतुष्टेन भृशं प्रशस्य ग्रन्थकर्त्ता “रामावतार, त्वं महा-
कविर्भूया” इत्याशिषा संयुयुजे गुरुवरेण ।

मोदगिरि (मुँगेर) राजकीयविद्यालयस्य

भूतपूर्वप्रधानसंस्कृताध्यापकेन

श्रीकान्तशर्मणा ।

ग्रन्थकर्तुः परिचयः ।

विलसत्सरसाचलोत्कलिकाशालिनि सारवे वटे ।
श्रुतिधर्मपरम्परा ह्यपरा नाम पुरी विराजते ॥१॥
रघुनाथपदाम्बुजापर्णात्परिपूतैः सरयूजलैः श्रिताम् ।
श्रुतिपाठपराहृतेऽभरात्क इमां वर्णयितुं क्षमो भवेन् ॥२॥

अच्छद्वासच्छाद्यवलक्षसून-

तुच्छान्यगुच्छोच्छलिताच्छकच्छाम् ।
पुण्यां दधत्याः सरयूं सनीडे
यस्याः कृतार्थं ह्यपरेति नाम ॥३॥

तत्राभवद्भवपदाम्बुजसक्तचेता

नेता श्रुतीरितपथस्य किल द्विजन्मा ।
दिवक्त्रुम्भिकुम्भतटभासुरकीर्तिदामा
धामाधिकः प्रथितकोद्रवशर्मनामा ॥४॥

सुधारसालिङ्गितभारतीकरे

समुल्लसत्सूरिसभासु भासरे ।
प्रजल्पति प्राप्तविरञ्चिवैभवे
न कोऽद्रवत्कोद्रवशर्मकोविदे ॥५॥

श्रीदेधनारायणशर्मनाम्न-

स्नदात्मजस्याखिलसूरिमौलेः ।
रामायतारेण सुतेन नत्वा
गुरुं श्रुतं काव्यमिदं मनोज्ञम् ॥६॥

ग्रन्थकर्तुः गुरोः परिचयः ।

माद्यत्कोविदवारणे-द्रघटया सारस्वताख्ये हृदे
दुर्गाहे दघतां महोत्पलरुचं गाघेतरे सदसे ।
ज्ञानामोदिमरन्दबिन्दुमुदितच्छात्रालिमालाभृतां
श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां मयि भवेद् दृष्टिर्दयार्द्रा चिरम् ॥१॥

शश्वत्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य
देवस्य पावनतमा स्फुटसन्निधानात् ।
विद्याविलासवसतिर्नगरी प्रतीता
वाराणसीति भजते महतीमभिख्याम् ॥२॥

उत्तुङ्गसौधकलितां विवलत्तरङ्गा
गङ्गा हिमालयतटीमवगम्य रम्यम् ।
यां चन्द्रचूडचरणाम्बुजवासपूतां
हातुं मनागपि समुत्सहते न जातु ॥३॥

उदामरूपकलितप्रियकोपयुक्त-
वालोज्ज्वला सुविमला सुरसिन्धुशुद्धा ।
एषा हिमालयधरेत्यधितिष्ठतीष्ठां
यामिन्दुबन्धुरजटो भगवान्पिनाकी^१ ॥४॥

तस्यां कस्यांचन चित्ति सदा सक्तचेता व्यपेता-
शेषश्रान्तिर्विगलितभयभ्रान्तिरासीन्महात्मा ।
आशान्तेभ्यः कुतुकितहृदोपेत्य विद्वज्जनेन
जुष्टाभ्यर्णः कविकुलगुरुः श्रीनृसिंहाभिधानः ॥५॥

१. पर्वतपङ्के उदाम्नां रूपाख्यमृगविशेषयुक्तानां प्रियकाणां मृगविशेषाणामुपयुक्तैः (राङ्गचारि-
चरनिर्माणे) प्रवालै रोमभिरुज्ज्वला । अन्यत्रोदामसु विशुद्धमज्यासङ्गिषु सुरूपेषु प्रियेषु कोप-
वतीमित्युच्यतेतिभिरुज्ज्वला । द्वि इति हेतौ निश्चये वा । माया लक्ष्या आलयधरा गृहम् ।

गोत्रावतंसोऽम्बुधिगामिकीर्त्ति-

सरित्प्रवाहोऽमृतलाभहेतुः ।

नमन्दरोद्यद्गुचिरत्र विद्व-

कुलेषु यो मन्द एव जातः^१ ॥६॥

व्याप्तं सप्तसमुद्रमुद्रवसुधां सप्ताश्वधाम्नः सदा

सप्तद्वीपसमेतसुरिचिनुतं सप्तापि लोकान्नातम् ।

गीतं सप्तकुलाद्रिमौलिनिचसलवर्गाङ्गनाभिर्नृणां

सन्तापानधुना धुनाति विधुना तुल्यं यदीयं यशः ॥७॥

व्येष्टः पुत्रो बहुत्रोदितगुणगरिमा तस्य विश्वावदातैः

कीर्त्तिश्रातैरपातैर्धेवलितयसुधो वावसुधोद्गारभारैः ।

आस्ते संसारदायानलविक्लतरं जीवयञ्जीवजातं

सातङ्कालोकिकोकोद्धतबुधदिनुतः सुरिगङ्गाधराख्यः ॥८॥

पौरस्त्येव्विषतटे कलिङ्गजगजप्रोद्दण्डदन्तच्छला-

द्वेलावेल्लदमन्दसुन्दरमिलन्मुक्तामिपाहन्तिणे ।

पाश्चात्ये च पयःपयोधिलहरीडिण्डीरपियडोपधेः

कीर्त्तिर्यस्य विभाति शीतशिखरिव्याजात्सदैवोत्तरे ॥९॥

जडमूर्त्तिनापि तस्य तु

रुचिधाम्नः पादसन्निधितः ।

काव्यामृतमिदमञ्जे-

नेव मयोद्भावितं रुचिरम्^२ ॥१०॥

प्रह्लो रामावतारशर्मा ।

१. पक्षेऽमृतस्य मोक्षस्य । अत्र संसारे दरमीपदुद्यती रुचिरिच्छा यस्य स विरक्तो विद्वत्कुलेषु पयिङ्गतेषु नमन् विनयं दर्शयन् । न मन्दरस्येवोद्यती रुचिः शोभा यस्येति तु विरोधः । गोत्रायाः पृथिव्याः गोत्राया गिरीणां वा ।

२. कविपक्षे—जडमूर्त्तिना मूढेन रुचिधाम्नस्तेजोनिधेस्तस्य धरणासन्निकर्षात्, चन्द्रपक्षे जलमय-मूर्त्तिना रुचिधाम्नः सूर्यस्य किरणसम्पर्कात्, पद्यपक्षे जले मूर्त्तिर्यस्येति । शेषं चन्द्रवत् । यथा चन्द्रेण पद्मेन न सूर्यकरसम्पर्कादेव सुधा मकरन्दश्रोत्राप्यते तथा मया तस्यैव कृपयेद्दं कृतमिति भावः ।

धीरनैषधम् ।

श्रीकृष्णोरसि कौस्तुभच्छविरिव ध्वान्तावृते व्योमनि
प्रत्यग्रा शशिनः कलेव निकपे रेखेव जाम्बूनदी ।
प्रावृड्वारिधरेऽचिरद्युतिरिव श्रीकण्ठकण्ठे भृशं
संसक्ता गिरिजामुजव्रततिका दूरीक्रियाद् दुष्कृतम् ॥१॥

मलिननलिनलीलालिङ्गितं निविलासं
लपनमनतिलोलालोकमालोक्य लक्ष्म्याः ।
लघु लघयितुमस्या मानमानम्य पादौः
दलयतु दुरितं वः स्पष्टुकामो मुकुन्दः ॥२॥

नान्द्यन्ते

सूत्रधारः— अलमतिविरतरेण । भो भोः सामाजिकाः इदं तावदस्मदाय-
मभ्यर्थनावाक्यमवधीयतामत्रभवद्भिः—

वैदर्भीललितप्रपञ्चचतुरो नेता प्रणेता तथा
चेतोहारि च धीरनैषधमिदं लोकोत्तरं रूपकम् ।
सभ्याश्चात्रभवन्त एव विदुषामग्रेसरास्तद् ध्रुवं
धाताऽशोपगुणप्रपञ्चनविधौ जातोऽभिजातोऽधुना ॥३॥

(आकाशे) किमुच्यते भारतीविलासनिवासे कालिदासे दुर्मदविबुधकुलदुर्धर्षे,
श्रीहर्षे हप्तसूरिसमज्ञानिर्भरिणीनिदाघे माघे कविशेमुषीशाणे वाणे महार्हकविताप्रसूतौ
भवभूतौ कोविदमदक्षिण्डनि दण्डिनि दुर्दान्तलब्धवर्णवारणारौ मुरारौ च दिवंगते
बेनेदं पश्चिमशिखरिशिखरमारूढे दिनमणौ खद्योतेनेव विस्फुरितमिति । अहो प्रमादः ।
किं प्रथममेव मया प्राहतेन भावभूरिलेन न विज्ञापितं भवद्भ्यः । तच्छ्रयताम्—

अस्त्युत्तरे सारवे तीरे भरद्वाजस्य महर्षेः सुमहान्सन्ततिव्रततीवितानः ।

तत्राभवद्भवपदाम्बुजसक्तचेता

नेता श्रुतीरितपथस्य किल द्विजन्मा ।

दिवकुम्भिकुम्भतटभासुरकीर्त्तिदामा
धामाधिकः प्रथितकोद्रवशर्मनामा ॥४॥

आमुष्यायणस्य च तत्रभवतो विविधविद्याविभावनभासुरभूसुरभरालमालोप-
लालितचरणसरसीरुहस्य श्रीदेवनारायणशर्मणस्तनूजः

सारस्वतार्णवविगाहविलासधीर-
धीरान्धिसङ्गमितकीर्त्तिसरित्प्रवाहः ।
गोत्रावतंस इममन्वितमन्दराद्री
रामावतारकविरातनुत प्रबन्धम् ॥५॥

(पुनराकाशे) किं बद्ध । साम्प्रतं सर्वेपूर्वापतिषु सुकविपरिश्रमानभिहतां कल-
यत्सु कथमस्य कवेरीदृशी प्रवृत्तिर्जातेति । अहो किं नाकर्णितो भवद्भिः सकलकविकुल-
सारसकासारः स महाराजो वाराणसीपतिः ।

(पुनराकाशे) ननु किमनुयुज्यते कीदृग्गुणः स महाराज इति । हन्त कथं नाम
सुकवित्वमहीपतित्वयोरैकाधिकरण्यभूमिः स देवो दर्णयितुं शक्यते । यस्य—

समीकयात्रासु मदावलावलो-
भरादवस्थां विपमां धरोदरे ।
प्रयाति पत्यौ सरितां रसत्यसौ
प्रुवं युगान्तं स्मरति श्रियः प्रियः ॥६॥

किञ्च—

कलावसद्राजकदुर्ण्याक्षमां
क्षमामिवोद्धर्तुमथो विलम्बिनौ ।
क्रमेण जानुस्पृशतामुपागतौ
सुजौ भजन्भूदयितो विभाति यः ॥७॥

अपि च—

यद्द्वारि रक्षणकृतः शतशः प्रवीरा
रात्रिन्दिपं विलिखिता इव भान्ति स्वद्गान्
तुङ्गाङ्गनाशनपरान् रिपुराजलक्ष्म्या
वङ्गाङ्गना कचकलापनिभान्वहन्तः ॥८॥

अपि च—

रणाजिरे यस्य भुजोऽभवद्विभि-
र्गतेषु लीलां शलभस्य भक्तुषु ।
वनेऽवरोधैर्द्विपतां विभाज्यते
हुताशनश्चन्दनपङ्कशीतलः ॥६॥

किञ्च—

नानापदानैर्जनितेषु यस्य
यशःसु लोकत्रितर्यां श्रयत्सु ।
चित्रीयते को न जनो बिलोक्य
सहस्रचन्द्राञ्चितमन्तरिक्षम् ॥१०॥

अन्यच्च—

ब्रह्माण्डस्वर्णपेटोदरविलसद्गुह्योत्तयोःप्रताप-
भ्राजत्कोसुम्भवासःपरिवृतनिखिलव्याजराजन्निजाङ्गा ।
क्षौणी क्षीणप्रतीपक्षितपतिविगलद्रक्तसिन्दूरराजि-
व्यालिप्ता प्राहयित्वा निजकरमतुलं येन हृष्टेयमास्ते ॥११॥

अथैव च महाराजस्य विनोदाय रचितोऽयं प्रबन्धः । (राहर्गम्) साम्प्रतं परि-
तोषिता परिपत्तदेवं तावत् । (नेपथ्याभिमुखम्) आर्ये सन्निधेहि ।

(प्रविश्य) नटी—अज्ज एसम्हि^१ ।

सूत्रधारः—अपि सभाजनसभाजनाय सज्जिताः शुभशीलाः कुशीलवाः ।

नटी—आणुट्ठिअं सअलं ।^२

सूत्रधारः—साम्प्रतं भवत्याः सङ्गीतमाकर्णयितुमिषु सुदूरसमुल्लसितकर्णिकार-
कर्णो मधुरसौ । तदिममेवोद्दिश्य किमपि गीयताम् ।

नटी—तह^३ (इति गायति) ।

रइवइणारवइप्पहिष्ठो विओइमिअश्हकिदे मिअऊ ।
कोइलपत्तिसमेओ समाअओ माहओ णूणं ॥^४

१. आर्यं एषास्मि । २. अनुष्ठितं सकलम् । ३. तथा ।

४. रत्तिपत्तिनृपत्तिप्रदितो वियोगिसृगवचकृते मृगयुः ।

कोकिलपत्तिसमेतः समागतो माधवो नृतम् ॥

सूत्रधारः—(अद्भुतमभिनीय) अयि प्रिये पश्य—

वीणाकणाधरखकौतुकिना स्वरेण
रम्भोरु यत्किमपि गीतमिदं भवत्या ।
तेनास्ति शोणनयना कलकण्ठराजी
राजीवचारुनयनेऽलिपु हुंकृतिश्च ॥१२॥

(नभो विलोक्य) अहो—

बंधीयसा वसुभरेण विराजमानो
मानोन्नतो जनविलोचनशर्मदायो ॥
हन्ता धनस्य तमसो भृशशीतशीलो
राजत्कलोऽभ्युदयते द्विजराज एषः ॥१३॥

(नेपथ्ये) साधु शैलूपावतंस, साधूपन्यस्तम् ।

(बंधीयसेत्यादि पठ्यते)

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

अहो अयं महाराजनलस्यामात्यः श्रुतशील इत एवाभिवर्त्तते तद्वयमपि प्रस्तुताय
साधयामः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

प्रस्तावना

(ततः प्रविश्य सापिथ्यादि पठन्नमात्यः ।)

अमात्यः—अहो महाराजस्य कृते तादृशीर्विषमा घटनाः समनुभूयापि रण-
क्यापारान्न पराजयते मे चेतः । अथवा

नृपेण सर्वाणि निजानुजे यथा
समर्प्य कार्याणि सदा समाहृतः ॥
कथं निजं जीवितमस्य वा कृते
वित्तीयं नानृण्यमवाप्नुयामहम् ॥१४॥

(पुरोऽवलोक्य) अयं महाराजः किमपि हृदये मन्त्रयन्निवास्मिन्प्रमदोद्याने स-
वयस्यस्तिप्रति । तद्यावदुपसमर्षामि ।

(ततः प्रविशतो राजा विदूपकश्च)

राजा—(गृहीत्वा विलोक्य) अये सर्वातिशायिनी रूपसंपदेतल्लिखितायाः कुमार्या
इति मन्ये । (मन्त्रिणं प्रति) अमात्य अपि केनेदमालिखितं कस्येयं कन्येत्यादि
किमपि ज्ञायते ।

श्रुतशीलः—महाराज न किञ्चिज्ज्ञायते । मार्गे पतितमिदमासादितम् । तदन्येषां
कार्याणामवेक्षणाय मामनुमन्यतां देवः ।

राजा—यथा रोचते भवते ।

(अमात्यो निष्क्रान्तः ।)

राजा—(विदूपकं प्रति) वयस्य (चित्रं निर्दिश्य) पश्य लक्ष्ये वयःसन्धौ
वर्त्तते इयम् ।

विदूपकः—कहं विभ ।^१

राजा—किं न पश्यसि—

स्तनयुगमिदं धत्ते शोभां दरोर्जितपद्मजां
कुवलयदलद्योते किञ्चिच्चले च विलोचने ।
निविडघृतया दृष्टया लक्ष्याऽस्ति लोमलता तथा
नतिगुरुतया श्रोण्योर्न्यासः पदोरनतिस्थिरः ॥१८॥

(सचिन्तम्) वयस्य अपि नाम कोऽपि दयालुरस्या अभिजनादि निवेदयेत् ।
भवतु तावदस्याः किञ्चिदनुकारिणीभिर्लतामरात्मानमस्मिन्दुद्याने विनोदयामि ।

(इत्युभौ परिक्रामतः ।)

राजा—वयस्य इतः पश्य चम्पकमिदं प्रियाङ्गकानां गौरतामनुकर्तुं शक्ते न
तूपलभते । तदुपालभे तावदेतत्साहसिकम् ।

अयि चम्पकोज्ज्वलहिरण्यवरेण्यं
वपुरिच्छसि त्वमनुकर्तुममुप्याः ।

अलिनां कुलं मलिनमप्यत एत-

द्विजहात्यनात्मचिदमद्य वत त्वाम् ॥१६॥

विदूषकः—आणवेदु बअस्सो, सटो ज्जेव इमस्स दुट्टस्य मुण्हं वंसदहएडेण इमेण सिदिलेमि ।^१

राजा—ननु विदितस्ते पराक्रमः । (अन्यतः) वयस्य, इतः किमप्यतीव मधुरं वर्त्तते ।

विदूषकः—किं वम्हणभोजणस्स संचिदं मोअअण्णउरंवं ।^२

राजा—धिग्ब्रह्मबन्धो सर्वत्र ते दृष्टिर्भोग्यमेव गोचरयति ।

विदूषकः—जह तुह प्पिआ तह मे भोअणं, को णु विसेसो ।^३

राजा—(अशृण्वन्) पश्य केतकमिदम्—

विपथरविपवह्निमध्यसंस्थं

दलकरपत्रकृताश्रयं चिरेण ।

कथमपि तपसाऽधिगम्य तस्या

मुख्यशशिसौरभमश्नुते विकाशम् ॥२॥

अपि च । इदमप्युपपद्यते ।

एतत्सदा मकरकेतनसद्य तस्या

यत्सौरभादनुकरोति वपुर्मृगाद्याः ।

मन्ये ततो मकरकेतनशासनेन

नोरीकृत क्व नु रिपोविपयः प्रियः स्यात् ॥२॥

(कुञ्जान्तरं प्रविश्य) सखे इयं मनोविनोदनकुशला—

विदूषकः—किं लद्धा उद्दाणम्मि एव ।^४

राजा—हन्त किमप्रस्तुतं प्रलपसि । नन्विमां मल्लि कामुद्दिश्य भणामि । तदस्याः सौभाग्यमुपरलोकयामि—

१. आज्ञापयतु वयस्य । सद्य एवास्य दुष्टस्य मुखं वंशदृष्टेनानेन शिथिलयामि ।

२. किं प्राणभोजनस्य सञ्चितं मोदकनिकुरम्बम् ।

३. यथा तव प्रिया तगा मे भोगनं को नु विशेषः । ४. किं लब्धा उद्याने एव ।

तवान्ययो मल्लि मसारमेचकान्
 वर्तंसयत्युत्पललोचना कचान् ।
 अतोऽद्य तेषां त्वमनीय बन्धुभि-
 र्मधुघ्नैः शश्वदुपाश्रिता चिरम् ॥२२॥

(अन्यतः) वयस्य परयास्य बन्धुजीवस्य हृदि मुधा गर्वः पदं विधत्ते येनेदं
 पुल्लं तिष्ठति । तदेनदुपालभे । अये वर्णमात्रसाम्यगर्वित बन्धुजीव, सखे-

शोभते न हठ एप मुधा ते
 यत्सुधारसभृतोऽप्यधरस्य ।
 साम्यमिच्छति न किं पिकशोभां
 वर्णतो वहति वायसलोकः ॥२३॥

(अन्यतः) सखे इतस्तावत्तडागोऽयमतिमनोरमः । ननु दृश्यतामत्र नीलोत्प-
 लानां लीला ।

ण्तानि हि—

मृगदृशो नयनश्रियमर्जितुं
 स्फुरदलित्रजपक्षसमीरणात् ।
 तरलतामनुरूपमधीयते
 श्रितजडा न वहन्ति रुचं तु ताम् ॥२४॥

(पुरतो विलोक्य सकौतुकम्) एते मानसागता राजहंसाः ।

तस्या गतिं विकचवारिजलोचनाया
 वाञ्छन्ति हन्त मुतनोरनुकर्तुमेते ।
 दानान्धगन्धकरिणामपि तां दिशन्तीं
 व्रीडां ध्रुवं जनिशतैरपि नो लभरेन् ॥२५॥

तथापि किञ्चित्कृतिमनुविदधाना जनयन्ति मे कुतूहलमेते । पश्य सखे
 अयमेकः—

चिररतिपरिखिन्नो वामतश्चञ्चुकोटिं
 नवकिसलयरन्यामंसभागे निवेश्य ।

चरणमपरमुर्व्यां दक्षिणं कन्धरायां
विदधदयति निद्रां स्वर्णभृङ्गारशोभः ॥२६॥

(शनैः) तदेतं प्रहीतुं पञ्जरमेकमुपनय ।

विदूषकः—णणु मोअअपन्नदसंपेसणकुलिसण्णिहाङ्कुलिसलाइआजुदमुअपञ्जर-
ण्णिबड्ढं इमं करेमि ।^१

राजा—मैवं भोः । नायमोटशो मनोह्रः पत्री कुलिशपञ्जरे नियन्त्रणामर्हति ।
तद्विरण्मयं पञ्जरमानय ।

विदूषकः—तहिं कणअपिञ्जरम्मि णिअपाणिपञ्जरम्मि गेण्हदु भवं ।^२

राजा—भवत्वेचम् । को दोषः (इति शनकैरुपपद्यत्य राजहंसं गृह्णाति)
(ततस्तत्करगत एव)

राजहंसः—अयि नत्ताथ विजयस्व । अवधत्स्व मद्गुण्याहारम् ।

भीमेन समरकर्मसु भीमेन महीभुजा गुप्तम् ।

कुण्डलमिव वसुधायाः कुण्डितनामास्ति विश्रुतं नगरम् ॥२७॥

तत्र च—

नरदेव केवलमपाकृतकाम-

द्यूतिदर्पदर्पकवती तव रूपे ।

श्रुतिमागतेऽसदृशाचारिमभूमि-

दुहिताऽस्ति तस्य नृपतेर्दमयन्ती ॥२८॥

किन्तु—

बलसूदनादिविद्युधार्थितया ते

न तवारित सङ्गमसुखं सुखलभ्यम् ।

दलकण्टकौघवृतयेव पङ्कज्ये-

नैवकेतकी सुमनसा निहतारे ॥२९॥

१. ननु मोदकपर्वतसंपेणकुलिशनिमाङ्कुलिशलाकिङ्कुलितभुजपञ्जरनिबद्धमिमं करेमि ।

२. तहिं कनकपञ्जरे निजपाणिपञ्जरे गृह्णतु भवान् ।

तन्मुञ्च माम् । अहं तथा सह ते सङ्गमोपायं करिष्यामि ।

राजा—एष मुक्तोऽसि । (इति तथा कृत्वा) ब्रज साम्प्रतम् । स्वयमुपकर्तुं प्रवृत्तस्य किं तेऽन्यत्संदिशामि ।

हंसः—तथेति (उद्धोनः) ।

राजा—(किञ्चिद्वैलक्ष्यं नाटयित्वा) वयस्य गत एव स पक्षिराजः । अधिरूढं वरजनी प्रतिभाति ।

विदूषकः—एषु णिसीधं वट्टइ ।^१

राजा—वयस्य एवमेतत् । तथाहि—

रतिपरिचयतान्यद्वामनेत्रास्यपद्म-
श्वसितपरिमलौघे भ्रान्त्यां भृङ्गयूताम् ।
न लघुरपि विभेदो लक्ष्यते गुञ्जिताना-
मपि कल्पमणितानां सुश्रवाणां गवाक्षैः ॥३०॥

सच्छथनागारमार्गमादेशय ।

विदूषकः—इदो इदो महाराओ ।^२

(इति निष्क्रान्तौ)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

जनकचरणचिन्तावाप्तविज्ञानलेशो
व्यधित यदतिहृद्यं सूरिरामावतारः ।
रसभरपरिपूर्णं नाटकेऽत्रादिमोऽद्य
व्यगलदनवशेषक्षीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥३१॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(प्रविशतः सख्यौ)

एका—सहि कमले, कहि संपदं भट्टिणी महाराओ अ ।^१

कमला—सहि मिस्केसि भञ्जवदो संडिह्लस सभासं सन्तुदअत्थं मं आदि-
सिअ गरुअवेअणावाउलाए कुमारीए संदस्सएत्थं पमदवणं गदा ।^२

मिश्रकेशी—ता तहिं ज्जेव साहेम्ह ।^३

(निष्क्रान्ते)

(ततः प्रविशति राजा, राज्ञी दमयन्ती च)

राजा—(सविषादं स्वगतम्)

भाषी स्वयंवरविधिर्दिवसैश्चतुर्भि-

र्यस्याः शिरीषकुसुमाधिकक्रीमलाङ्ग्याः ।

सेर्यं वतागमदिमां विषमामवस्थां

को हन्त चेत्ति परुषस्य विधेर्विलासान् ॥१॥

अथवा (प्रकाशम्) वत्से, दैवं कः प्रतिकर्तुं क्षमते ? तथापि न कस्मिंश्चिदा-
यासावहे कर्मण्यात्मा नियोजनीयस्त्वया । (अन्यतः) अहो शाण्डिल्याश्रमं प्रेषिता
कमलापि चिरयति । कः को भोः ?

(कमलया सह प्रविश्य)

प्रतीहारः—देव, इयं कमला शाण्डिल्याश्रमादागता ।

राजा—भवतु, जातं कार्यम् । स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

प्रतीहारः—तथा । (इति निष्क्रान्तः)

१. सखि कमल, कुत्र साग्रतं भट्टिनी महाराजश्च ।

२. सखि मिश्रकेशि भगवतः शाण्डिल्यस्य सकारं शाण्डिल्यदकार्यं मामादिदय पुस्वेदनात्पाङ्क-
क्षायाः कुमारीयाः सान्त्वनायं प्रमदवनं गता । ३. तत्तत्रैव साधयामः ।

कमला—जअटु जअटु भट्टा । भअवं संडिल्लो सासिब्वअणं समादिसइ ।^१

राजा—(साञ्जलिबन्धम्) किमिव ।

कमला—(संस्कृतमाश्रित्य) मया योगचक्षुपावगतमस्य परिणामः सुखावह एवेति । तथापि सद्यस्तापोपरमाय सम्यगभिमन्त्रितेनानेन जलेन वत्साया मौलावभिपेकः कार्य इति ।

(इति जलं समर्पयति ।)

(राजा जलं गृहीत्वा दमयन्तीमङ्गमारोप्याभिषिञ्चति ।)

दमयन्ती—साम्प्रतं निर्वृतानीव मेऽङ्गकानि ।

राजा राज्ञी च—प्रियं नः ।

राजा—वत्से, अद्य विद्यापूजनाय संविधानं कार्यमिति प्रासादमुपयामि ।

देवी—वच्छे, हं पि तुक्क इमेण वेअणोपसमेण णिब्वुदा विदरणेहिं बम्हणाणं पसाअणत्थं साहेन्दि । (इत्युत्पितौ)^२

(दमयन्ती उपसृत्य तपोः पादौ गृह्णाति ।)

राजा—वत्से,

निजभुजोर्जितवैभवभासिता-

चनितलं दधतं सकलाः कलाः ।

वरय वीरमदान्तकरं वरं

त्वमधुना मधुनाशनसन्निभम् ॥२॥

देवी—तुह तादस्स बअणं संधं होटु ।^३

(निष्क्रान्ती ।)

दमयन्ती—(पञ्जवशयनमधिशय्य) सखि कमले, बलवत्परितापाकुलास्मि पुनः ।

कमला—पिअसहि, अस्स दावरस णिदाणप्पआसणेण मं पि समदुग्खभाइणि काठं अरिहसि ।^४

१. जयतु जयतु भर्ता । भगवान्द्वारिद्वल्यः शशावचनं समादिशति ।

२. वत्से, अहमपि तवानेन वेदनोपशमेन निर्वृता वितरणोर्वाह्यशानां प्रसादनार्थं साधयामि ।

३. तव तातस्व वचनं सत्यं भवतु ।

४. श्रियसखि, अद्य तापस्य निदानप्रकारणेन मामपि समदुःखमागिर्वा कर्तुमर्हसि ।

दमयन्ती—प्रियसखि तस्य स्मरणेन सुतरां हृदयं ज्वलति तथापि यद्येव ते
निर्वन्धस्तर्हि श्रूयताम् । अद्य रजनीविभवे—

स्वप्ने स्मिताञ्छितकपोलतलं विलोल-
राजीवलोचनमनङ्गतरङ्गिताङ्गम् ।
दस्तोपमं तरुणमूर्जितचारिमाणं
रोमाञ्चसञ्चिततनुं सहसालुलोकम् ॥३॥

कमला—सहि तदो तदो ।^१

दमयन्ती—ततश्च—

तस्मिन्मृगारिकुलदूरवलग्नशोभे
मन्दस्मितद्युतितितान्तलसत्कपोले ।
अभ्याशमागतवति प्रसभं मदीयं
चिर्त्तं स्मरः क्षुपितसाध्वंसमाविवेश ॥४॥

अनन्तरं च—

मामेति मे मितमनाकलयन्वचोऽयं
सञ्चारयन्हृदयचोरचदुप्रपञ्चम् ।
पञ्चेषुसञ्चितशराञ्छितकुञ्जिताङ्ग-
श्रेलाञ्जलं चलमलम्बत जातकम्पः ॥५॥

कमला—तदो तदो ।^२

दमयन्ती—ततश्चाहम्—

क गतोसि विहाय ह्य प्रिय
त्वयि सक्तामनुरागिणीमिनाम् ।
इति सानुशयं प्रलापिनी
परिहोये सखि निद्रया हृतम् ॥६॥

(इति मूर्च्छंति ।)

कमला—(चेतनामुपनीय) पियसहि किं अदिदरं अत्तार्णं सिविणदिष्टस्स
वत्थुणो किदे खेदावेमि । सिविणेहि बहूसो मुहाई दुक्खाई वा दिस्सन्ति । ए ताणं किदे
हरिसो दुक्खं वा जुज्जइ ।^३

१. मसि सतस्ततः । २. गतस्ततः । ३. पियसखि किमतितरामानं हृत्पन्दृष्टस्य चातुनः
हृत्ते सेदपसि । स्वप्ने हि मृग्याः सुष्यानि दुःखानि वा दृश्यन्ते । न तेषां कृते हृत्ते दुःखं वा युष्यते ।

दमयन्ती—सखि कथाशेषमश्रुत्वैव किं मामुपालभसे ।

कमला—तत्कथय ।

दमयन्ती—सखि,

अत्रान्तरे तरलतारकतारहारे
तारापथे तरणिरश्मिहचस्तरन्त्यः ।
विस्तारिमाल्यनिकरे सरसीव रेजु-
नारीस्तनोपनतकुङ्कुमरागरेखाः ॥७॥

कमला—तदो तदो ।^१

दमयन्ती—तत्रश्च समाकर्षणीयं हृदयं विधुरयतीव धैर्यं कीलयतीव प्रेमानुबन्धं
श्लथयतीव शीलं विदूरयतीव व्रीडां तस्मिन्द्द्रुते तरुणे विन्यस्तभावनाहं कथंकथंचि-
न्मधुकरकुलनिपीयमानकमलिनीपीयूषे प्रत्यूषे साकमम्बया सारससरसकेलिकौतुका-
कुलिताम्भसि सरसि स्नातुमयासिपम् ।

कमला—एषणु अम्हेहि साकं ज्ञेव ।^२

दमयन्ती—तत्र स्नानोत्तरं देवीपरिचर्याख्यापृता भवतीष्वनयगतमदीयकुतुकासु
वटभुवि चरतो देवादन्नागतान्मानसविसिनिवतंसान्कनकहंसान्विलोक्य शैशवसुलभ-
त्तरलताकलितान्तरा तानन्वसरम् ।

कमला—तदो तदो ।^३

दमयन्ती—तत्रश्च किञ्चित्कलान्तमिव तेषामन्यतमं पाणिना प्रधत्तुं मतिमकार्पम् ।
स शनैः शनैपसरन्मां विजनं निकुञ्चं नीत्वा मोनवगिरा न्यगादीत्—

सुभगा भव राजपुत्रि

अस्त्युत्तरेस्यां निषधाभिधानो
देशः समुत्सारितदोपलेशः ।
तस्मिन्ननल्पावनिपालपूज्यो
बभूव भूपः किल वीरसेनः ॥८॥

विडोजसो यद्भुजभूरिवैभवा-
 द्भवन्विरक्तः कुलिशस्य सौहृदे ।
 चिराय पाणिर्भवति स्म शर्मणे
 शचीकपोले विसपुष्पकोमले ॥६॥

तस्यात्मजः सर्वगुणावदातो
 लावण्यनिर्भस्तितपञ्चबाणः ।
 अदभ्रभूपालकिरीटकोटि-
 लाल्याङ्घ्रिपद्मोऽस्ति नलो नरेन्द्रः ॥१०॥

निशम्य रूपश्रियमिन्द्रवैभवो
 जनाधिनाथः स नरेन्द्रपुत्रि ते ।
 मनोभवार्तो लभते न वा मना-
 ग्विनोदनां हा तुहिनद्युतावपि ॥११॥

किं बहुना—

सदा हृदि त्वां निदधन्मनोभुवः
 शरक्यतां प्राप्य तनूभवत्तनुः ।
 तवैव सापल्यभयात्र निद्रया
 कदाचिदेष श्रयते समागमम् ॥१२॥

अपि च साम्प्रतं स विश्वम्भरेश्वरः—

शीतांशुं निशितांशुकण्ठकजुपं चक्रं वियोगिच्छिदं
 शुभ्रं बालमृणालमुल्लवणविषं व्यालं स्मरप्रेषितम् ।
 काश्मीरं स्मरवह्निमुर्मुँरमसौ पाटीरमैरम्मदं
 पाण्डुव्योतिरशर्मदं कलयते भीमात्मजे त्वामृते ॥१३॥

इति गदिरवैष स राजहंसोऽन्तरीक्षमाश्रितः । मयाप्यनेन यतरुगो वर्गितः
 स एव दैवेन मे स्वप्ने दर्शित इत्युदञ्चिततर्कया सरभसमेत्य यूयमासादिताः ।

अहह सखि,

पतत्रिणा प्राणसमस्य भूभुज-
 स्तथा मुघायासविधायिकोदिता ।

न पारये धारयितुं घृतिं हृदा
कथं तु जह्यां हृतजीवितं जवात् ॥१४॥

(इति मूर्च्छति ।)

(सखी चेतनामुपनयति ।)

(नेपथ्ये आलोकध्वनिः) (सर्वाः सप्रणयं शृण्वन्ति) (पुनर्नेपथ्ये) भो भोः पौराः,
प्रतिप्रतोति प्रतिनिलयं समारभ्यतां महोत्सवः ।

अथ हि—

ब्रह्मर्षिणा हि दमकेन रतेरतीतां
रूपश्रियं शुभगुणां तनयां वितोर्यं ।
तस्याः किमप्यतिगते तु किशोरभावे
रक्षाविधिर्निगदितः किल कोऽपि राज्ञे ॥१५॥
पूर्वै तस्य प्रियजनयुतः केशवाभ्यर्चनार्थं
यास्यन्देवः सकलजनतानन्दिनान्दीनिनादः ।
पुत्रीं मूर्तामिव भगवतः पञ्चबाणस्य लक्ष्मीं
शश्वद्रम्यद्युतिरमणकोद्यानमायाति नेतुम् ॥१६॥

सर्वाः—(ससम्भ्रमम्) अये तातः संप्राप्तस्तद्वयमेव तं मध्येपथं प्राप्नुमः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वाः ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तविज्ञानलेरो
व्यथित यददिहृद्यं सूरिराभावतारः ।
रसभरपरिपूर्णे नाटकेऽत्र द्वितीयो
व्यगतवनवशोपत्तीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥१७॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्वाकाशमार्गेण गन्धर्वद्वयम् ।)

एकः—धिक्पराधीनताम् । तथाहि—देवेन्द्रविनोदाय रात्रिन्दिवमुपवीणयता कथंचिद्दृष्टमात्रं विश्रामो लब्धः संप्रति । अथवा किमनेन विश्रामेण । मुहूर्त्तानन्तरमेव किमपि रूपकं सुधर्मायां प्रयोक्ष्यत इति जनश्रुतिस्तत्र च मया सत्वरमेवमुपस्थातव्यमेव । (पुरतः परिक्रम्य विलोक्य) अये मम प्रियसखश्चित्ररथ इत एवायाति । (उपसृत्य) सखे चित्ररथ, कुत आगतोसि ? क्लान्त इव लक्ष्यसे । किञ्चेदं करे ।

चित्ररथः—सखे चित्राङ्गद, ननु त्वया ज्ञातमेव भवेद्यथा भर्तुर्विनोदनाय प्रथमनाट्याचार्येण भरतमुनिना प्रणीतं किमपि रूपकमस्ति ।

चित्राङ्गदः—अथ किम् ।

चित्ररथः—तस्यैवानयनाय स्वामिना ब्रह्मलोकं प्रेषितोऽस्मि । तेन च मुनिना पत्रमिदं दत्त्वानुपदेमेवाहभागल इति भर्त्रे संदिश्याहं प्रहितः ।

चित्राङ्गदः—सखे मया नावगतं किं तावत्स्वामिनो वैभनस्यनिदानं येन स मनोविनोदननीहते ? अपि नाम त्वया किमप्युपलब्धं स्यात् ?

चित्ररथः—सखे, गुरुणा नारदेन समतीतसकलाप्सरःसौन्दर्या कापि मनुजेऽ-
नुरक्ता मानवकन्या काचिन्निवेदिता । तस्या अभिजनादि तल्लाभोपायं च पृष्टः स मुनिरे-
तस्य रूपकरय प्रयोगेणैव सर्वं ज्ञास्यत इत्यादिष्टवान् । तस्या एव विरहेण तल्लाभो-
पायं चिन्तयन्विमनायते भर्त्सति वितर्को मे ।

चित्राङ्गदः—युज्यते, तदेहि सुधर्मामेव ब्रजामः ।

(निष्क्रान्तौ ।)

चिच्छम्भकः ।

(प्रविशतीन्द्रो वाचस्पतिश्च ।)

इन्द्रः—(दीर्घं निःश्वस्य स्वगतम्), अहो—

वैणिकेन मुनिना हि वर्णिता—

मेणनेत्रकचिहारिलोचनाम् ।

भीमभूपतनयां विचिन्तय—

न्सीमदुविधरसाकुलोऽम्यहम् ॥१॥

तदाप्रभृति—

न मे मनो मेनकयाऽनुरज्यते

न चास्ति रम्भापरिरम्भलोलुपम् ।

न द्वारिणीयं हरिणी विभाव्यते

न वा घृताची रुचये प्रकल्पते ॥२॥

अथवा अलमावेगेन । साम्प्रतं संनिहित एव तस्या लामोपायः । भवतु ।
(प्रकायम्) भगवन्नाङ्गिरस, तन्नाट्याचार्येण ग्रहितं पत्रम् ।

जीवः— देव, इदम् । (ददाति ।)

इन्द्रः—(गृहीत्वा वाचयति) स्वस्ति देवेन्द्राय—

पुण्यं रहस्यं परमं मयेदं

विनोदनायैव निरूपितं ते ।

सद्योऽप्सरोभिः समिनौ तवेदं

प्रयोजयिष्यन्नयमागतोऽस्मि ॥३॥

(नेपथ्ये । नव्यमागतोऽस्मि ।)

इन्द्रः—(विलोक्य) अये कथमयं संप्राप्त एव भगवन्भरतः (तदभिमुखं
परिक्रम्य) भगवन्नयमभिवादये । इदमासनमुपविश्यताम् । (इत्यासनं निर्दिशति ।)

भरतः—विजयी भूयाः । (इत्युपविशति ।)

इन्द्रः—भगवन्नाङ्गिरस, अवहितीक्रियन्तां सभ्याः ।

जीवः—यथाह महेन्द्रः । (इति पुरतः परिक्रम्य) भो भोः सभासदः, अद्य
किलात्रभवता भुवनत्रयराज्यातपत्रान्तावसक्तकल्पशाखिकुसुमसौरभभ्रमददभ्रभ्रमर-
कुलकलरयमुखरितहरिदन्तरेण पुरन्दरेण समाज्ञापिता ब्रह्मलोकादुपागता अप्सरसो

भगवता भरतेन प्रणीतमद्भुतं कलिदुर्विलसितं नाम रूपकं प्रयोद्ध्यन्तीति समबहिर्तै-
र्युष्माभिर्भाव्यम् । (इति जीव इन्द्रश्च यथोचितमासने उपविशतः ।)

(प्रविश्य)

सूत्रधारः—

श्रीशेन्द्ररुद्रचतुरास्यमुखाः सुरीषा
द्राग्येन धैर्यविधुरा विहिताः प्रसह्य ।
तस्मै जगद्विजयिने बत वामनेत्रा—
नेत्राश्चलाय कलये शतशो नमस्याः ॥४॥

इन्द्रः—(स्वगतम्) तथ्यमेवोपन्यस्तमनेन भरतपुत्रेण ।

सूत्रधारः—(परितो विलोक्य) अये, कथं किमपि सज्जीकृतं नास्ति ? (नेपथ्या-
भिमुखमवलोक्य) इयमार्या विमनायमानेवेत एवाभिवर्त्तते । तद्विपादकारणमस्यास्ताव-
दवगच्छामि । (उपसृत्य) आर्ये किमिति विमनायसे ?

(प्रविश्य)

नटी—उवकन्तजोववणाए वच्छाए विआहस्त किदे दुविस्त्रदं मे मणो ।^१

सूत्रधारः—आर्ये कोऽयं मुघा विपादः ? पश्य—

वत्सा सुतेन सख्युर्मे सुभद्रेण मनीषिणा ।

नलेन दमयन्तीव नचिरात्परिणेष्यते ॥५॥

इन्द्रः—(स्वगतम्) अये कथं मत्सखस्य वीरसेनस्य सुते नलेऽनुरक्ता भैमी ।
तदिदानीमतिविषममापतितम् । अथवा कामाकृष्टमानसस्य को धर्माधर्मविवेकः ।
तत्तमेव दूतं कृत्वा कार्यं साधयिष्ये ।

(नेपथ्ये । आः पाप, परिमुषितशेमुषीक शैलपकिशोरक, इत्यर्घोक्ते)

सूत्रधारः—आर्ये, अयं कलिः पापो नलदमयन्त्योः समागममात्मनोऽनिष्टमाकर्ण्य
क्रुधा मेऽभिमुखमायाति । तन्न युक्तमाततायिनोऽस्याग्रे स्थातुम् ।

(निष्क्रान्ती ।)

१. उपक्रान्तयौवनाया वत्साया विवाहस्य कृते दुःखितं मे मनः ।

(प्रविश्य)

भीषणवेपः कलिः—(आः पापेत्यादि पठित्वा) अथवा अलं वराकस्यास्य नटस्य वाचि विशेषदशनेन । आः पाप, मुधाभैमीकामुक नल—

धर्मस्य मे द्विपत अर्जयितारमुचै—
गर्वण भोमतनयापरिस्मलुच्चम् ।
त्वामद्य हन्ति कलिरेप विनाशय सर्वा
राज्यश्रियं सह यशःप्रसरां जवेन ॥६॥

किञ्च—

धर्मावधीरणविधोद्भुरवृद्धिधैर्यं—
निर्धूतनैपथमुजोर्जितवीर्यगर्वः ।
हर्षोदयोद्धतनत्वाङ्करश्मिकान्त—
श्मश्रूत्वरः कलिरुपैष्यति बन्धुवर्गम् ॥७॥

इन्द्रः— आः कलिचाण्डाल, सुदुरमतिप्रसक्तोऽसि धर्मान्नेपेण । एष न भवसि ।
(इति वज्रमुद्यच्छति)

जीवः— देव, किमिदमकाण्डे वज्रमुद्यम्यते ? ननु प्रेक्षणकमिदं न पुनर्भूतार्थः ।

इन्द्रः— (वज्रं संहृत्यात्मागतम्) ह्र हो वामाकुलितं मे चेतो न किमपि कलयति ।
(प्रकाशम्) भगवन्धार्यजालपरिचिन्ताकुरोऽस्मि ।

कलिः— वत्स वज्रनभ, (इत्यर्षोक्ते) अहो व्यग्रता ! स तु दमयन्त्याश्चित्र-
मानेतुं प्रेषितस्तल्लिखित्वागच्छन्नेव भ्रमान्मार्गे न्यपातयत् । वेचलं नलस्यैव चित्रं
गृहीत्वा समागत इति पुनस्तदानयनाय गतः । हा ! दैवदुर्विलसितेन तच्चित्रं तस्यैव
वीरसेनसुतस्य हतं गतम् । तेन च साम्प्रतं स भैम्यां द्विगुणिताभिलापो वत्सेत इति
सम्पलब्धं चरेभ्यः । भवतु प्रस्तुतं ताददनुसरामि । (नेपथ्याभिमुखम्) वत्सौ काम-
मोहो, इतस्तावत् ।

(विटचेष्टेपेण प्रविश्य)

काममोहो—जअदु जअदु भट्टा ।^१

कलिः— वत्सौ, चरेभ्य उपलब्धं यथा रमणकोद्याने साम्प्रतं दमयन्ती वर्त्तते ।
ततस्तन्मार्गादेशयतम् ।

१, जयतु जयतु भर्ता ।

काममोहौ—इदो इदो भट्टा ।^१ (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

तौ—एदं उज्जाणं, एदु भट्टा ।^२ (इति पुरो निर्दिश्यतः ।)

कलिः—(प्रविश्य) (परितोऽवलोक्य) हा हतोऽस्मि ! इतः कश्चिज्जरठोऽप्रजा-
पसदः सामानि गायति ! (अन्यतः) हा हतविधे, मृतोऽस्मि । दग्धोऽस्मि । इतोऽयं
चपलो द्विजबटुहुतवहाय वपट्कुरुते । (परितः) आः अस्मिन्मन्दिरे श्रुतिपथोन्मायी
घण्टाघण्टाघण्टाकारः श्रूयते ! हा ! छत्कामन्तीव मे प्राणाः । (दूरमपस्त्य सविषादं
दीर्घं निःश्वसिति ।)

इन्द्रः—पापोऽयं कलिः सर्वथैव घर्मद्वेषपरः ।

कलिः—अहो दुष्प्रवेशमिदं स्थानम् ! तत्कुत्र स्थितः कार्यजातमपि चिन्तयामि ।
अथवा कामं मदनु रूपस्थानगवेपणे प्रवर्त्तयामि । स हि सुदुर्महाण्यपि वस्तूनि प्रहीतुं
शक्नोति । तथाहि । अयम्—

निमग्नमन्तर्दुरवग्रहं प्रियै—

रपास्य मानाभिधनकर्मूर्जितम् ।

त्रपाजलं मानवतीमनोर्णवं

मुखावगाहं विदधाति कामिनाम् ॥८॥

वत्स, काम, किमस्त्यत्र मदुपवेशयोग्यं स्थानम् ?

कामः—एषु बिहोदओ एसो सामिणा पुरदो उजेव चिट्टइ ।^३

कलिः—वत्स, सुष्टूपलक्षितं त्वया । यतो भूतावासमहीरुर्द्वैत्र सुखेनोपविष्टं
मां न धर्मस्तस्य पृथ्वप्रपितामहो वा व्यथयितुं शक्नोति । किञ्च मत्प्रीतिपात्रवयैवेर्म
जनाः कलिद्रूममाप्तवन्ति । (इति तस्य तले उपविष्टः ।)

कामः—(मर्षयं) देव, अवरं अग्धाणं अगुकूलं ।^४

कलिः—किमिय ।

१. इत इतो भर्त्ता । २. एतनुद्यानम् । एतु भर्त्ता ।

३. अनु किभीतक एव स्वामिनः पुरत एव तिष्ठति ।

४. देव, अपरमाःमाकमनुपूखम् ।

कामः—दमयन्तीए सहीओ कुसुमावचअणिमित्तं इदो ज्जेव आहवट्टन्ति ।^१

कलिः—(विलोक्य) प्रियं नः प्रियम् । किमुच्यते वत्स, सर्वातिशायि बुद्धिवैभवं
ते । तच्छृणुमस्तावदेतयोविस्त्रम्भालापम् ।

(ततः प्रविशतः पुण्यावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ ।)

एका—सहि मिस्सकेसि, कुमारीए रत्तिवुत्तन्तेण क्सुद्धिदं विअ भीदं विअ मे
द्विअअं ।^२

मिश्रकेशी—सहि कमले, को सो वुत्तन्तो ?^३

कमला—जदा तुमं देवीए परिचज्जाइ आसि तदा कुमारीए विस्सद्धं एल-
गुणणिज्जाणपराइ णिसीधवेलाइ सहस ज्जेव तस्य घरस्स भित्ती वज्जोहदा विअ
विदिण्णा ।^४

कलिः—अहो मायाचिनेवेदं साहसमनुष्ठितमिति मन्ये ।

मिश्रकेशी—तदो तदो ।^५

कमला—अथ तदो छिद्दादो विणिग्गदो को वि रक्खसो ।^६

मिश्रकेशी—हला ए किम्पि अच्चाइदं जादं ।^७

कमला—सहि जादप्पाअं जेव्व आसी, कि पुणो दमणअमुणिणा विदिण्णेण
भट्टिदारिआए चूडारअणेण प्पआसेहिं दहिज्जन्तो विअ सो रक्खसो पुणो रग्धं पविट्ठो ।
बसुहा वि जहट्ठिअं जादा ।^८

१. दमयन्त्याः सख्यौ कुसुमावचयनिमित्तमित एवाभिधत्ते ।

२. सखि मिश्रकेशि, कुमार्यां शत्रिवृत्तान्तेन क्षुभितमिव भीतमिव हृदयम् ।

३. सखि कमले, कोऽसौ वृत्तान्तः ?

४. यदा त्वं देव्या परिचर्यायामासीः तदा कुमार्यां विस्त्रन्धं नक्षगुणनिध्यानपरायां निशीय-
वेलायां सहसैव तस्य गृहस्य भित्तिर्वज्रोपहतेव विदीयां । ५. ततस्ततः ।

६. अथ तदखिलद्राह्मिनिर्गतः कोपि राक्षसः ।

७. हला न किमपि अव्याहितं ज्ञातम् ।

८. सखि, ज्ञातप्रायमेवासीद् किं पुनर्दमनकमुनिना वितीर्थेन भर्तृदारिकायारचूडारत्नेन
प्रकारोर्द्धमान इवासी राक्षसः पुना रग्धं प्रविष्टो बसुधापि यथारिगतं ज्ञाता ।

मिश्रकेशी—सहि, दिष्टिभा महुसूअणस्स पूअणं करिअ गअदिअत्तम्मि भट्टा तं मण्णि भत्तिदारिआए दिण्णवां ।^१

कमला—सहि महाणुहाओ सो महरिसो सुणिज्जदि । एवं क्खु सा मण्णियो विअरणकालम्मि समादिट्ठवां ।^२ (संस्कृत्य-भाधृत्य)

यः कश्चिदेतां तनयां हृताश--
स्त्वान्यदृष्ट्या विनयातिवर्त्ती ।
यतेत लब्धुं प्रसभं तमेघ
चूडामणिः शिन्धयिता त्रिनोत्तिम् ॥६॥

इन्द्रः—दिष्टया दुष्टराक्षसकुलमुखमर्दनायाय मणिस्तया धार्यते ।

(नेपथ्ये)

अद्यागमिष्यति नृपो निषवाधिराजो
भैमीस्वयंवरमहो महनीयकीर्त्तिः ।
देवस्ततो रमणकोपघनान्तवर्त्ति-
प्रासादमात्रजति तत्प्रतिपालनाय ॥१०॥

सख्यौ—अम्हो महाराओ पासादं गदो । ता अम्हे विं साहेम्ह ।^३

(इति निष्क्रान्ते ।)

कलिः—वत्सो काममोडो, श्रुतमेव भवद्गथां यथा दुष्टवदुना दमनकेनेन्द्रजालं रचितम् । तदेवं क्रियताम् । (कणं एवमेवम्)

(नेपथ्ये)

वेतालिकी—

एकः— इत्था धराम्बरचराणि तमांसि नून-
मन्वेपणाय तमसोऽम्बुधिगतगर्भं ।
लीनस्य गूढमवमज्जति संहृतांशु-
निष्कारणाम्बुजवनीकमनीयवन्धुः ॥११॥

१. सहि, दिष्टया महुसूदनस्य पूजनं कृत्वा गतदिवसे भर्त्तां तं मण्णि मत्तुं दारिकायं दत्तम् ।

२. सहि, महानुभावोऽसौ महर्षिः । श्रूयते एव खबरंसी मयोर्वितरणकाले समादिष्टवान् ।

३. अहो महाराजः प्रासादं गतः । तदावामपि माध्यावः ।

अपरः— राजंश्चिराय विजयस्व पतिं सुशीलं
 पुत्री तत्रोपलभतां निजरूपयोग्यम् ।
 आरोहरोहणवनीयकमेलकानां
 तुङ्गं यरोद्विशिखरं मनुजैर्दुरापम् ॥१२॥

कलिः— अविशेषह वैतालिकाधम, 'पुत्री तत्रोपलभतां कलिमात्मयोग्यम्' इति
 वक्तव्यं खलु । (अन्यतः) वत्सो, मायावित् उद्यानस्य मार्गमादेशयतम् ।

तौ—इदो इदो मद्वा ।^१

(निष्क्रान्ताः कलिकाममेहाः ।)

इन्द्रः—कथमवसितोऽभिनयस्तत्रासादमेव व्रजामि । अद्य हि देवी द्रष्टव्येति ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तवितानलेशो
 व्यधित यदतिदृष्टं सूरिरामावधारः ।
 रसभरिपरिपूर्णे नाटकेऽस्मिन्तृतीयो
 व्यगलदनवशेषहीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥१३॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

(प्रविशति सचिन्तो नलो विदूषकश्च ।)

नलः—(सचिन्तम्) अहो अन्तरायबहुलाः प्रियजनसमागमाः । मध्येपयमे-
वैभिस्तपस्विभिर्यज्ञरक्षायै प्रार्थितोऽस्मि । कथं वा स्वधर्ममवधूय कुण्ठितपुरं प्रयामि ।
भवतु, सर्वथा समाप्त एव तपस्विनामवभृथोत्सवे पुनः प्रस्थास्ये । (प्रकाशम्) वयस्य
साधव, संप्रति सेनापतिना तपोवनोपरोधपरिहाराय बहिर्निवेशितान्येव सैन्यानि ।
तदेहि तपोवनोपकण्ठस्य रामणीयकं पर्यावः । (इति परिक्रामतः ।)

नलः—(परितोऽवलोक्य) वयस्य, अतिरमणीयोऽयमुद्देशः । पश्य—

क्वचिन्मरिचपल्लयं कवलयन्ति हारीतकाः
क्वचिच्चपलचञ्चवः शुक्वरा इमे दाडिमे ।
रसालमुकुले क्वचिद्रसभरः पिकैः पीयते
क्वचिच्च दयिताधरं धयति मत्तपारावतः ॥१॥

(स्तोकमन्तरमतीत्य) वयस्य, अस्मिन्सरसरसत्सारसे सरसि—

प्रत्यप्रकुंकुमनिभारुणरश्मिरक्त—
व्यक्तानुरागमिव चक्रपतत्रियुग्मम् ।
सौत्सुक्यमेतदितरेतरवक्त्रचुम्बि
प्राप्तोत्यमन्दमदनप्रमदप्रकर्षम् ॥२॥

विदूषकः— एरुवं तुमं पि होहि ।^१

नलः (अभुत्वैव) वयस्य, अत्र तावत्प्रच्छायशीतले कङ्कलितले उपविशावः ।
(इति तथा कुरुतः ।)

(चित्र हस्तरथं दर्शयित्वा) वयस्य, विप्रलम्भावस्थायास्ते सख्याश्चित्रमिदं प्रति-
भाति । तथाहि—

मृणाललतिका तनुं भुजलतामपास्य स्थिता
स्मरज्वरभृताङ्गकव्यतिकरावशुष्यत्तरे ।
नवीननलिनीदलाकलितपाण्डुतल्पाञ्चले
विभाति शरदि स्फुटं शशिकलेव मेघान्तरे ॥३॥

कथितमपि कुण्डिनेशस्य दूतेन सहैव प्रेषितया प्रियंवदाभिधानया सारिक्या ।
विदूषकः—किं विप्र ।^१

नलः— रतिप्रियेण प्रसभं तवापता
सुता विदभीधिपतेर्भवत्कृते ।
व्यथामनल्पामधिगम्य साम्प्रतं
न निर्धृतिं यास्यमृतद्युतावपि ॥४॥

किञ्च— स्वप्नेषु भैमी रतिजीवितेन
देवेन दत्तामुपलभ्य शिक्षाम् ।
विहाय भोगांस्त्रिदिवे दुरापां-
स्त्वदेकचित्ता किल साम्प्रतीयम् ॥५॥

(सत्राभ्यगद्गदम्) वयस्य, साम्प्रतं परस्य मेऽवस्थाम् ।

ध्याय ध्यायं मधुरमधुरं प्रेयसीवक्त्रपद्मं
धृत्वा धृत्वा धृतिमथ गलद्वन्धनं कामबाणैः ।
विद्धं विद्धं विधुरविधुरं शून्यभूयं दधानं
दून दूनं हृदयकुसुमं मामकं म्लाथतीदम् ॥६॥
(इति मूर्च्छति ।)

विदूषकः—(चेतनामुपनीय) वयस्य, मा समधिष्ठं आकासं किधा ।^२
राजा—वयस्य, किं करोमि, शम्बरारेः शाम्बर्यां वितीर्णं मोहमपासितुं न पारये ।
(नेपथ्ये)

अब्रह्मण्यम् । परित्रायतां महारजः । परित्रायताम् ।

१, किमिव ।

२. वयस्य, मा समधिकमायासं कुर्याः ।

यावन्महर्षिभिरमू परिशोध्य वेदीं
 न स्थापितो हुतवहो भगवान् समन्त्रम् ।
 तावद् व्यदूषि भिशिताशनत्रगंधुर्यं
 रक्तोक्षणेन ननु मण्डपमेव सर्वम् ॥७॥

राजा—(श्रुतिमभिनीय) न भेतव्यम् । कथमरे यातुधानापसदाः कथं सति मयि
 सुदूर प्रगल्भध्वे ।

(उच्यैः) नन्वेवः—

आसप्तनोरनिधितोरमनन्तभूम—
 भूभृद्ब्रजोपहृतरत्नमरीचिजालैः ।
 नीराजितो रिपुनृपालकरालकाल—
 दण्डोऽङ्घ्रिदण्ड उपयातु शिरस्तटं वः ॥८॥

(पुनर्नेपथ्ये मित्रस्वरेण)

आस्ते कोपि यदि क्षमः स कुरुतां कोदण्डदण्डः करे
 क्षुद्रक्षोण्णपलक्षवीर्यविभवज्ञादक्षमोऽहं क्षणात् ।
 व्याक्षिप्तक्रतुर्भविधानमुदयत्रासेषु विप्रेष्विदं
 वातायुष्विव साम्प्रतं प्रितनवै शार्दूलविक्रीडितम् ॥९॥

नलः—आः पापान्तर्धानमर्षित राक्षसाधम अनुभूयतामनुचितं क्रतुविनाशस्व
 फलम् । (धनुषि समन्त्रकं बाणमारोप्य)

येनोऽस्तास्तु पशुना पिशिताशनेन
 बर्णाः स्वगवापशुनास्त्वरितं तदीयम् ।
 पोता प्ररुक्ष रुधिरं हृदयस्य तूर्णं
 तूणीरमात्रजु शब्दभिदेप बाणः ॥१०॥

(इति नेपथ्याभ्युत्थमाकाशे शरं विमुञ्चति ।)

(नेपथ्ये तारतरुं त्कारोचरं बहूनां जनानां पलायनध्वनिः ।)

(ठमौ सर्वस्मयमाकर्णयतः ।)

(पुनर्नैपथ्ये)

जय नृप निहतारे राक्षसास्ते शरेण
 च्छलकृतमुनिवेषा नाशिताः सर्व एव ।
 ब्रज विघटितविघ्नं सप्रमोदं विदर्भान्
 भवतु भवति धन्या वीक्षिता भीमकन्या ॥११॥

नलः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) अये ! कथमिमे सिद्धगणा मामाशिपाभिनन्दन्ति !
 तत्किमेते राक्षसा एवार्धपथे मामुपरोधुमागता न मुनयः ।

विदूषकः—धरस बहुमाया रक्खसा सुणिञ्जन्ति ता किं चित्तं ।^१

नलः—भवतु प्रसङ्गादिमपि देवकार्यं निर्वर्तितम् । तद् वयस्य, मुहूर्त्तमत्र
 शीतच्छायेऽशोकतले समुपविशावः ।

(इत्युपविष्टौ ।)

नलः—सखे, अपि नामैते राक्षसाः कुण्डिनपुरेऽप्येवं मायां कुर्युः ? अथवा सर्व-
 मीश्वरः क्षेमं विधायति । किमत्र बहुशो विचिन्तनेन ।

विदूषकः—जधाह प्पिअवअस्सो ।^२

नलः—सखे, निष्करुणो मदनोऽतिवेलं तापयति माम् ।

नूनम्—

विरट्टिणीवदनद्विजपत्यसु—
 क्षतिमहावृजिनं कृतवानहो ।
 त्रिनयनानलमाप्य मृतोऽपि स—
 न्मनसिजो गतवान्स पिशाचताम् ॥१२॥

अन्यथानङ्गः कथं प्रहरेत् ? हा वयस्य, दक्षिणानल, त्वमप्येवं मद्भाग्यविपर्यया-
 द्विषममाचरसि । अथवा—

पाटीरद्भुमकोटरोदरचरत्काकोदरशबासजै-
 रालिप्तो गरलैरलं प्रक्षलयन्पत्राणि वित्रासदः ।

१. धरस्य, बहुमाया हि राक्षसाः धृयन्ते तत्किं चित्रम् । २. यथाह पियवयस्यः ।

कनर्पण रयाद्वियोगिहरिणव्यापादनाचेरितो
नूनं सखशिलालिचर्पणवशात्तोद्गणो भवानाशुगः ॥१३॥

(सविपादम्) वयस्य, किं करोमि । एवमुपालब्धभावपीमौ न लज्जेते । का गतिः ।
(चित्रं निर्वर्ण्य)

अपि श्वसितविकलव्यं तदधरं पिवेयं हुतं
प्रिये ननु मनागिमौ श्रयतु ते कपोलौ स्मितम् ।
प्रपञ्च्य किलकिञ्चित्तं चित्ततनुं स्मगस्येपुभिः
कृतार्थय पदाब्जयोरुपनतं तवेभं जनम् ॥१४॥

विदूषकः—(स्वगतम्) अम्महे अदिभूमिं गदो इमस्स मणोरहो । (प्रकाशम्)
अअस्स, कर्हि नाम तुहस्स प्पिआ ? चित्तं क्खु एदं ।^१

राजा—हा धिक् । कथं चित्रमिदम् ! (इति मूर्च्छति ।)

(विदूषकः पदान्तेन वीजयति ।)

(नेपथ्ये)

निपद्य जनपदेन्द्रं द्रष्टुमौत्सुक्यभाज-
स्तपनरुचिर्हैमस्यन्दनैरिन्द्रमुख्याः ।
परिमलपरिपूर्णोदारमन्दारमाला-
स्ततिमनुगहनानामागता लोकपाजाः ॥१५॥

राजा—(उच्छ्वस्य) अये कथं लोकपाला मां द्रष्टुमागतास्तद् गत्वा संभावयामः ।

(निष्क्रान्तौ ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

जनकचरणमिन्तावाप्तविद्वानलेशो
व्यधित थदतिहृद्यं सूरिरामावतारः ।
रसभरपरिपूर्णं नाटकेऽस्मिन्चतुर्थो
व्यगलदनवशेषस्त्रीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥१६॥

१. अतिभूमिं गतोऽप्य मनोरथः । वयस्य कुत्र नाम तव प्रिया ? चित्रं स्ववेतव ?

पञ्चमोऽङ्कः ।

एका—सहि, दिष्टिआ तेण मुणिणा संडिल्लेण एलरूवादो महाराश्रवञ्च-
णत्थं समाभदादो रक्खसादो रक्खिदा भट्टिदारिआ । तेण हि मुणिणा एदं संदिट्ठं ।^१

रक्षोऽघमोऽय नलरूपधारी
समागतस्ते नृप वञ्चनाय ।
मायाविनामा कलिना प्रयुक्त-
स्तदप्रमादो मध घातयेत्तम् ॥१॥

द्वितीया—सहि, तदो तदो ।^२

प्रथमा—तदो एव्वं संदेसं घेत्तूण आभदमत्तग्गि मुणिसिस्सग्गि अन्तहिदो
सो रक्खसो सपरिञ्चणो ।^३

द्वितीया—सहि. अदो ज्जेव रक्खसोपह्वादो भत्तिदारिआ विमणाअदि
संपदं ।^४

प्रथमा—अएणं वि कारणं । एअदा देएहि वित्तिण्णंतद्धाणसिद्धी णलो सुद्धन्तं
आअदो । लोअणालाणं कं वि भत्तारं धरेहीति च भत्तिदारिअं संदिट्ठवां । तदो तुमं
ज्जेव मह भत्ता एएणो होदुं अरिहाद । एव्वं च—(संकृतमाश्रित्य)^५

देवानां यदि निरवमहो महोऽयं
ते कामं सह भवता स्वयंवरं मे ।
आयान्तु स्वयमहर्माभरेव तुभ्यं
दास्ये न त्वमपि तयापराधमाक् स्याः ॥२॥

१. सहि, दिष्टिआ तेण मुनिना शारिहस्तेन रक्खरूपान्महाराजवञ्चनायं समागतद्वापलाद्विजा
भट्टदारिका, तेण हि मुनिना एतस्संदिट्ठम् ।

२. सहि, तत एव 'देशं दृष्ट्वा आगतमात्रे मुनिरुप्ये अन्तर्हितोऽसौ राघवः
हपरिचयः । ३. सहि, इत एव राघवोऽदृष्ट्वा हिमनास्ते सागरतम् । ४. अयदपि कारणम् । एकदा
देवैरक्षयैर्द्वन्द्विदं कः ३ द्वाभ्यश्च तः । ५. ३९. कानां वरुणि कर्तारः ददरेति च भट्टदारिका
संदिष्टम् । एतएवमेव मम भर्ता नमयो भवितुमर्हति । एवं च ।

एवं मत्तिदारिद्र्याए संदिष्टं । तदो लोभवालादो विग्धं संकन्ती सा विमना-
अदि ।^१

द्वितीया—जुज्जदि । ता एहि । जामो ।^२ (निष्कान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(प्रविशति सचिन्तो नलः)

नलः—अहो तदा गृहीतदूत्ये मयि कीदृशीमवस्थां भैमी समन्वभवत् । इन्त-

निबन्धमारचयति प्रचुरं दिगीश-
संतोपणाय मयि मन्युविकम्पितौष्ठम् ।
सा यत्सखीं प्रचलिता सरयं निरस्य
चेतो न मुञ्चति चिरादपि तन्मदीयम् ॥३॥

किञ्च—

दूत्यान्मृशंसमनपेक्षितभूरिभावं
श्रोत्राध्वभेदि वचनं मयि भापमाणे ।
नीहारहारितरुचो रसिताञ्जयोस्त-
न्नेत्रे श्रियं श्रितवती मनसो न यातः ॥४॥

(सविपादम्) हा वञ्चमयचित्त, एताश्चापि न व्यथा ते जाता । ?

तदा—

कामाहकुरौः मुनयनानयनाञ्चलैस्त्व—
मुत्तोदितोपि परुपत्वमनूनयन्हा ।
गम्भीरवेदिनमनेकपमन्वकार्पाः
किं साम्प्रतं व्रजसि शोकमकाण्ड एव ॥५॥

(सारसम्) अपि स्वसितकम्पितस्तनमदम्भरम्याधरं
सदाभ्रुजलनिर्गलन्नयनकज्जलं मुध्रुवः ।

१. एवं भर्तृदारिक्या संदिष्टम् । ततो लोकाशास्त्रमयादिभ्यं शङ्कमाना सा विमनायते ।

२. पुण्यते, तदेहि यावः ।

वपुर्विरहवेदनाविधुरमङ्कपाल्यामहं
विधाय गुरुसंमदोपचितमानसः स्यां कदा ॥६॥

(नेपथ्ये) ननु अविलम्बितमेव (इत्यर्षोक्ते)

नलः—(श्रुतिमभिनीय) कथमविलम्बितमेवेत्युत्तरं वितोर्णं दैवेन । (दक्षिण-
बाहुसन्दं सूचयति ।)

(पुनर्नेपथ्ये)

ननु अविलम्बितमेव सञ्जीभवतं प्रियसख्यौ । गौरीपूजनाय याम्यहम् ।

नलः—(नेपथ्यामिमुत्तमवलोक्य) अथे कथमत्रैवोद्याने गौरीपूजनाय भैमी सह
सखीभ्यां समायाति । तदत्रैव लोकपालप्रभावाधिगतथान्तर्धानविद्ययादृश्यो भूत्वा
शृणोम्यासां विस्मन्भालापान् ।

(इति तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति भैमी गृहीतपूजासंमारे सख्यौ च ।)

दमयन्ती—सखि कमले, अत्यन्तं निस्सहानि मेङ्गकानि नाल्पमपि गन्तुं
प्रभवन्ति । तदियं गौरी भगवती । पूजयामीमाम् । (इति तथा करोति ।)

नलः—अहो ! संनिधानधशात्संप्रति स्फुटमस्या अद्धानां लावण्यं विभाव्यते ।
(निपुणं निरूप्य) हन्त ! कथं निराभरणैवेयमस्ति ? (सविमर्शम्) अथवा सहजेनास्या
लावण्येन तिरोहिताभरणखलक्ष्मीरिति मन्ये । तथाहि—

हेमावदाततनुबाहुलवाद्द्वयेऽस्मिन्
शोभा न विस्फुरति हेमविभूषणानाम् ।
तत्रत्यरम्यकुक्षयिन्दुदलप्रभापि
पाण्योर्विसारिरुचिभिर्ननु मत्सिर्तैव ॥७॥

किञ्च—

श्वणाश्रितं हि नयनोत्पलद्वयं
श्वणोत्पले विपुरयत्यनारसम् ।
स्मरपर्मवारिकणभूपिती स्तनी
न च हारमारुचिमञ्जतो मनाक् ॥८॥

(निभृतं निर्वर्ण्य) अथे इदमप्यपरं रम्यतरं विभाति ।

ताटङ्कयुग्ममनुकर्णतटं निषद्धं
 क्षोभाय कामुकजनस्य मनोभुवेव ।
 वामा सुसंक्षितमपाङ्गशरावलीना—
 मुत्तेजनाय ननु शाण्ड्युगं विभर्त्ति ॥६॥

(सकौतुकम्) इतश्च—

संधाय तन्व्याः कुचयुग्ममेत—
 त्परस्परं मन्मथबाणवाधाम् ।
 विधूय शश्वत्कशितेतराङ्गां
 समेधते संधिचलं महर्द्धि ॥१०॥

(सविस्मयम्) इतश्च—

जलजन्मनः शरणमद्य जितं
 भवतानुकम्प्यमिति वक्तुमिव ।
 चरणोत्पलद्वयमुपाश्रयते
 कलकूजिहंसकयुगं सुतनोः ॥११॥

भधतु, किमप्यालपन्तीव लक्ष्यते । तदाकर्णयामि ।

दमयन्ती—(गौर्याश्ररणयोः पुष्पाङ्गलिं विकीर्य प्रणमोभूय) भगवति,

वृन्दारकप्रणयिनीकरकीर्यमाण—
 मन्दारमाल्यमकरन्दमिलन्मिलिन्दे ।
 वन्दारुवृन्दगुरुनन्दनमन्दिरे ते
 वन्दामहेऽम्ब सततं चरणारविन्दे ॥१२॥

नलः—(स्वगतम्) अहो माधुर्यमस्या ब्राणीषु ! मन्ये, साक्षाद्भगवती सरस्वती-
 वदनमेतदीयमधिरोते ।

कमला—(संस्कृतमाश्रित्य)

मङ्गलाङ्गणमनङ्गसुन्दरं
 कुन्दकान्तिहरदन्तमौक्तिका ।

चन्द्रनन्दिवदनाम्बुजा पतिं
प्राप्तुयाद् हृतमियं सखी मम ॥१३॥

नलः—(स्वगतम्) सखि कमले, चन्द्रादीनामुपन्यासाद् प्राम्यतैव लक्ष्यते ।
क तावदिदं मुखं क वा स वराको राकारजनीरमणः ।

दमयन्ती—सखि, निर्वर्तितं पूजनं तदिदानीं गच्छामः । (तथैलक्ष्य विमृश्य)
कमले, साम्प्रतं न पारयामि जीवितं धारयितुम् ।

पश्य—

प्राणाधिको मम तथा यदि नैपथोऽपि
पारुष्यमाश्रयति हन्त दयां विहाय ।
पापा तदा कथमिदं हतजीवितं हा
धृत्वा पताम्यनुशयाम्बुनिधौ दुरन्ते ॥१४॥

(इति मूर्च्छति ।)

सख्यौ—(नलिनीदलेरुपवर्ज्य रुविपादम्) हा कथं चिरं उपवीइदा विद्य
उच्छसिदि । (दीर्घं निःश्वस्य) हा लोभवाला एतत्तकं ज्ञेयव अहिलसिदं तुम्हाणं ? हा
महाराज, नेसथ, कुदो एदं श्वत्वन्तरं गदं अत्ताणो दयिदं ए ओलम्बसि ?^१

(संस्कृतमाश्रित्य) हा हतविधे,

भीमावनीन्द्रतनुजां विभुषेन्द्रतुल्ये
रक्षां नले चिरहृद्विचिताप्यमानाम् ।
मूर्च्छां गतामहह कोपि न परयतीमां
देवस्य दुर्विलसितं हि गिरामगम्यम् ॥१५॥

नलः—(ससम्भ्रमम्) अहह संप्रति न धैर्यमवलम्बितुमुत्सहे । (इति कथंचि-
दुपसृत्य पाणिना भैर्भीं स्पृशति ।)

दमयन्ती—(मीलितलौचनैव) सखि, अन्यादृशा एव ते करस्पर्शः प्रतिमाति ।
अमृतेनेवानेन सद्यस्पर्शनोज्जीवितास्मि ।

१. हा कथं चिरमुपवीचिता अपि न उच्छसिति । (दीर्घं निःश्वस्य) हा लोभवालाः एतावदेव
अस्मिन्नपि न गुप्ताकम् ? हा महाराज नैरव, कुत एतदवधन्तरं गतामामनो दयितो नावच्छन्से ?

कमला—अयि मुद्धे, अहं दूरादो न्हि, कि अलीअं भणसि ?

नलः—(स्वगतम्) दिष्ट्या प्रत्युज्जीवितेयम् । तदपसरामि । (विमृश्य) अहो
हर्षजडीभूत इव मे करो नेतः प्रचलति । (इति कथंचिदपसृतः ।)

दमयन्तो—(मीलितलोचना सखोवाक्यमश्रुत्वैव) सखि, किमिति सत्वरमप-
सृतासि । एहि पुनरपि तादृशोनामृतहस्तेन स्पर्शनं संभावय माम् ।

(इति नेत्रे उन्मीलयति ।)

नलः—(स्वगतम्)

ननु सुतनु तवैव स्पर्शान्निवृत्तिर्मे
नवधनजलदानाश्चातकस्यैव जाता ।
इयममृतमनोज्ञा श्रोत्रमामोदयन्ती
पुनरपि तव वाणी ह्यारिणी कर्णमेतु ॥१६॥

कमला—सहि सच्चं भणीअदि । मया हि ण तुह प्फंसो किदो ।^३

दमयन्ती—अत्र न कोऽप्यन्योऽस्ति । तत्केन स्पृष्टाहं । मन्ये त्वयैव परिहासार्थं
गोप्यते न मया स्पृष्टासीति ।

(नेपथ्ये)

स्वयंवरः श्वो भवितेति देवी
प्रसान्त्वनायाय निजात्मजायाः ।
प्रासादमभ्येति समर्च्यं देवं
रमापतिं मङ्गलमूलभूतम् ॥१७॥

दमयन्तो—अहो प्रमादः ! चिरायितमत्रास्माभिः । अम्वा प्रासादमागता !
सत्सत्वरं संभावयामः । (इति निष्क्रान्ताः ।)

नलः—हा कथं गता एव । (सवलङ्घ्यम्) हा निष्करुण दीव,

१. अयि मुग्धे, अहं दूरतोऽस्मि, किमजीकं भणसि ?

२. सखि, सख्यं भणयते, मया हि न तव स्पर्शः कृतः ।

तल्लीलाञ्छितचारुलोचनमहो वक्त्रं चिरं नेत्तितं
वाचो नापि यथेष्टमाश्रितसुधासाराः समास्वादिताः ।
नैवान्तःकरणस्य निर्वृतिरभूत्तत्संनिधानादलं
किं जातेऽपि समागमे सपदि हा विघ्नः कृतोऽयं त्वया ॥१८॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य) कथं मध्याह्नः संवृत्तः । तथाहि—

प्रत्यग्राम्बुजिनीदलान्तरगतः प्राणाधिकां सारसः
पक्षाभ्यामुपवीजयत्ययमलिनीलोत्पलश्यामलः ।
प्रेयस्यास्तृपमूर्जितां शमयितुं दूरान्मधून्यान्नय-
न्नस्यै यच्छति तन्मुखाच्च मुदितो लीढे रसादाहतः ॥१९॥

तत्संध्योपासनाय शिविरमेवानुप्रविशामि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तविज्ञानलेशो
व्यधित यदतिद्वयं सूरिरामावतारः ।
रसभरपरिपूर्णे नाटके पञ्चमेऽस्मिन्
व्यगलदनवशेषक्षीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥२॥

पष्ठोऽङ्कः ।

(प्रविशति प्रदृष्टः सिन्दूरञ्चितरमभुः पीतवस्त्रधारी दधिविलिप्तललाटः कज्रलोपचित-
कपोक्षो विदूषकः ।)

विदूषकः—ही ही भो कहां सोहम्हि एदेण प्पसाहणेण, मण्णे मह उजेव बम्हणस्स तोसत्थं पवरसस्स विआहमहूसओ जादो । लद्धुआ भक्खिदा, वत्थाइं लद्धाइं ।^१

(प्रविश्य)

यामनकः—साहु बम्हण, साहु सोहसि अणेण प्पसाहणेण ।^२

विदूषकः—अवेहि रे दासीए पुत्तअ, उवहससि मं ।^३

यामनकः—एण उवहसम्मि, एणु जरढमल्लुओ विअ साहु सोहसि त्ति भणम्हि ।^४

विदूषकः—एणु तुमं कुदो मण्डूओ विअ अणेण जिण्णचेलेण परिविदो भमसि ।^५

यामनकः—एणु देवोए सहीए वित्तिण्णं एदं चीणंमुअं, मा दाव हत्थिणो मं तुंगं दट्ठण क्खुहिदा होन्तु त्ति पदेण परिविदो भमम्हि ।^६

विदूषकः—साहु तु क्कणिट्ठामेत्तेन सरीरेण दिट्ठेण हत्थिणं क्खोहो । भण कर्हि वअस्सो ।^७

यामनकः—भट्ठिणीं दट्ठुं गच्छेइ ।^८

विदूषकः—हिं वि त्ति जेवः जाम्हि ।^९ (निष्क्रान्तौ)

विष्कम्भकः ।

१. ही ही भोः कथं शोभे एतेन प्रसाधनेन । मण्ये ममैव ब्राह्मणस्य तांपार्यं वपस्यस्य विवाह-
महोत्सवो जातः । लद्धुआ भविताः । वस्त्राणि धरन्धनि ।

२. साधु ब्राह्मण साधु शोभते अनेन प्रसाधनेन । ३. अपेहि रे दारयाः पुत्र, उपहसामि माम् ।

४. भोपदमामि मनु जरढमल्लुओ इव साधु शोभते इति भवामि । ५. मनु त्वं कुतो मण्डूक
इव अनेन जीर्णपेषेन परिवृतो भमसि । ६. मनु देव्याः सख्या वितीर्यमेतन्वीनोत्तकम् । मा
तावदग्निभो मां तुंगं दट्ठवा शुभिता भवन्तु इति एतेन परिवृतो भमामि ।

७. साधु तत्र क्कणिट्ठामात्रेण सरीरेण दृष्टेन हस्तिनीं खोमः । मय कुत्र वपस्यः ।

८. भट्ठिणीं दट्ठुं गच्छन्ति । ९. क्वहमत्र तत्रैव यामि ।

(प्रविशति कौतुकितान्तरङ्गो राजा ।)

नलः—अहो चिरान्मे संप्रति मनोरथोपपत्तिर्जाता । तथाहि—

अलङ्घितरदांशुकस्मितमलक्ष्यनेत्राञ्चल-
प्रचारमभृशोदयन्मणितमस्फुरद्भ्रूलतम् ।
अपूर्णसकलाङ्गकेक्षणकुतूहलं दुर्लभं
जनः कृततपश्चयो बत लभेत मुग्धारतम् ॥१॥

(प्रविश्य)

विदूषकः—जअदु जअदु प्पिअवअस्सो । अवि णाम णववधूलाभादो सुप्प-
हादा रअणी प्पिअवअस्सत्स ।^१

राजा—ननु भवति शुभचिन्तके किं न सुलभम् । तद्व्यस्य, साम्प्रतं निर्वर्त्तित-
कृत्योऽस्मीति देवीं द्रष्टुमिच्छामि । तत्त्वमपि मया सहैवागच्छ । (इत्युभौ परिक्रम्य)
कथमियं देवी सखीभ्यां सह किमपि मन्त्रयन्तीव दृश्यते ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्ट्या देवी सख्यौ च ।)

कमला—सहि, अलं अण्णघा सम्भावणाए । अणुऊलो महाराजो व्सु ।^२

राजा—वयस्य, मत्संबद्धैव वार्ता । तदिहैव भूत्वा शृणुमः ।

(इति तथा कुरुतः ।)

दमयन्ती—सखि न ते वचने प्रत्येमि ।

कमला—एणु मह वअणम्मि ण पच्चओ ह्योदु । तवैव सापत्न्यभयाञ्च निद्र-
थापि संगच्छते महाराज इति महोवअारिणो पत्तिराअस्स वअणम्मि किं ण
पच्चेसि ।^३

राजा—अहो किं नु स्यात् ? किं मयैव किमपि स्वलितम् ?

१. अयतु जयतु प्रियवयस्यः । अपि नाम नववधूलाभासुप्रभाता रजनी प्रियवयस्यस्य ।

२. सखि अन्नमन्यथा संभावनया । अनुकूलो महाराजः खलु ।

३. ननु मम वचने न प्रत्ययो भवतु । (तवैव...इति) महोपकारिणः पतत्रिराजस्य वचने किं न प्रत्येपि ।

दमयन्ती—अयि किमेवं मां वञ्चयसि ? तेषु किल दिवसेषु तथा भवेदार्य-
पुत्रस्य चेतोवृत्तिः ।

राजा—(सानुशयम्) वयस्य, अपि किञ्चिन्नल्लक्षयसि ?

विदूषकः—हंहो पित्रव्यग्रस्य, हं ब्रह्मणो मोक्षैकरसणो कर्हं णाम एदाणं
वञ्चकवञ्जणं अत्थं जाणिसं ।^१

राजा—भवतु स्वयमेवाप्रतः स्फुटीभविष्यति ।

कमला—अयि मिच्छाणिबंधगाहिले एसा पदिकिदी तुह ज्जेव ।^२

राजा—(सानुतापम्) अहो सामात्योपलब्धा देव्याः प्रतिकृतिर्गोपयितुं विस्मृता ।
मन्ये तामेव दृष्ट्वा देव्यान्यथैव परिशङ्कितम् । भवतु शृणोमि किं तावत्प्रतिपद्ये
देवी ।

दमयन्ती—सखि किं न पश्यसि ?

कुचकुड्मज्ञयुगमचिरोद्भिन्नमनामृष्टमञ्जुर्ल भाति ।

अयमधरपल्लवोऽप्यप्रचुरितरामो रदास्पृष्टः ॥२॥

तत्कस्यारिचत्कुमार्यां श्रार्यपुत्रेण बहुमतायाः प्रतिकृतिरियम् ।

नलः—अहो मुग्धतातिशयो यत्कुमारीभावस्थग्यात्मनः प्रतिकृतिमन्यथैव संभा-
वयति देवी ।

कमला—एणु मह उणो थणकुम्हा पिअकरपरिमर्दपिहुला अइरिबिं पि
पिअविस्सद्वपरिचुन्वणसमेहिदराअं त्ति वक्कसेसो कुदो गोविदो । एणु मुद्धे अलि-
अपरिसंकिदे, इमाइं पेक्ख (इति प्रतिकृतेभ्रूमध्ये स्थिते विशुनामिके भीमवश्यानामसावारण-
चिह्ने दर्शयति) ।^३

दमयन्ती—(सुनिपुणं निरूप्य) सखि, मुष्टूपलक्षितं स्वया, मयैवात्र भ्रान्तं
तद्यं वृत्तान्तो राजपुत्रस्य न वर्णनीयः ।

१. हंहो प्रियवयस्य, अहं ब्राह्मणो मोक्षैकरसः कथं नाम एतेषां वञ्चकवञ्जानामर्थं ज्ञास्यामि ?

२. अयि मिथ्यानिबन्धग्रहिले, एसा प्रतिकृतिस्तवैव ?

३. ननु मम पुनः स्तनकुम्भो प्रियकरपरिमर्दपुष्टुक्षी अवरविश्वमपि प्रियविश्ववरिनुश्वन-
समेधितरागमिखि घातयरोपः कुतो गोपितः । ननु मुग्धे अत्रोकरिशि ह्ये इमे प्रेवऽव ।

नलः—अवसरोऽयमात्मानं दर्शयितुम् ।

विदूषकः—(उपसृत्य) जअदु जअदु देवो ।^१

नलः—(उपसृत्य) देवि किमिवाद्य विमनायमानामिव देवीं परयामि ।

(दमयन्ती कमलायै चित्रगोपनाय संज्ञां करोति ।)

कमला—(अब्रुध्वैव) महाराज ए किमपि । केवलं चित्तं एदं (इत्यर्थोक्ते) ।

(दमयन्ती सरोपं तां पश्यन्ती समुत्थाय चलिता ।)

राजा—(अवष्टम्भ्य) अयि सुतनु, अलं कोपेनास्यां वराक्याम् । सर्वं श्रुतमेव मया ।
कृतमत्र व्यलीकेत ।

सुतनु जहिहि रोपं पश्य मञ्जीरयुग्मं
रसति परिचलन्त्यां त्वय्यलं श्रोणिभारात् ।
अधिगतनिजवासस्थानपादाब्जवार्धं
ध्रुवमिदमनुकम्पां याचते शिञ्जितेन ॥३॥

अपि च—

मदिराक्षि वीक्ष्य तव रोपजम्भणा-
दतिवेलवेलितमरालिते भ्रुवौ ।
श्रयते जवादपि गुरूकुचाविमौ
वत्त वेपथुस्तनुवलग्नसुदुःसहः ॥४॥

वत्प्रसीद शतपत्रलोचने
रोचनेयमनुगण्डमुद्रितैः ।
मार्जिमाञ्जमजलस्य शीकरै-
र्दास एष चरणौ स्पृशामि ते ॥५॥

(इति चरणौ स्पृष्टुमिच्छति ।)

(दमयन्ती सप्ताध्वसं किञ्चिदपक्रम्य संकोचिताङ्गी स्थिता ।)

१. जयतु जयतु देवा ।

२. महाराज न किमपि, केवलं विभ्रमेतत् ।

कमला—शृणु एवं आसणं विह्वसेदु महाराओ ।^१

(दमयन्ती सख्यै नलोपवेशनाय संशं करोति ।)

सखी—महाराओ प्रसण्याहं त्ति भय्यादि एसा । तं उवविसदु महाराओ ।^२

(राजा उपविशति । दमयन्त्यपि भूमाशुपविशति ।)

राजा—ननु देवी, इदमर्द्धासनमलं करोतु देवी । (इत्युत्थाप्य कयंचित्सलज्जं पार्श्व-
निवेश्य) देवि, किमिदमकाण्डे लज्जसे ? पश्य —

चञ्चद्विपञ्चिमधुराक्षररम्यवाणि
प्रत्यप्रतामरसचारुविसारिनेत्रे ।
दासोऽयमुन्नतिमदप्यखिलं च राज्यं
सर्वं तवैव ननु सुन्दरि यन्मदीयम् ॥६॥

(प्रविश्य संभ्रान्तः ।)

कञ्चुकी—देव नाशितम् ।

राजा—अये, केन ?

कञ्चुकी—देव बन्धुना । (इति व्याकुलतां नाटयति ।)

राजा—(सक्रोधम्) धिग्बृद्धापसद, किमस्थाने प्रलपसि ? ननु जरया समं
तेऽङ्गैर्मतिरपि शिथिलीकृता ।

कञ्चुकी—(समयम्) देव, वदामि नाशितं बन्धुना सर्वम् ।

राजा—आः मूढ, ननु स्फुटमभिधीयताम् । किमेवमसंगतं प्रलपन्संभ्रान्तोऽसि ?

कञ्चुकी—(सत्रासम्) देव, ननु सर्वं श्रूयताम् ।

राजा—फथय ।

कञ्चुकी— नाशितं बन्धुना सर्वमुद्यानं मरुतस्तव ।

रादोन्तरबलग्वालाजालैर्दलयता जनान् ॥७॥

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

१. ननु एतदासनं विमूपयतु महाराजः ।

२. महाराज, प्रसण्याहमिति भयत्येषा, तदुपविशतु महाराजः ।

राजा—(ससंभ्रममूर्ध्वमवलोक्य) अहो सत्यमेव महोत्पातानां संरम्भः । तथाहि-

ज्वालाजालैर्जनानां ज्वरमुपजनयञ्जातवेदाः समिन्धे

देवश्चायं विवस्वान्मलिनतरघृणिर्दृश्यते लग्नकीलः ।

आशाश्चेमा न भान्ति प्रचुरतररजोराजिसंछादित्ताङ्गा

घात्री पात्रीभवन्तां विदलयति मनो वेपथूनामिद्यं नः ॥८॥

(कञ्चुकिनं प्रति) आर्यं विद्याधर, इदं सर्वं गुरवे गौतमाय निवेद्य सत्वरं
-तदादेशं मह्यमुपनय ।

कञ्चुकी—तथा (इति निष्कान्तः ।)

राजा—देवि, अत्रोत्पातानां महती बाधेति प्रासादाभ्यन्तरमेव प्रविशामः ।

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति पष्ठोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तविज्ञानलेशो

व्यधित यदतिहृद्यं सूरिरामावतारः ।

रसभरपरिपूर्णे नाटके तत्र पष्ठो

व्यगलदनवशेषक्षीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥६॥

सप्तमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

दा हा पुत्रि, — हा वत्से, किमिदम् ?

पुत्रि, मा साहसं कार्पीदयात्ते कमलापतिः ।

शाश्वतं ननु सौभाग्यं न चिरात्पतिमाप्स्यसि ॥१॥

(प्रविश्य संभ्रान्ता ।)

चेटी—अन्मो कर्हं एसा भक्तिदारिद्र्या उद्वन्धनाय किदोज्जोआ असरीरिणीए
भारदीए शिवारिज्जिदि ! हा कर्हं एदाए ए स्सुदो अज्जदणो वुत्तन्तो ?^१

(ततः प्रविशति पाशदस्ताशोक्तलस्या दमयन्ती ।)

दमयन्ती—हा कथं मन्दभागिन्यहं प्राणपरित्यागेऽपि नानुमता देवैः ।

(उपसृत्य)

चेटी—भक्तिदारिए, को एसो तुह मिसा विसाओ ? किं गु एदं व्ववसिदं ?
कि अज्जदणो वुत्तन्तो ण स्सुदो ज्जेव ?^२

दमयन्ती—अयि कः सः ?

चेटी—जं अज्ज व्खु महाराअस्त गाराअणपूअयं करिअ तदहिमुहं बहु विल-
अन्तस्स एवं आआसवअणेण भअवदा अणुग्गहो किदो ।^३ (संस्कृतमाश्रित्य) राजन्,

मा स्म विक्लवतां प्रायः सत्वरं क्रियते मया ।

कोऽप्युपायो नलो येन प्राप्यते धीरतां ध्रज ॥२॥

१. अहो कथमेवा भक्तुं दारिका उद्वन्धनाय कृतोद्योगा अशरीरिण्या भारत्या निवायते ? हा।
कथमेतया न असोऽद्यतनो वृत्तान्तः ?

२. भक्तुं दारिके, क एष तव मृषा विषादः ? किं न्वेतद् व्यवसितम् ? किमद्यतनो वृत्तान्तो न
अथ एव ?

३. यद्यद्य खल महाराजस्य नारायणपूजनं कृत्वा तदभिमुखं बहु। विक्लपत एवमाश्वासवचनेन
भगवता अनुग्रहः कृतः ।

दमयन्ती—हा निष्करुण विधे, कमपराधं संभाव्य नृशंसं बान्धवापसर्दं
पुष्करं प्रयुज्येदृशीमवस्थां प्रापितस्त्वार्यपुत्रः ।

चेटी—अलं विसाएण । णणु लद्धा आसा । तं एहि भट्टिणी तुमं दट्टुं
इच्छदि ।^१

दमयन्ती—काम्वा साम्प्रतम् ?

चेटी—पासादम्बन्तरम्मि ।^२

दमयन्ती—ततस्तन्मार्गमादेशाय ।

चेटी—इदो इदो भत्तिदारिआ ।^३

(निष्कान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(प्रविशति सरस्वती भीमश्च ।)

सरस्वती—वत्स, संदिष्टं च मां प्रहिण्वता देवेन कैटभारिणा यदस्यैव रूप-
कस्य प्रयोगेण भवतो मनोरथः संपत्स्यते । (परितो विलोक्य) वत्स, समागता एव
सदेवासुरगन्धर्वा मानवाः सदसि । तत्किमिति विलम्ब्यते ?

राजा—यथाह भगवती ।

(वच्यैः) भो भोः कुशीलवाः प्रवत्स्यतामिदानीमभिनयः ।

(प्रविश्य)

सूत्रधारः— चक्रपाणिरसौ देवो जगतो मङ्गलं महत् ।

जयत्यनादिसंसारसूत्रधारो महामहाः ॥३॥

भो भोः सामानिकाः, तस्यैव देवस्य निदेशाद्भ्युदितः कर्णपापावनः सारस्वतः
प्रवन्धोयं लोकमङ्गलाय प्रयुज्यते ।

१. अलं विपादेव । ननु खण्ड्या आणा । तदेहि, भट्टिणी त्वां द्रष्टुमिच्छति ।

२. प्रासादाम्बन्तरे ।

३. इत इतो भर्तृदारिका ।

(नेपथ्ये)

हा महाराज ! हा त्रैलोक्यबन्धो ! हा आर्यपुत्र ! कथमिमां त्वदेकजीवितां
बासीमुपेक्षसे ?

सूत्रधारः— (नेपथ्यानिमुखमवलोक्य) अहह कष्टमापतितम् ! महाराजनलस्य
धर्मपत्नी—

शोकातिभारालुपान्तरेय तपात्ययादम्बुधिगामिनीष ।

भर्त्रा वियुक्ता बिधृता सखीभ्यामाक्रीडमायाति मुहुः स्वलन्ती ॥४॥

(सखेदोद्वेगम्) हन्त न पारयेऽस्या इमामवस्थां साक्षात्कर्तुम् !

(इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति सह सखीभ्यां यथानिर्दिष्टा दमयन्ती ।)

दमयन्ती—हा महाराज !—(इत्यादि पठित्वा मूर्च्छति ।)

भीमः—हा वत्से, कथमीदृशमवस्थान्तरमनुभवसि ? (इति मूर्च्छति ।)

सरस्वती—अयि वत्स, प्रेक्षणकमिदं किमतितरां विपीदसि ?

(इति चेतनामुपनयति ।)

भीमः—कथं प्रेक्षणकमिदं न भूतार्थः !

दमयन्ती—हा आर्यपुत्र ! हा नाथ ! हा प्राणप्रिय ! हा सुकृतिकुजनयन-
रूपद ! क्षणदाकरकुलोत्तंस !

मनुजपशुना तेन द्यूतोपधेः सकले हृते

जलधिवलये राज्ये प्राज्ये न मन्युभरेण यत् ।

नगरमनुजैर्दृष्टः शोकाकुलं बहिरागतो

विपिनमगमस्तस्य स्मृत्वा मनो मम ताम्यति ॥५॥

किञ्च—

तदा बुभुक्षाकूलितो मराला-

न्विलोक्य हैमान्प्रहणाय तेषाम् ।

उपर्युपाक्षिप्य निजान्तरीयं

नभः प्रयातेषु च तेषु खिन्नः ॥६॥

अङ्गानि यत्क्षौमवरोचितानि
ममार्धवस्त्रेण कथं कथंचित् ।
व्रीडानमन्मौलि तिरोदधस्त-
दद्यापि ते निर्द्वहतीव चेतः ॥७॥

(दीर्घ निःश्वस्य)

हा प्राणनाथ, मम मानद, दैवदोषा-
द्विस्त्रन्धमाकलितसुप्तिसुखां विहाय ।
दासीमिमां विदलिताद्धैदुकूलवासाः
कां कां दशामधिगतोऽसि वनान्तरेषु ॥८॥

(सापस्मारमिव) हा महाराज—

शार्दूलदारिद्रकुङ्कुले भ्रमित्वा—
ऽरण्येऽतिवान्तचरणाम्बुरुहो दिनान्ते ।
दास्याऽनया विरहितो व्यथमानचेता
रात्रिं कथं सह मृगैरनयः सुदीर्घाम् ॥९॥
(इति मूर्च्छति ।)

भीमः—हा वत्से, सम्प्रति न शक्नोऽस्मि । अभिभवति मां विमोहः ।
(इति मूर्च्छति ।)

सरस्वती—(चेतनामुपनीय) वरस, कियद्वदामि प्रेक्षणकमिदम् ।

भीमः—भगवति, यत्किञ्चिदस्तु । न पारये द्रष्टुम् ।

सरस्वती—ननु शुभोऽस्योदक इति भगवता समादिष्टं तत्किं विपीदसि ?
(दमयन्ती मूर्च्छति ।)

सख्यौ—(चेतनामुपनीय) हा सहि केत्तिअं दूरं खेदावेसि अत्ताणं ?
दमयन्ती—(अभ्रुत्वैव)

हा नाथ हा सकलभूतलरत्न राज-
न्नद्यापि यापितवहुव्यसनां दयात्रैः ।
आरवासनस्य बचनैरमृतोपमाहं-
हां हन्त हन्त परिवर्द्धयसे न किं माम् ॥१०॥

(सावष्टम्भम्) अथवा किमत्र निरागतं महाराजमुपलभे । ममेव दीर्घाय-
विलसितमिदं सकलम् ।

(सविषादम्) भो हतविधे, किं नाम तत्र निर्जने वने विचरन्तीं माम्—

व्यालेन तेन समवर्त्ति^१ गृहप्रकोष्ठ-
द्वारपभं वदनमुद्धहता निगीर्णाम् ।
संमोच्य पारपरिवर्जितदुःखबाधो
निक्षिप्तवानसि दयामपहाय दूरम् ॥११॥

(सविमर्शम्) अथवा कोऽत्र दैवस्य दोषः । स व्याल एव पातकिनीं म'मर्द्धनि-
गीर्णामेव घृणया मुखादपाकृतवान् । हा भगवन् वासुदेव, त्वयापि नानुकम्पितेयं दुःख-
भागिनी । किं मां मातृष्वसुगृहे वह्निप्रवेशमहोत्सवमनुभवितुं समुद्यतामकस्मादेव
पित्रोवक्लवतामुपश्राव्य समानीतवानसि । (इति मूर्च्छति ।)

सख्यौ—(चिरसुपवीज्य) हृद्धी कर्हं ण ङ्ज्ज वि ङ्ज्जिवइ । ता सुद्धन्तं ङ्जेव
अपविसामः ।^२

उभे—(संस्कृतमाश्रित्य)

हा सोमवंशाङ्कुर नैपवेन्द्र
प्राणांस्त्यजन्तीं दयितां तवेमाम् ।
किं नाम नारवासयसे समेत्य
द्यूते हृता ते करुणापि किं वा ॥१२॥

(इति पठन्त्यौ रुदत्यौ कथंचिद्दमयन्तीमवष्टम्य निष्क्रान्ते ।)

गर्भाङ्गः ।

भीमः—हा कथं नैवोञ्जीविता वत्सा । (इति मूर्च्छति ।)

(सरस्वती चेतनामुपनयति ।)

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम्)

१. समवर्त्ती—यमराजः ।

२. हा यिक् कथंनयापि ङ्ज्जीवति, तद् शुद्धान्तमेव प्रविश्यावः ।

इंद्रो— जन्मान्तरेपि 'भवती' दयितां लमेय
भीमावनीन्द्रतनुजे विगलद्वियोगम् ।
इत्यालपन्स गतवानृतुपर्णान्मनो
भूपस्य सारथिरनौपथमेव मोहम् ॥१३॥
(सर्वे सवित्मयमाकर्णयन्ति ।)

भीमः सरस्वती च—(ससम्भ्रममुत्थाय) हन्त किमिदं स्यात् ? कथितं च ह्यः
कमलया वत्सायाः सख्या यथा ऋतुपर्णस्य राज्ञो रथघोपमनुकरोतीति । तद् गत्वा
पर्यामः (इति परिक्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति सारथिभ्यां बोध्यमानो मूर्च्छितो विलस्ये नलः ।)

सारथी—हृद्धि कर्हं अज्ज वि ए उच्छसिदि !

(उपसृत्य)

सरस्वतीभीमौ—(सविमर्शम्) हा कथमिदं रूपान्तरमधिगतो वत्सः ! (उपवीच्य)
हा कथं नोज्जीवति !

भीमः—हा वत्स ! कासि गतः ? हा भगवन् मधुसूदन, किमिदमुपन्यस्तम् ?
हा भगवति भारति एष ते रूपकार्यः ! (मूर्च्छितः ।)

सरस्वती—आश्चसितु वत्सः । सर्वं शुभमेव भावि ।

(आकाशात्प्रविश्य)

नारदः—भो भोः अन्तःपुरचारिणः परिचारकाः !

आदेशादित एव दानवरिपोर्ममी समानीयताम्
(उच्चैः) आतोद्यादि च महलं पुरजनैः स्वीरं समारभ्यताम् ।
(सहातिरेकम्) सत्तीर्णो निपघाघिपोऽयमधुना दीर्घाममूमापदम्
(सौत्कण्डम्) जातं सम्प्रति भूतलं क्रिमयवा त्रैलोक्यमेवोज्ज्वलम् ॥१४॥

(ततः प्रविशति सखीभ्यां घायमाना कृशाङ्गी कन्दनरत्नाधिदेवतेव दारकान्पानतुगता मैत्री ।)

(नारदः कन्दनरत्नदकेन नतं सिञ्चति ।)

(नलः उत्थाय पादयोः पठति नारदस्य ।)

नारदः—वत्स, उत्तिष्ठ, नागराजेन कर्कोटकेन वितीर्णं वस्त्रं परिधत्स्व । (नलः तथा करोति)

(सर्वे सविस्मयं तस्य पूर्वं रूपं पश्यन्ति ।)

दमयन्ती—(दारकौ प्रति) (साक्षम्) वत्सौ प्रणमतं चिराद्द्रष्टव्यं तावत्स्य-
चरणौ ।

(दारकौ तथा कुरुतः)

नारदः—वत्स नल, इयं भगवती भारती, अयं च ते श्वशुरः । तदिमौ प्रणम ।

नलः—(सरस्वत्याः पादयोः पठित्वा) भगवति अयं दासो वैरसेनिः प्रणिपवति ।

सरस्वती—(उत्थाप्य) वत्स, चिराय जगतो मङ्गलं भूया ।

(नलः भीमं प्रणमति ।)

भीमः—(उत्थाप्य) वत्स, चिराय ते देवो मद्दुःखदः क्षेमं दिश्यात् ।

(प्रविश्य)

वाष्पेयः—महाराज, देशं हित्वा दुष्करः पलायितः ।

सर्वे—प्रियं नः प्रियम् । नष्टः स द्यूतकराधमः ।

भीमः—(दमयन्तौ प्रति) वत्से, भगवती महर्षिं च प्रणम ।

(भैमी तथा करोति ।)

सभौ—वत्से, अवियुक्ता दयितेन चिरं वसुधाराज्यमुखमनुभूयाः ।

सरस्वती—वत्स, वरसेने, किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

नलः—भगवति, किमतः परं प्रियमस्ति ।

प्राप्ता त्रिलोकतिलकत्वमिता प्रियेयं

दुःखान्बुधिश्च सुमहान्परितीर्णं एषः ।

नष्टो रिपुर्जलधिपारविसारि किं च

साम्राज्यमाप्तमनुलो हि तव प्रसादः ॥११॥

त्तथापीदमस्तु ! (भरतवाक्यम्)

भूयाद्रूपकमुत्तमं परिमलैरानन्दयन्सज्जना-
नेतत्सूरिमिलिन्दमानसमुदे वृन्दारकैर्वन्दितम् ।
शुभ्रेन्दीवरदामसुन्दरतरं वन्दारुवृन्दे परं
दाक्षिण्यं दधतः सदा करुणया नारायणस्य प्रभोः ॥१६॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति सप्तमोऽङ्कः ॥

जनकचरणचिन्तावाप्तविद्वानलेशो
व्यधित यदतिद्वयं सूरिरामावतारः ।
रसभरपरिपूर्णे नाटके सप्तमोऽस्मिन्
व्यगलदनवशेषक्षीणपङ्कोऽयमङ्कः ॥१७॥

॥ समाप्तमिदं धीरनैपथम् ॥

साहित्यरत्नावली

(१) परिमलः ।

तत्रभवान् मृगांकदत्तसूनुः पद्मगुप्तापराख्यः परिमलमहाकविः श्रीभोजदेवपितृ-
व्यस्य धारेश्वरस्य वैक्रमीयैकादशशतकोद्भूतस्य वाक्पतिराजदेवस्य सभामं भूपयामास ।
वाक्पतिराजदेवो भोजपितामह इति निर्णयसागरमुद्रितेषु प्राचीनलेखेषु दुर्गाप्रसाद-
पण्डितस्योक्तिस्तु प्रमादमूलिका, लेखेषु 'तत्पादानुध्यात'शब्देन तदुत्तराधिकारिणो
प्रहृष्टान्न पुत्रायेय, तथा च वाक्पतिराजपादानुध्यातः सिन्धुराजस्तत्पादानुध्यातो भोज
इत्यादिना सिन्धुराजो वाक्पतिराजानन्तरं भुवं वृभोजेत्येव गम्यते । तयोः कः संबन्ध
इत्यत्र तु—

“दिवं यियासुर्मम वाचि मुद्रामदत्त यां वाक्पतिराजदेवः ।

तस्यानुजन्मा कविवान्धवस्य भिनत्ति सां संप्रति सिन्धुराजः ॥”

इति श्लोक एव परिमलस्य प्रमाणम् ।

अस्यैव च वाक्पतिराजानुजस्य भोजपितुः सिन्धुराजस्य कुमारनारायणापर-
नाम्नो नवसाहस्राङ्गोपाधिकरयेतिवृत्तं नवसाहस्राङ्गचरितार्यं परिमलः प्रणिनाय ।

सिन्धुराजो मृगयानुसारेण विन्ध्यकानने भ्रमन्धनकशृंगलावेष्टितप्रीवमद्भुतं
धमपि मृगं विलोक्य मोहित इव तमनुजगाम । अनुगच्छता च नृपेण—

“शिलाभेदक्षमेणापि किमपि श्लथमुष्टिना ।

अभूद्विद्धः स सारङ्गस्तेन त्वचि न मर्मणि ॥”

नृपनामाङ्गं वाणमङ्गे बहन्मृगोऽपि जयाल्लङ्घान्तरेषु घावन्ननतिदूरे नर्मदातटे
सस्तीभिः सह धीहन्त्याः निजस्वामिन्याः फणिकन्यायाः समीपं जगाम । तत्र च घाणं
नृपनामाङ्गं विलोक्यैव दैवनिदेशितेव शशिप्रभा तस्मिन्नुरागं धमार । नृपोऽपि
मृगमन्वेष्टुं रमाङ्गदाहयेन निजामात्येन सहितोऽनुचरान् विहाय घने घने विचरन्
मुक्ताहारं दहन्तं धर्माप हंसमाधारो विलोक्य, तदनुसारी कस्यापि हृदस्य पुलिने
त्प्राविष्टं हारं गृहीत्या, यत्र नीलमणिभिर्लिखितं शशिप्रभाया नाम विलोक्य तस्यां

समुत्कण्ठतरतां रात्रि तत्रैव नीत्वा, प्रभाते शशिप्रभायाः सर्वा पादलाख्यामितस्ततः पक्षिहृतहारविचयव्यघ्रां दृष्ट्वा तत्सकाशादात्मनि नागदुहितुः प्रणयं ज्ञात्वा नर्मदातटे तां ददर्श । तत्र तदागमनमसहमानैः फणिभिर्मायाबलाद्विन्नितमनोरथः सहसोदिते विमिरचक्रवाताद्युपद्रवेऽन्तर्हितां प्रियामन्विष्यन्तृपः शरीरिण्या नर्मदयोपसृत्य “यो वज्रांकुशाराक्षसात्स्वयं तस्य सरसि निर्गतं कनकं कमलमाहृत्य शशिप्रभायाः कर्णावतंसो-
 क्तुर्यात्स एव तस्याः पाणिग्राही भवेदिति” तत्पितुर्नियमं परिज्ञाय नर्मदोपदिष्टमेव पन्थानमनुसरन् ऋषिभ्यो विद्याधरेभ्यो नागेभ्यश्च साहायकं दैवोपस्थापितमाददानो विद्याधरसेनया वज्रांकुशं विजित्य कनककोकनदं शशिप्रभायाः कर्णपूरीकृत्य तां परि-
 णीय पुनः स्वनगरीमाजगामेति मूलकथा अस्मिन् काव्ये वर्णिता । अयं च कविर्भास-
 सौमिल-कालिदास-भर्तृमेण्डाश्वघोष-बिह्वणादिवत् वैदर्भरीतिमेव सर्वदानुसरति ।
 यथा च बिह्वणसूक्तयो द्राक्षापाकोपमास्तथैवास्य सूक्तयः सद्योवृन्तबिल्लनद्राक्षामधुरा-
 सतां मनोवृत्तय इव च सुप्रसन्नाः । प्रौढौ बिह्वणः प्रकृष्यते, सरसत्वे तु परिमलः ।

यद्यप्यस्य केचिन्मालवेन्द्रस्तुतिरूपाः

“मग्नानि द्विपतां कुलानि समरे त्वत्त्वङ्गधाराजले
 नाथास्मिन्निति बन्दिवाचि बहुशो देव श्रुतायां पुरा ।
 गुग्धा गुर्जरभूमिपालमहिषी प्रत्याशया पाथसः
 कान्तारे कृपणा विमुञ्चति मुहुः पत्युः कृपाणे हरौ ॥”

इत्याद्याः श्लोकाः सुभाषितग्रन्थेषूपलभ्यन्ते, तथापि नाद्याप्यस्य प्रबन्धान्तराणि
 नाम्नापि विदितानि ।

साहसाङ्कचरितं प्राचां प्रियमासीत्, तथाहि दशरूपके धृतः श्लोकः,

‘चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि ।

श्रीङ्गाधवलितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा ॥’ (पठे तर्गे ४२)

दर्पणे च—‘अनातपत्रोऽप्ययम्’ इत्यादिचतुर्थसर्गश्लोकः ।

अस्य ग्रन्थस्य क्रीटशं माधुर्यादिकमित्यादि अधोविलिख्यमानास्प्रबन्धात्स्फुटो-
 भविष्यति ।

परिमलकृते साहसङ्गचरिते चतुर्थे सर्गे—

ततः स चेतस्यवनिपतिर्द्वेषे शशिप्रमालोकमहोत्सवसृष्ट्याम् ।
 चपोद्गरागामुदधिस्तटोदरे नवोद्गतां विद्रुमकन्दलोमिव ॥१॥
 शशिप्रभाशानलिनीमृणालतामुपागते मौक्तिकदान्नि सादरः ।
 तद्गगते दूत इव न्यवेशयत् स दर्शितप्रेमलवे विलोचने ॥२॥
 पुनः पुनः पट्पदराजिमेचकां तदिन्द्रनीलाक्षरपङ्क्तिमैक्षत ।
 स तत्क्षणान्मन्मथजातवेदसस्वनीयसीं धूमलतामिवोद्धताम् ॥३॥
 सुगन्धिहारादनुलेपनं करे समुन्मिपत्स्वेदलवे विलुम्पति ।
 असंगताया अपि दीर्घचक्षुषः पयोधरस्पर्शमिवाससाद् सः ॥४॥
 तदीयनामाङ्कलिपिं शनैः शनैः सलीलमावर्त्तयितुं प्रचक्रमे ।
 परिस्फुरत्पल्लवपाटलाघरो रहस्यविद्यामिव मन्मथस्य सः ॥५॥
 अनेकरूपालिखनप्रगल्भया मुतीक्षण्या वर्त्तिक्रयेव चिन्तया ।
 स तामनाप्लेक्षणसंस्तवां पुरा लिलेख चित्ते मुहुर्न्यथान्यथा ॥६॥
 अत्रङ्गचण्डात्पतत्तयोस्तदा शशिप्रभाविभ्रमदर्शनं प्रति ।
 द्वयोरभूदुत्सुकता वनान्तरे विलासिनस्तस्य च कैरवस्य च ॥७॥
 सद्प्रदिग्दारणहृत्स्वहारिणा स दक्षिणेन स्फुरता च बाहुना ।
 स्थिरीकृताशो मनसापि दुर्लभामदुर्लभामिन्दुमुखीममन्यत ॥८॥
 पुरो विमुञ्चन्नयने यहच्छ्रया नृपस्तमालद्रुमकाननोदरे ।
 अपश्यदत्रावसरे विलासिनीं पयोदमध्ये शशिनः कलामिव ॥९॥
 विभिन्नचूर्णालकमक्ति कुर्वतो विकीर्णचूडामणिकन्द्रिकं शिरः ।
 अथानुभावेन निदेशितेव सा ननाम मानिन्यवशा विशान्पतिम् ॥१०॥
 दृशा नरेन्द्रेण निदेशिते स्वयं शिलातले नातिविदूरवर्त्तिनि ।
 सपाविशत्सा रशानामणित्विपा निपिच्यमानेऽमरत्पापशोभिनि ॥११॥
 तयातिदीर्घदर्शनानुपातिभिर्विकृप्यमाणामिव भूषणांशुभिः ।
 इति क्षितीरोद्धितवर्त्मदीपिकासुदीरयामास गिरं रमाङ्गदः ॥१२॥
 अनेन विन्ध्याद्रिविहारजन्मना अनेण कामं भवती कर्द्विर्दिता ।
 प्रसुप्तजूटाहिमुखानिलोष्मणा जटाविटङ्केन्दुकलेव शूलिनः ॥१३॥
 क्षमी सरोजप्रतिमे मुखे मुहुस्तवावपाताम्रकपोलभित्तिनि ।
 समुन्मिपन्ति अमवारिचिन्दुशो नताङ्गि लावण्यमुघालवा इव ॥१४॥

इतोऽवतंसोत्पललास्यदेशिके निरन्तरं गन्धवहे वहस्यपि ।
 न घूर्णते स्थिन्नललाटसङ्गिनी तत्रालकश्रेणिरियं मनागपि ॥१५॥
 अनेन पीनस्तनकम्पदायिना निरायतेनोद्धृता कदुष्णताम् ।
 अयं प्रवालादपि पाटलचञ्चविर्न द्यूते निःश्वसितेन तेऽधरः ॥१६॥
 उदित्यपंचकथा श्रमवारिविप्रुपां निरन्तराध्यासितरेख्यानया ।
 तवैप कण्ठः कुटजावदातया विलासमुक्तालतयेव भूष्यते ॥१७॥
 इदं महश्चित्रममानुषं त्वया विगाह्यते यद्वनमद्वितीयया ।
 इमाः क्व चिन्ध्यस्य भुवोऽतिदुर्गमाः क्व राजवेशमाभरणं भवाद्दृशी ॥१८॥
 नघोद्गताशोरुपलाशकान्तिना निकामनिर्यन्नखचन्द्रिकेण च ।
 विभर्षि कस्येदमनेन पाणिना वदावधूतेन्दुमरीचि चामरम् ॥१९॥
 नृपस्य कस्यापि परिच्छदाङ्गना यदि त्वमुच्चैर्विभवो हि कोऽपि सः ।
 मरुत्पतिर्मेनकयेव तन्वि यस्तवयापि वालव्यजनेन वीज्यते ॥२०॥
 अथर्धिमत्या परवत्यसि स्त्रिया कयापि कासौ जगदेकमुन्दरी ।
 नतन्नु यस्याः स्मरचापयष्टयो विधेयतां यान्ति भवद्विधा अपि ॥२१॥
 परस्पररर्धिविलाससम्पदां भयं भवत्त्वामितया विकल्प्यते ।
 मरुत्वतो वा रमणी रमाऽथवा कलत्रमर्धेन्दुविभूषणस्य वा ॥२२॥
 इयं परिभ्रान्तिरगेन्द्रकन्दरे सखोव तं शंसति कार्यगौरवम् ।
 भवाद्दृशः श्वापददूषितेऽन्यथा चरन्त्यरण्यं किमधीतनीतयः ॥२३॥
 अनेन खेलन्मददन्तिना वद त्वमागता चण्डि कुतो दुरध्वना ।
 विधाय विश्लेषविपादमावयोः स्वकार्यनिष्ठे कथय क्व यास्यसि ॥२४॥
 इति सार्भिर्हिता मृगायताक्षी समुपोढप्रणयं यशोभटेन ।
 सहसा न जगाद लज्जया (नु) श्रमतः किं नु नृपस्तु तामवोचत् ॥२५॥

श्रान्तासि कौतुकहृतेन कदर्थितासि
 प्रश्नेरनेन विहितो न तवोपचारः ।
 आतिथ्यमेव कुरुते परमङ्गलेखा—
 संवादनैकचतुरो निचुलानिलस्ते ॥२६॥
 एवं निसर्गमधुरेण सुधारसैक—
 निष्यन्दिना फणिवधूरथ सा हसन्ती ।
 चन्द्रांशुना कुमुदिनोष दिनोष्मत्तता
 योतक्लमा नरपतेर्बचसा यभूव ॥२७॥

[२] अश्वघोषः ।

अश्वघोषमहाकविः कदा बभूवेति निश्चेतुं न शक्यते । भदन्ताश्वघोषनान्तो बौद्धस्य केचिदपरेऽपि ग्रन्था आसन्निति विविधग्रन्थपरिशीलनादवगम्यते । अयं बुद्ध-चरितकर्ता तु बौद्धो न वेत्यापि न वक्तुं शक्यते । अबौद्धेनापि हि व्यासदासापर-नाम्ना ज्ञेमेन्द्रमहाकविना बोधिस्त्वावदानकल्पलता प्राणायि । न चात्रोपक्रमादिशैली-तोऽपि कवेर्बौद्धत्वमवगन्तुं सुशकम् । किं तु रामायणेन रघुवंशेन च केषुचित्स्थलेषु साम्यात् कालिदासस्येवास्थापि कवेः प्रसादप्रियत्वान्माघाद्यर्वाचीनकवीनां रीतेश्च कचिदप्यस्मिन्ग्रन्थे दर्शनाभावात् कालिदासात्पूर्वं वा तत्समकालमेव वा कविरयमा-सीदिति ज्ञायते ।

साम्प्रतमेकं बुद्धचरितमेवैतज्जणीतमुपलभ्यते । अत्र शान्तोऽङ्गी, करुणोऽङ्गम् । प्रसादमाधुर्यमयी वैदर्भी रीतिः । स्वाभाविकं चैतत् । तथाहि भवभूतिं विहाय करुण-प्रधानो न कोऽपि कविरोजःप्रियः । नच शान्तस्थ परिपोषः शब्दकाठिन्येन क्लिष्टार्थ-बाहुल्येन च कथञ्चित्साध्यः ।

प्रायस्त्रिविधाः कवयः सर्घदेशोपूपलभ्यन्ते—

“केचिद्बुद्धन्त्यभिमतं प्रायोऽनभिमतमपि ब्रुवन्त्यपरे ।

किमभिमतं तेषामिति केचिन्नैव प्रकाशयन्ति पुनः ॥”

तत्र कालिदासोऽभिमतवादिनां मुख्यः । को हि संदिग्धे—

“क्लेशावहा भर्त्तरलक्षणार्हं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।

स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन बधूर्ववन्दे ॥”

(रघौ चतुर्दशे छन्दे)

इत्येतस्य

“भृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेत्तास्तवागतिज्ञं समघोषयन्नाम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पद्मराजीनि विलोचनानि ॥”

(तत्रैव प्रयोदशे)

इत्यस्य वा श्लोकस्यार्थग्रहणे ।

नैपथीयकारस्तु कदाचिदनभिमतमपि वक्ति, तद्यथा सुप्रसिद्ध 'तव वर्त्मनि वर्त्ततां शिवमिति'^१ श्लोके । ईदृग्विधेषु तु श्लोकेषु प्रकरणादिना समुचितोऽर्थो निश्चेतु-
मपि शक्यते । क्वचित्तु कविः किमभिप्रैतीति नारायणपण्डितोऽपि वक्तुमशक्नुवन्
यद्वा 'किं वेत्यादि' प्रलपन् 'प्राज्ञं मन्यमना हठेन पठितामस्मिन् खलः खेलतु'
इति श्रीहर्षोच्चारितस्योपालम्भस्य भाजनमात्मानं विधत्ते । न हि केनापि—

महानटः किं नु स भानुरागे सन्धाय सन्ध्यां कुन्तटीमपीशाम् ।

तनोति तन्वा वियतापि तारहारस्रजा सान्प्रतमङ्गहारम् ॥”

(नैपथीये द्वाविंशे सर्गे)

इत्यस्य पद्यस्य कः स्वारसिकोऽर्थ इति मुखेन निश्चीयते ।

ईदृशेषु च त्रिविधेषु कविषु अश्वघोषः कालिदासश्चदभिमतवादिनामन्यतमः ।
अनार्पणन्येषु च करुणशान्तयोरारुहशः परिपोषः, ईदृशो माधुर्यानुबन्धो प्रसादश्च
कालिदासीयान्प्रबन्धान्विवाहाय न काप्युपलभ्यते ।

अत्र च —

“अभवच्छ्रयिता हि तत्र काचिद्विनिवेश्य प्रचले करे कपोलम् ।

दयितामपि रुक्मपत्रचित्रां कुपितेबाङ्गतां विहाय वीणाम्”

नवपुष्करगर्भकोमलाभ्यां तपनीयोज्ज्वलसंगताङ्गदाभ्याम् ।

स्वपिति स्म तथापरा भुजाभ्यां परिरभ्य प्रियवन्मृदङ्गमेव ॥

इत्यादिप्रबन्धेन सुन्दरकाण्डस्थस्य^२ हनुमत्कर्तृकरावणान्तःपुरदर्शनस्य साम्बं
प्रतिभाति । बुद्धे विनिर्गत्य नगरोपवनं व्रजति विलासिनीनां चेष्टाश्च “बभूवु-
रन्तःपुरसुन्दरीणां, त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ।” इत्यादिना रघौ कृतस्य वर्णनस्या-
नुरूपाः समुपलभ्यन्ते ।

अत्रोदाहृतानां गुणानां स्पष्टप्रतिपत्तयेऽत्यन्तमधुरः करुणोऽयं प्रबन्ध सपन्यस्यते—

१. तव वर्त्मनि वर्त्ततां शिवं पुनरस्तु चरितं समागमः ।

अयि साधय साधयेऽस्तं स्मरणीयाः समये वयं वयः ॥

तपस्यते कान्यप्रकाशकृते मन्मटाय श्रीहर्षेण स्वकविताया आदरार्भूतोऽयं श्लोकः प्रद-
रितः । तेन च दूषणोक्तासप्रणयनापूर्वं न मया भवतो ग्रन्थ उपलब्धोऽन्यथा दूषणोदाहरणान्वे-
षणप्रयुक्तो महान् मे क्लेशः परिहृतोऽभविष्यदित्यनुत्तापः कृतः । अत्र वर्त्म निवर्ततां, स एवं भागमः
(मा गच्छ) धर्यं स्मरणीयाः कथावशेषा इत्यादि विरुद्धोऽर्थः प्रतिभाति ।

२. तद्यथा वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे—

“स्त्रियो ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा निरीधकाजो रम्योपगूढाः ।

ददरां काश्चिप्रमदोपगूढा यथा विहङ्गा विहगोपगूढाः ॥”—इत्यादि

बुद्धचरिते—

ततस्तथा भर्त्तरि राज्यनिःस्पृहे तपोवनं याति विवर्णवाससि ।
 भुजौ समुत्क्षिप्य ततः स वाजिभृद् भृशं विचुक्रोश पपात च क्षितौ ॥१॥
 विलोक्य भूयश्च रुरोद सस्वरं ह्यं भुजाभ्यामुपगृह्य कन्यकम् ।
 ततो निराशो विलपन्मुहुर्मुहुर्दुर्ययौ शरीरेण पुरं न चेतसा ॥२॥
 यमेकरात्रेण तु भर्त्तराज्ञया जगाम मार्गं सह तेन वाजिना ।
 श्याय भर्त्तुर्विरहं विचिन्तयंस्तमेव पन्थानमहोभिरष्टभिः ॥ ३ ॥
 निशम्य च स्रस्तशरीरगामिनौ विना गतौ शाक्यकुलर्षभेण तौ ।
 मुमोच वाप्यं पथि नागरो जनः पुरा रथे दाशरथेरिवागते ॥ ४ ॥
 पुनः कुमारोविनिवृत्त इत्यथो गवाक्षमालाः प्रतिपेदिरेऽङ्गनाः ।
 विविक्तपृष्ठं च विलोक्य वाजिनं पुनर्गवाक्षारिणि पिधाय चुक्रुशुः ॥ ५ ॥
 विगाहमानश्च नरेन्द्रमन्दिरं विलोकयन्नश्रुवहेन चक्षुषा ।
 स्वरेण पुष्टेन रुराव कन्यको जनाय दुःखं प्रतिवेदयन्निव ॥ ६ ॥
 ततः सवाप्सा महिषी महिपतेः प्रनष्टवत्सा महिषीव वत्सला ।
 प्रगृह्य धाहू निपपात गौतमी विलोलपर्णा कदलीव काञ्चनी ॥ ७ ॥
 तथैव रोपप्रविरक्तलोचना विपादसम्बन्धकपायगद्गदम् ।
 उवाच निःश्वासचलत्पयोधरा विगादशोकाश्रुधरा यशोधरा ॥ ८ ॥
 निशि प्रमुभ्रामवशां विहाय मां गतः क्व स च्छन्दक मन्मनोरथः ।
 उपागते च त्वयि कन्यके च मे ममं गतेषु त्रिषु कम्पते मनः ॥ ९ ॥
 प्रियेण वश्येन हितेन साधुना त्वया सहायेन यथार्थकारिणा ।
 गतोऽर्यपुत्रो ह्यपुनर्निवृत्तये रमस्व दिष्ट्या सफलः श्रमगतव ॥१०॥
 यरं मनुष्यस्य विचक्षणो रिपुर्न मित्रमप्राप्तमयोगपैरालम ।
 मृद्दद्म्वेन ह्यविपश्चिता त्वया कृतः कुलत्यास्य महानुपप्लवः ॥११॥
 अनर्थकामोऽस्य जनस्य सर्वथा तुरंगमोऽपि ध्रुवमेव कन्यकः ।
 जहार सर्ववमितस्तथाहि मे जने प्रमुप्ते निशि रत्नचौरवत् ॥१२॥

यदा समर्थः खलु सोढुमागतानिपुप्रहारानपि किं पुनः कशाः ।
 गतः कशापातभयात् कथं त्वयं श्रियं गृहीत्वा हृदयं च मे समम् ॥१३॥
 अनार्यकर्मा मृशमद्य ह्येपते नरेन्द्रधिष्ण्यं प्रतिपूरयन्निव ।
 यदा तु निर्वाहयति स्म मे प्रियं तदा हि मूकस्तुखाधमोऽभवत् ॥१४॥
 समाप्तजाप्यः कृतहोममङ्गलो नृपस्तु देशयतनाद्विनिर्घृतौ ।
 जनस्य तेनार्त्तरवेण चाहृतश्चालवञ्जध्वनिनेव वारणः ॥१५॥
 निशाम्य च च्छन्दककन्थकावुभौ सुतस्य संश्रुत्य च निश्चयं स्थिरम् ।
 पपात शोकाभिहतो महीपतिः शचीपतेर्दृत्त इयोस्सवेध्वजः ॥१६॥
 ततो मुदृत्तं सुतशोकमोहितो जनेन तुल्याभिजनेन धारितः ।
 निरीक्ष्य दृष्ट्वा जलपूण्या ह्यं महीतलाधो विललाप पार्थिवः ॥१७॥
 बहूनि कृत्वा समरे प्रियाणि मे महत्स्वया कन्थक विप्रियं कृतम् ।
 शुणप्रियो येन वने स मे सुतः प्रियोऽपि सन्नप्रियवत्प्रचारितः ॥१८॥
 तदद्य मां वा नय तत्र यत्र स व्रज हुतं वा पुनरेतमानय ।
 ऋते हि तस्मान्मम नास्ति जीवितं विगाढरोगस्य सदौषधादिव ॥१९॥
 प्रचक्ष्व मे भद्र तदाश्रमाजिरं हृतस्त्वया यत्र स मे जलाञ्जलिः ।
 इमे परीप्सन्ति हि मे पिपासवो ममासवः प्रेतगतिं यियासवः ॥२०॥
 इति तनयवियोगजातदुःखः क्षितिसदृशं सहजं विहाय धैर्यम् ।
 दशरथ इव रामशोकवश्यो बहु विललाप नृपो विसंज्ञकल्पः ॥२१॥

[मित्रगोष्ठी-गत्रिका, काशी, शकाब्दः १८२६, प्रथमवर्षस्य द्वितीया संख्या ।]

कुमारदासः

“जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमौ ॥”

(सक्तिनुकावत्यामुद्धृतः) राजशेखरः ।

कुमारदासो विक्रमीये पट्टशतके सिंहलाधीश आसीत् । अशोकापराख्यस्य चन्द्रगुप्तपौत्रस्य प्रियदर्शिनो वंशे समुद्रभूतोऽयमिति बौद्धग्रन्थेभ्योऽत्रगम्यते । रघुवंशादिप्रणेतुः कालिदासस्यायं मित्रमासीदिति किंवदन्ती । तत्र नान्यत्रमाणम् । एतस्य मित्रं कोऽपि रघुवंशकर्तुर्भिन्न एव कालिदासाख्यः शृङ्गारतिलकादिजुद्धप्रबन्धानां प्रणेता भवेत् । बहवो हि कालिदासाख्यया प्रथिताः कवयः । कालिदासस्य तादृशी प्रसिद्धिर्येन तन्नाम कविसामान्यापरपर्यायत्वेनावतिष्ठते । राजशेखरस्य त्रयः कालिदासाविदिता बभूवुः । तथाहि तस्य श्लोकः—

“एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।

शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु” ॥२॥

एषां त्रयाणामेको मुख्यः कालिदासः श्रव्यकाव्यत्रयस्य नाटकत्रयस्य च प्रणेता विक्रमार्कसभ्यः कविकुलगुरुः । अपरी काविति विशेषी दुरुहः । अष्टमशतके भवभूतेः समकालिकः कश्चित् कालिदासः । परिमलोऽपि कालिदासापराख्यः । कश्चित् कालिदासो भोजसमायामप्यासीत् । एतावेकादशशतकोद्भूतौ । अनयोरन्यतरो माघसमकालिकः । भागवतचम्पूकारः अभिनवकालिदासाख्ययात्मानं व्यवहरति । एवं शंकरविजयकारो माघबोऽप्यात्मानं कालिदासमाचण्डे । कुमारदासमित्रस्य कालिदासस्य कदाचित् सिंहले गमनं, तत्रराजकोयवारविलासिनीद्वारे राज्ञा लेखितायाः ‘कमले कमलोत्पत्तिः ध्रुवते न च दृश्यते’ इत्यस्याः समस्यायाः ‘बाले तव मुखाम्भोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयमिति तेन पूरणमित्यादिकथा सिंहलदृष्टेषु प्रसिद्धा । सर्वं चैतद्यथा तथा वास्तु कुमारदासेन प्रणीतं जानकीहरणमतिरुचिरं रघुवंशशैलीं च सर्वथाऽनुकरोति । नान्यः कोऽपि कविः कालिदासोयां शैलीमनुकृत्य तादृशीं सफलतामासादितवान् । ग्रन्थोऽयं खण्डित एवाद्यावधि प्राप्त इति दुःखस्य विषयः । पूर्वसूरीणां विदितोऽयं प्रचुरप्रचारो ग्रन्थः । तथाहि गणरत्नमहोदधिकारेण ‘महिषसूरितः सरितस्तटः’ इति जानकीहरणे

यदा समर्थः खलु सोढुमागतानिपुप्रहारानपि किं पुनः कशाः ।
 गतः कशापातभयात् कथं त्वयं श्रियं गृहीत्वा हृदयं च मे समम् ॥१३॥
 अनार्यकर्मा मृशमद्य ह्येपते नरेन्द्रधिष्ण्यं प्रतिपूरयन्निव ।
 यदा तु निर्वाहयति स्म मे प्रियं तदा हि मूकस्तुरगाधमोऽभवत् ॥१४॥
 समाप्तजाप्यः कृतहोममङ्गलो नृपस्तु देवायतनाद्विनिर्ययौ ।
 जनस्य तेनार्त्तरवेण चाहतश्चालवञ्जध्वनिनेव वारणः ॥१५॥
 निशम्य च ऋन्दककन्थकावुभौ सुतस्य संश्रुत्य च निश्चयं स्थिरम् ।
 पपात शोकाभिहतो महीपतिः शचीपतेर्वृत्त इवोत्सवेध्वजः ॥१६॥
 वतो मुहूर्त्तं सुवशोकमोहितो जनेन तुल्याभिजनेन धारितः ।
 निरीक्ष्य दृष्ट्वा जलपूणया ह्यं महीतलस्थो विललाप पार्थिवः ॥१७॥
 बहूनि कृत्वा समरे प्रियाणि मे महत्स्वया कन्थक विप्रियं कृतम् ।
 गुणप्रियो येन वने स मे सुतः प्रियोऽपि सन्नप्रियवत्प्रचारितः ॥१८॥
 तदद्य मां वा नय तत्र यत्र स ब्रज द्रुतं वा पुनरेनमानय ।
 ऋते हि तस्मान्मम नास्ति जीवितं विगाढरोगस्य सदौषधादिव ॥१९॥
 प्रचक्ष्व मे भद्र तदाश्रमाजिरं हृतस्त्वया यत्र स मे जलाञ्जलिः ।
 इमे परीप्सन्ति हि मे पिपासवो ममासवः प्रेतगतिं यियासवः ॥२०॥
 इति तनयवियोगजातदुःखः क्षितिसदृशं सहजं विहाय धैर्यम् ।
 दशरथ इव रामशोकवरयो बहु विललाप नृपो विसंज्ञकल्पः ॥२१॥

[मित्रगोष्ठी-श्रिका, काशी, शकाब्दः १८२६, प्रथमवर्षस्य द्वितीया संख्या ।]

कुमारदासः

“जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च रावणञ्च यदि क्षमौ ॥”

(सक्तिमुकावल्यानुद्धृतः) राजशेखरः ।

कुमारदासो वैक्रमीये षष्ठशतके सिंहलाधीश आसीत् । अशोकापराज्यस्य चन्द्रगुप्तपौत्रस्य प्रियदर्शिनो वंशे समुद्भूतोऽयमिति धीद्वप्रन्थेभ्योऽवगम्यते । रघुवंशादिप्रणेताः कालिदासस्यार्थं मित्रमासीदिति किंवदन्ती । तत्र नान्यव्यमाणम् । एतस्य मित्रं कोऽपि रघुवंशकर्त्तृमित्र एव कालिदासाख्यः शृङ्गारतिलकादिजुद्धप्रबन्धानां प्रणेता भवेत् । वद्वो हि कालिदासाख्यया प्रथिताः कवयः । कालिदासस्य तादृशी प्रसिद्धिर्येन तन्नाम कविसामान्यापरपर्यायत्वेनावतिष्ठते । राजशेखरस्य अयः कालिदासाविदिता बभूवुः । तथाहि तस्य श्लोकः—

“एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।

शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयो किमु” ॥२॥

एषां त्रयाणामेको मुख्यः कालिदासः श्रव्यकाव्यत्रयस्य नाटकत्रयस्य च प्रणेता विक्रमार्कसभ्यः कविःकुलशुभः । अपरो कविति विशेषी दुरुहः । अष्टमशतके भवभूतेः समकालिकः कश्चित् कालिदासः । परिमलोऽपि कालिदासापराख्यः । कश्चित् कालिदासो भोजसमायामप्यासीत् । एतावेषां दशशतकोद्भवौ । अनयोःन्यतरो माघसमकालिकः । भागवतचम्पूकारः अभिनवकालिदासाख्ययात्मानं व्ययहरति । एवं शंकरविजयकारो माघवोऽप्यात्मानं कालिदासमाचष्टे । कुमारदासमित्रस्य कालिदासस्य कदाचित् सिंहले गमनं, तत्रराजकीयवारविलासिनीद्वारे राज्ञा लेखितायाः ‘कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न च हरयते’ इत्यस्याः समस्यायाः ‘बाले तत्र मुखाम्भोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयमिति तेन पूरुषमित्यादिकया सिंहलरुद्धेषु प्रसिद्धा । सर्वं चेतयथा तथा वास्तु कुमारदासेन प्रणीतं जानकीहरणमतिरुचिरं रघुवंशशैलीं च सर्वथाऽनुकरोति । नान्यः कोऽपि कविः कालिदासीयां शैलीमनुकृत्यै तादृशीं सफलवामासादितवान् । प्रन्योऽयं सङ्घित एवाद्यार्षधि प्राप्त इति दुःखस्य विषयः । पूर्वसूरीणां विदितोऽयं प्रचुरप्रचारो प्रन्यः । तथाहि गणरत्नमहोदधिकारेण ‘महिषसूतारितः सरितस्तटः’ इति जानकीहरणे

यमकमित्युक्तम् । 'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः' इति वाक्यस्य पातञ्जले महाभाष्ये उद्धृतस्य औचित्यविचारचर्चायां चेमेन्द्रेणोद्धृते कुमारदासीये—

“अथि विजहीहि हृढोपगूहनं त्यज नवसंगमभीरु साध्वसम् ।
अरुणकरोद्गम एष वत्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥”

इत्वत्र दर्शनात् पतञ्जलेरपि कुमारदासः प्राचीन इति केषांचित् प्रमादः । पतञ्जलिना तद्वाक्यं ग्रन्थान्तरे दृष्टमिति सभवात् । श्लोकश्चायं खण्डितेऽस्मिन् ग्रन्थे नोपलभ्यते । किञ्च लेखशैलीतः कविरयं कालिदासादत्यन्तमर्वाचीन इति ज्ञायते । एतत्सूक्तेरादर्शभूतोऽयं सन्दर्भ उपन्यस्यते—

जानकीहरणं ।

प्रथमसर्गे ।

विधेयचित्तश्चलितव्यधेषु हलायुवाभः स कुतूहलेन ।
अन्येद्युरन्यायनिवृत्तवृत्तिर्मृगेन्द्रगामी मृगयां जगाम ॥ १ ॥
अथ कणन् निर्भररेणुविद्धैर्वीतैर्विधूतागरुपादपान्ते ।
अधिव्यधन्वा धनदप्रभावश्चचार मैनाकगुरोर्निकुञ्जे ॥ २ ॥
अन्योन्यवक्त्रार्पितपल्लवाप्रप्रासं नृवीरस्य कुरङ्गयुग्मम् ।
प्रियानुनीतो भृशमिष्टचाटुचेष्टस्य घाताभिरति निरासे ॥ ३ ॥
स द्वीपिनोऽथ द्विपराजगामी हन्तुं तुरंगं रचितकमस्य ।
जपान देहं प्रतिबिन्दु वाणैरेकेन दुर्लभ्यमुज्जः क्षणेन ॥ ४ ॥
तस्मिन्नृपे पाटयति प्रसह्य शस्त्रेण गण्डं भिपजोव भीमम् ।
तदीयनादप्रतिनिःस्वनेन त्रासादिवाद्रिभृशमुन्ननाद ॥ ५ ॥
युद्धाय यूयादभितो निवृत्तं क्राहं मुहुः क्रोधविमुक्तनादम् ।
शरस्य लदयं शरजन्मतुल्यधकार चक्रोकृतचापदण्डः ॥ ६ ॥
क्षचिन्मृगं मार्गणगोचरेऽसौ दृष्ट्वा विकृष्टायतचापदण्डः ।
शरं मुमुक्षुः शरभोरुवेगं तमन्वयादन्वयरेतुभूतः ॥ ७ ॥
विबह्वथ मार्गं नृपमार्गणानां रेखायमानो गगने रयेण ।
मृगोत्तमोऽसौ तमसातटस्यं वनं तपस्यद्भवने प्रपेदे ॥ ८ ॥

घनुस्तहायोऽश्मवति प्रदेशे विहाय घाहं सदस्ता नृवीरः ।
 च चार पद्भ्यां गहने तरुणामसौ वने तत्पददत्तदृष्टिः ॥ ६ ॥
 तटेऽथ तस्या घटपूरणोत्थं श्रुत्वा रवं वृंहितनादशङ्की ।
 शरं शरण्योऽपि मुमोच बाले मुनेस्तनूजे मनुवंशकेतुः ॥१०॥
 पुत्रो मुनेः पत्रिविभिन्नमर्मा शरानुसारेण नृपं प्रयातम् ।
 नेत्राम्बुद्भिर्घने विलापनाम्नाः वाणेन भूयो हृदि तं जघान ॥११॥
 एकं त्वया साधयताऽपि लक्ष्यं नीतं विनाशं त्रितयं निरागः ।
 मञ्जुपा कल्पितदृष्टिकृत्यौ वृद्धौ वने मे पितरावहं च ॥१३॥
 वनेषु वासो मृगयूथमध्ये क्रिया च वृद्धान्धजनस्य पोषः ।
 वृत्तिश्च वन्यं फलमेषु दोषः संभावितः को मयि घातहेतुः ॥१३॥
 व्रती विनाथो विगतापराधः स्मर्तव्यदृष्टेः पितुरन्धयष्टिः ।
 इत्येषु किं निष्करुणेन कश्चिदवध्यभावे गणितो न हेतुः ॥१४॥
 साधुः कृपामन्धरमक्षि शत्रौ प्रीत्यर्थसंमीलितमादधाति ।
 नीचस्तु निष्कारणवैरशीलस्तत्पूर्वसंपादितदर्शनेऽपि ॥१५॥
 जीर्णो जतुन्यासनिरुद्धरन्ध्रः कुम्भश्च मौञ्जी तरुवलकलं च ।
 पंतेषु यन्मां विनिहत्य गम्यं तद् गृह्यतामस्तु भवान्कृतार्थः ॥१६॥
 मैवं भवानेनमदुष्टभावं जुगुप्सतां स्माक्षतसाधुवृत्तम् ।
 इतीव वाचो निगृहीतवण्ठैः प्राणैरुच्यन्त तपरिवसूनोः ॥१७॥
 भोज्यासुतश्चारुमुजद्वयेन घटं गृहीत्वा घटितारिनाशः ।
 वाष्पायमाणो बहुमानपात्रं यमप्रभावो यमिनं ददर्श ॥१८॥
 दधानुयातस्तनयस्य नाशं श्रुत्वा तपस्वी मुहुरात्तशोकः ।
 दिदेश देशस्तुतसद्गुणाय विशन्वशी विश्वमुजं सशापम् ॥१९॥
 अथ स विपमपादगोपचार्यं जगदुपयोगां वयुक्तभूरिधातुम् ।
 बहुतुहिननिपातदोषदुष्टं गिरिमसृजत् कुक्कवेरिच प्रघन्धम् ॥२०॥

['मित्रगोष्ठी-पात्रका', काशी; १८२६ शकान्दा; छापाङ्कः, प्रथमे वर्षे तृतीया संख्या]

लोलाशुकः

अस्य कवेर्विषये न किञ्चिन्निश्चितं वक्तुं शक्यते । अयं दाक्षिणात्यः शिवभक्त-
स्तथापि श्रीकृष्णेऽस्य परमा प्रीतिरिति सुप्रसिद्धादुत्तररामचरितटीकाकृता वीरराघवे-
णोद्धृतात्—

शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं
पञ्चाक्षरीजपपरा नितरां तथापि ।
चेतो मदीयमतसीकुसुमावभासं
स्मेराननं स्मरति गोपवधूकिशोरम् ॥१॥

इति पद्यादवगम्यते ।

अयं च न महाकविः, किन्तु हरि-भल्लट-भूक-जगन्नाथ-कुलशेखरादिवत् सु-
मधुराणां भावगर्भाणां श्लोकानां प्रणेता । एक एव चाद्यावधि कवेरस्य पद्यानां संग्रहः
शतकत्रयात्मकः 'कृष्णकणोमृताख्यः' प्रबन्ध उपलब्धः ।

अस्य माधुर्यमभिनवशैलीविलासं चास्वाद्य चिरं चित्रीयते सहृदयानां चेतः ।
रामानुजीयरन्यैश्च वैष्णवैरत्यन्तमाहतोऽस्य ग्रन्थः । कवितार्किकसिंहो वेङ्कटोऽपि प्रौढि-
मात्रे एनमतिशेते । माधुर्ये तु नायं केनापि दाक्षिणात्यकविना तुलितः । अपरदाक्षिणा-
त्यकविवदयमपि आद्यनुप्रासप्रियः । धालङ्कारिकैः प्राय उपेक्षितोऽपि आद्यनुप्रासः
नवीनकविभिर्विशेषतो दाक्षिणात्यैरत्यन्तमाहतश्चमत्कारप्रदश्चेति सुविदितं सर्वेषां
साहित्यरसिकानाम् ।

कर्णामृतस्य शतकत्रयाद्बुचिरतमानि पद्यान्यत्र संगृह्य विन्यस्यन्ते—

मुकुलायमाननयनाम्बुजं विभो-
मुरलीनिनादमकरन्दनिभैरम् ।
मुकुरायमाणमृदुगण्डमण्डलं
मुखपङ्कजं मनसि मे विजृम्भताम् ॥१॥
मदशिखण्डिशिखण्डविभूषणं
मदनमन्थरमुग्धमुखाम्बुजम् ।
ग्रजवधूनयनाञ्जलवञ्चितं
विजयतां मम धाक्मयजीवितम् ॥२॥

पुनः प्रसन्नेन मुखेन्दुतेजसा पुरोऽवतीर्णस्य कृपामहाम्बुधेः ।
तदेव लीलामुरलीरवामृतं समाधिविघ्नाय कदा नु मे भवेत् ॥३॥

परामृश्यं दूरे परिपदि मुनीनां ब्रजवधू—
दृशां धरयं शश्वत् त्रिमुन्नमनोहारिवपुषम् ।
अनामृश्यं वाचामनिदमुदयानामपि कदा
दरीदरये देवं दरदलितनीलोत्पलरुचिम् ॥४॥

मुष्णानमेतत्पुनरुक्तशोभमुष्णोतरांशोरुदयं मुखेन ।
तृष्णाम्युराशिं त्रिगुणिकरोति कृष्णाह्वयं किञ्चन जीवितं मे ॥५॥

शुभ्रूपसे यदि वचः शृणु मामकीनं
पूर्वरपूर्वकविभिर्न कटाक्षितं यत् ।
नीराजनक्रमधुरं भवदाननेन्दो-
निर्व्याजमर्हति चिराय शशिप्रदीपः ॥६॥

यां दृष्ट्वा यमुनां पिपामुरनिशं व्यूहो गवां गाहवे
विद्युत्वानिति नीलकण्ठनिबहो द्रष्टुं समुत्कण्ठते ।
उत्तंसाय तमालपल्लवमिति चिद्धन्दन्ति यां गोपिकाः
कान्तिः कालियशासनस्य वपुषः सा पावनी पातु वः ॥७॥

अयि मुरलि, मुकुन्दस्मेरवक्त्रारविन्द-
श्वसनमधुरसङ्गे, त्वां प्रणम्याद्य याचे ।
अधरमणिसमीपं प्रातवत्यां भवत्यां
कथय रहसि कर्णे महारां नन्दसूनोः ॥८॥

अमुनाखिलगोपगोपनार्यं यमुनारोधसि नन्दनन्दनेन ।
दमुना वनसंभवः पपे नः किमु नासी शरणार्थिनां शरण्यः ॥९॥

धृन्दावनद्रुमतलेषु गवां गणेषु
वेदावसानसमयेषु च दृश्यते यत् ।
तद्वेणुनादनपरं शिखिपिच्छचूडं
महा स्मरामि कमलेक्षणमभ्रनीलम् ॥१०॥

देवकीवनयपूजनपूतः पूतनारिचरणोदकधूतः ।
यद्यहं स्तूतधनञ्जयस्तूतः किं करिष्यति स मे यमदूतः ॥११॥

आताम्रपाणिकमल प्रणयिप्रतोद-
 मालोलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।
 आविःश्रमाम्बुकणमम्बुदनीलमव्या-
 दाद्य धनञ्जयरथाभरणं महो नः ॥१३॥

कालिन्दीपुलिनोदरेषु मुसली यावद् गतः खेलितुं
 तावत्कुर्वुरिकापयः पिब हरे वर्धिष्यते ते शिखा ।
 इत्थं बालतया प्रतारणपराः श्रुत्वा यशोदागिरः
 पायाद्बः स्वशिखा स्पृशन्प्रमुदितः क्षीरेऽर्धपीते हरिः ॥१४॥
 अरुणाधराभृतविशेषितस्मितं वरुणालयानुगतवर्णवैभवम् ।
 तरुणारविन्ददलदीर्घलोचनं करुणालयं कमपि बालमाश्रये ॥१५॥
 लाघण्यधीचीललिताङ्गभूषा भूषापदारोपितपुण्यवर्हाम् ।
 कारुण्यधाराच्छफटाक्षमाला बाला भजे वल्लववंशलक्ष्मीम् ॥१६॥

प्रातः स्मरामि दधिघोषविधूतनिद्र
 निद्रावसानरमणीयमुखारविन्दम् ।
 हृद्यानवद्यवपुषं नवनीतचोर-
 सुन्मीलिताब्जनयन नयनाभिरामम् ॥१७॥ॐ

['मित्रगोष्ठी पत्रिका,' काशी, १८२६ शकाब्दा, श्रावण, प्रथमे वरे चतुर्थसख्या]

पाणिनिः

रामायणप्रणेता वाल्मीकि, त्रिगुणपुराणप्रणेता पराशरः, भारतप्रणेता पारारार्यः कृष्णद्वैपायनः, एतेभ्योऽर्वाचोनाः कालिदासाश्च प्राचोनाः बहवः कवयो बभूवुः । तेषां प्रबन्धाश्च काश्मीरकविदुषां क्षेमेन्द्रादीनां सुविदिता बभूवुः । किं बहुना बह्वीयो नाति-प्राचीनः साहित्यदर्पणकारः कविराजविश्वनाथोऽपि दृष्टयानमीषां कांश्चित्प्रबन्धानिति प्रतीयते । तथापि द्वित्रेषु गत-शतकेषु तादृशी दुरवस्था विद्याभ्यासस्य जाता, येन ग्रन्थांशांशाल्युपयुक्तान् बादबहुलानवलम्ब्य तपरिष्कारात्मकेषु पत्रिकादियु मुधा श्रमं विदधानैर्जनैस्तथोपेक्षिताः पराद्धर्मा अपि निजन्वाः, येन साम्प्रतं बहूनां कवीनां शास्त्र-कृतां च नामापि लुप्तप्रायम् । न साम्प्रत भासस्य स्वप्नजासजदत्तप्रभृतौनि नाटकान्यु-पलभ्यन्ते, न रामिलसौमिलयोः शूद्रककथा प्राप्यते । क्वाधुना पाणिनेः पातालविजय-काव्यम्, क्व वा चररचेः षण्ठाभरणम् । किमभून्मेण्ठप्रणीतस्य हयप्रोववधस्य, किं वा जातं धर्मकीर्तिर्महाप्रबन्धानाम् । धन्यास्ते सूक्तसंप्रहकारा, यत्प्रभायादधुना नामाप्येषां महाकवीनां श्रूयते । मोहान्बकूरकुहरादाच्छिद्य वैदेशिकैरुद्धृतेभ्यः सूक्तिमुक्तावली-सदुक्तिरर्णामृत—शाङ्ग धरपद्धति—सुभाषितावल्यादि—संप्रप्रत्येभ्यः पाणिनि-भास-मेण्ठादिमहाकवीनां विषये किञ्चिद्विदितमास्ते साम्प्रतम् । तत्र वैयाकरणेन सुप्रसिद्धो दाक्षीपुत्रः पाणिनि पातालविजयकाव्यं जाम्भरतीविजयापराह्यं प्रगिनायेति—

“इति पाणिनये तस्मै यस्य रद्रमसादतः ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्भरतीजयम् ॥” इति

राजशेखरश्लोकादवगम्यते । तथा चान्यस्यापि कस्यावित्पद्यम्—

“सुनन्धो भक्तिर्नः क इह रघुक्षरे न रमते,
धृतिर्दाक्षीपुत्रे, हरसि हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
विशुद्धोक्तिः शूरः, प्रकृतिमधुरा भारविगिर—
स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवमूर्तिर्वितनुते ॥”

किञ्च सुवृत्तिलके केषां कवीनां कानि च्छ्रन्दांसि रम्यतमानोति प्रस्तावे भारवे-
र्चरास्यं, राजशेखरस्य शार्दूलविक्रीदिव, भवभूतेः शि ररिगो, पाणिनेश्चापत्राविरिति

क्षेमेन्द्रः । अत्र चोपजातिराब्देन सुप्रसिद्धाया इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राचरणमिश्रणात्मिकाया
 छपजातेर्ग्रहणम् । पाणिनेः पाटलिपुत्रे भगवतो वर्पस्य सन्निधावध्ययनं तपसा प्रसादिता-
 न्महेश्वरादक्षरसमान्नायप्राप्तिश्च बृहत्कथायां कथापोठलम्बके दृश्यते । यत्तु न वैयाकरणेन
 पाणिनिना प्रणीतं जाम्बवतीविजयकाव्यं, किन्तु कविपाणिनिः प्रसिद्धपाणिनेर्भिन्न
 एव कश्चित् नहि वैयाकरणमुख्यो रुद्रटटीकाकृता नमिसाधुनाऽन्यैश्च प्रदर्शितानि
 'सन्ध्यावधूं गृह्येत्यादि' श्रुतसंस्कृतोनि पदानि प्रयुञ्जीवेति केचिदाधुनिकाः । न तत्स-
 युक्तिकम्, न हि नवप्रणीतं स्वकीयमेव व्याकरणं पाणिनिरनुसर्त्तुं शशाक । रामायण-
 भारतादिपरिशीलनात् करामलकीभूतानि इन्द्रशाकटयनादिव्याकरणानुसारीणि पदानि
 सततमबोधपूर्वमपि तस्य हृदये स्फुरन्ति स्मेति तेषां तद्ग्रन्थे दर्शनं सुसङ्गतमेव ।
 अस्य च विरलाः सूक्तयः संग्रहेपूपलभ्यन्ते । तासां चातिरमणीयत्वात् कवेः शैलीं
 प्रदर्शयितुमत्र निवेशः क्रियते—

पाणिनेः श्लोकाः ।

अथाससादास्तमनिन्द्यतेजा जनस्य दूरोज्झितमृत्युभीतेः ।
 उत्पत्तिमद्वस्तु विनाश्ववर्यं यथाहमित्येवमिवोपदेष्टुम् ॥१॥
 असौ गिरेः शीतलकन्दरस्थः पारावतो मन्मथचाटुदक्षः ।
 घर्मांलसाङ्गीं मधुराणि कूजन्संवीजते पक्षपुटेन कान्ताम् ॥२॥
 ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्धानार्द्रनलक्षताभम् ।
 प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरप्यधिकं चकार ॥३॥
 गतेऽर्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघाः ।
 अपश्यती^२ वत्समिवेन्दुबिम्बं तच्छर्वरी गौरिब हुंकरोति ॥४॥
 सरोरुहाक्षीणि निमीलयन्त्या रवौ गते साधुकृतं नलिन्या ।
 अक्ष्णां हि दृष्ट्वापि जगत्समस्तं फलं प्रियालोकनमेकमेव ॥५॥
 निरीक्ष्य^३ विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।
 धारान्पितैः सह किं नु वान्तध्वन्द्रोऽयमित्यात्तेतरं ररास ॥६॥
 शुद्धस्वभावान्यपि संदितानि मिनाय भेदं कुमुदानि चन्द्रः ।
 अवाप्य वृद्धिं मलिनान्तरात्मा जडोभवेत्कस्य गुणाय वक्रः ॥७॥

१. वृष्योदरतोऽयं श्लोकः । २. श्रुतसंस्कृतिः, शपश्यनोन्वित्यमित्युक्तेः ।

३. कुवलयानन्दे दरपतेऽयं श्लोकः ।

उपोढरागेण विलोलवारकं तथा गृहीतं शरिणा निरामुखम् ।
 यथा समस्तं विमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम् ॥८॥
 प्रकाश्य लोकान्भगवान्बतेजसा प्रभादरिद्रः सवितापि जायते ।
 बहो चला श्रीर्धलमानदाप्यहो सृशन्ति सर्वं हि^१ दशा विपर्यये ॥९॥
 क्षपाः क्षामीकृत्य प्रसभमपहृत्याग्बु सरितां
 प्रतप्योर्षीं कृत्स्नां तरुगहनमुच्छ्रोप्य सकलम् ।
 क संप्रस्युष्यांशुर्गत इति समालोकनपरा-
 स्तटिदीपालोका दिशि दिशि चरन्वीह जलदाः ॥१०॥
 पाणौ शोणवलेऽतनूदरि दरक्षामा कपोलस्यली
 विन्यस्ताञ्जनदिग्धलोचनजलैः किं म्लानिमा नीयते ।
 मुग्धे चुम्बतु नाम चञ्चलतया भृङ्गः कर्चत्कन्दली-
 मुन्मीलन्नवमालतीपरिमलः किं तेन विस्मर्यते ॥११॥
 रुदबुद्धेभ्यः सुदूरं घनजनिततमः पूरितेषु ह्रमेषु
 प्रोद्भीवं परय पादद्वयनमितमुवः भ्रणयः फेरवाणाम् ।
 एत्कालोकेः स्फुरद्भिर्निजवदनदरीसर्पिर्भिर्वाचितेभ्य-
 श्चोतत्सान्द्रं वसाम्मः कथितशत्रवपुर्मण्डलेभ्यः पिवन्ति ॥१२॥
 कल्हारस्पर्शगमैः शिरिरपरिचयात्कान्तिमद्भिः करामै-
 श्चन्द्रेणालिङ्गितायात्तिमिरानिषसने स्तंसमाने रजन्याः ।
 अन्योन्यालोकिनीभिः परिचयजनितप्रेमनिप्यन्दिनीभि-
 र्दूररुद्रे प्रमोदे हसितमिष परिस्पष्टमाशासखीभिः ॥१३॥
 चञ्चलक्षामिघातं स्वलितद्रुववहप्रौढघाम्निश्चितायाः
 श्रोडाद् व्याकृष्टमूर्त्तैरहमहमिकया चण्डचञ्चुपद्भेण ।
 सद्यस्तप्तं शवस्य ब्वलदिव पिशितं भूरि जग्वाद्धृदग्धं
 पश्यान्तःप्लुप्यमणः प्रविशति सलिलं सत्वरं गृप्रवृद्धः ॥१४॥
 विलोक्य संगमे रागं पश्चिमाया विवस्वतः ।
 कृतं कृष्णानुत्वं प्राच्या न हि नार्यो विनेर्ष्यया ॥१५॥

['मित्रगोष्टो-पत्रिका' कश्ची; १२२६ रुकःव्यः, भाद्रः; प्रथमवर्षे पञ्चमसंख्या]

भट्टभल्लटः

अतिप्राचीनोऽयं कविः । अस्य प्रबन्धो 'भल्लटशतक'नाम्ना विदितः । नामास्य काश्मीरकत्वं सूचयति । समयस्वस्य नं शक्यतेऽनुमातुम् । 'सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिः' इत्यादयोऽस्य श्लोकाः काव्यप्रकाशे उद्धृताः । अस्य शैली प्रायो भर्तृहरेः किञ्चिदेव भिद्यते । केवलं कचिदस्य काठिन्यं भर्तृहरितोऽर्वाचीनत्वं द्योतयति । शब्दालङ्कारप्रियदर्त्रं चास्य कदाचित्तथाविधं येन कालिदासादर्वाचीनतरमस्य निश्चितप्रायं प्रतिभाति । नहि भास-कालिदास-भर्तृहरि-मेण्डपभृतीनां प्राचीनतराणां महाकवीनां प्रबन्धेषु—

“दन्तान्तकुन्तमुखसन्ततपातघातसंताडितोन्नतगिरिर्गज एव वेत्ति ।
पञ्चास्यपाणिपविपञ्जरपातपीडां न क्रोष्टुकं स्वशिशुहुंकृतिनष्टचेष्टः ॥”

इतीदृशाः परुवानुप्रासप्रायाः श्लोकाः सुलभाः । किञ्च भल्लटः प्रायोऽन्योक्तिप्रियो, भर्तृहरिस्तु कचिदेव तथेत्यपि विशेषः । अस्य प्राचीनेष्वालङ्कारिकेषु महती प्रसिद्धिरासीदिति प्रतीयते । तथा च कस्यचित्पद्यम्—

माघश्चोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारविद्यः
श्रोहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्यादयो भोजराजः ।
श्रीदण्डी डिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्मल्लटो भट्टबाणः
ख्याताश्चान्ये सुबन्धादय इह कृतिभिर्विध्वमाहादयन्ति ॥

अस्य चादर्शरूपाः काश्चित्सूक्तयोऽत्र विन्यस्यन्ते—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालैर्दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्धया ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने वसन्ति ॥३॥
आस्त्रोशिशुप्रथितयैप पिपासितेभ्यः संरक्ष्यतेऽम्बुधिरपेयतयैर दूरात् ।
दंष्ट्राकपालमकरालिकरालिताभिः किं भाययत्यपरमूर्तिपरम्पराभिः ॥

अस्यैवानुकायरूपं कस्यचित्पद्यम्—

“धस्मान्विचित्रवपुषश्चिरपृष्ठलग्नान् कस्माद्भिमुञ्जसि सखे यदि वा विमुञ्च ।
जाता तस्यैव सनुमपङ्कनहानिरेषा गोपालमौलिमुकुटे भविता स्थितिनः ॥”

आवद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा ।
 मत्तेमकुम्भतटपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥
 रज्ज्वा दिशः प्रवितताः सलिलं विप्रेण पाशीर्महो हुतभुजा ज्वलिता वनान्ताः ।
 व्याभाः पदान्यनुसरन्ति गृहीतचापाः कं देशमाश्रयतु यूथपतिर्मृगाणाम् ॥
 प्रेङ्खन्मयूखनखशातशिखानिखातविख्यातधारणगणस्य हरेर्गुहायाम् ।
 क्रोथा निकृष्टसरमासुतदृष्टिनष्टघाष्टर्थैः प्रविष्ट इति कष्टमिहाद्य दृष्टम् ॥

विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं धीक्ष्य कुसुमं
 शुक्स्यासीद् बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सट्टशम् ।

इति ध्यात्वंोपारतं फलमपि च दैवात्परिणतं
 विपाके तूलोऽन्तः सपदि महता सौऽप्यपहृतः ॥

पथि निपदितां शून्ये दृष्ट्वा निरावरणाननं
 नवदधिघटीं गर्वोन्नतः समुद्धतकन्धरः ।

निजसमुचितास्तास्ताश्चेष्टा विकारशताकुलो
 यदि न कुरुते काणः काकः कदा नु करिष्यति ॥

किं जातोऽसि चतुष्पथे घनतरुच्छायोऽसि किं छायाया
 युक्तश्चेत्फलितोऽसि किं फलभरैराढ्योऽपि किं सन्नतः ।

हे सद्बृहत् सहस्रव संप्रति सखे शाखाशिखाकर्षण-
 क्षोभामोदनमञ्जनानि भवतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ॥

प्रावाणो मणयो हरिर्जलचरो लक्ष्मोः पयोमानुषी
 मुक्तौघाः सिकताः प्रवाललतिकाः शैवालमम्भः सदा ।

तीरे कल्पमहोरुहाः किमपरं नामापि रत्नाकरो
 दूरे कणरसायनं निकटतस्तृष्णापि नो शाम्यति ॥

भेकेन क्वगता सरोपपरुपं यत्कृष्णसर्पानने
 दातुं गण्डचपेटमुन्मिक्तमिवा दस्तः समुल्लासितः ।

यथाधोमुखमक्षिणी विदधता नागेन तत्र स्थितं
 तत्सर्वं विपमन्त्रिणो भागवतः कस्यापि लीलायितम् ॥

मृत्योरास्यमिवानतं धनुरिदं पारशोविपाभाः शराः
 शिक्ता शपि जितार्जुनप्रभृतिक्वा सर्वत्र निम्ना गतिः ।

अन्तः क्रौर्यमहो शठस्य मधुरं ह। हारि गेयं मुखे
 व्याघस्यास्य यथा भविष्यति तथा मन्ये चर्न निर्मृगाम् ॥

रत्नाकरः

अयं काश्मीरको रत्नाकरमहाकविः राजानकोपाधिकः नवमशतके कश्मीरान् प्रशासतः अवन्तिवर्मनृपतेः सभां भूपयति स्म । तथा च राजतरङ्गिण्यां कल्हणस्य पद्यम्—

‘मुक्ताकणः शिवरवामी कविरानन्दवर्धनः ।

प्रथां रत्नाकरश्चागास्ताम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥’ १॥❀

यद्यप्ययमवन्तिवर्मणः सभायामासोदिति पद्याद्दर्शान्निध्यते, तथापि प्रथममेव बृहस्पत्युपाधिकस्य चिप्पटजयापीडस्य सदो भूपयति स्मेति ‘वालवृहस्पत्यनुजीविनो रत्नाकरस्य कृतावित्यादि’ हरविजयसमामिलेखादवगम्यते पश्चादयमवन्तिवर्मणा परिगृहीतः । अस्य चैकमेव हरविजयाख्यं काव्यमुपलभ्यते । तच्च माघस्य शिशुपाल-वधवद्भारवेः किरातार्जुनीयवच्चैकमपि कवेयंशः कलान्तस्थिरं रक्षितुं कल्पते । अस्मिन् मध्ये अतिविस्तर एक एव दोषः । स एव चास्य प्रचारे कांचिद्वाधां व्यधत् । तथापि प्राचीनेषु पचुरोऽस्य प्रचार आसीत्साम्प्रतं च मुद्रितोऽयं काव्यमालायामिति सर्वेषां सुलभः । माघादेकादशशतकस्थधारेभ्ररभोजराजसभ्यास्त्राचीनोऽयं कविः । पञ्चशतकीये द्वितीयपुलकेशिलेखे—

“येनायोजि नवेऽस्मस्थिरमर्धविधौ विवेकिना जिनवेश्म ।

स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥”

इत्यत्र वर्णितः । अत एव निर्णयितपञ्चशतकप्राचीनतरत्वाद्भारवेश्चाचीनः ।

❀ अस्मिन्पद्ये नाम्ना गृहीतानां कवीनां मध्ये मुक्ताकणस्य विषये नान्यत् किञ्चिद्भाष्यते । केवलं काश्चिन्मूक्तयोऽस्य कविदुर्दृष्टता इरन्ते । महश्रीशिवस्वामी प्रसिद्धः कविः सेमेन्द्रेण एवमन्त्येपु व श उद्घृतः । अस्य मूक्तयः कदाचिदत्यन्तकठिना औचित्यविचारे निन्दिताः कदाचित्तु श्रुतां सपुरास्तपथा—

“या विन्वोऽरुचिः क्व विद्रुममयिः स्वप्नेपि तां दृष्टवान्

हामश्रीः सुदृशस्तपोभिरपि किं शुक्ताफलैः प्राप्यते ।

तारकान्तिः शतरोऽपि बद्धिपतनैर्द्वैतः कुतः सेऽस्यति

स्वप्ना रत्नमयीं प्रयासि हृषिको कस्मै धनापाप्सव ॥”

प्रायश्चित्तवैशाखः सु (वि३३४ ५२५) लोकदेवीराजकादीनां प्रयेता ।

माघेन यथा केचन भारवि-कालिदासादीनां श्लोकाश्चोरितास्वथैव रत्नाकर-
स्यापि । ॐ अस्य च कवेर्वसन्तविलकावृत्तमतिप्रसिद्धमतिमनोरमं चेति तेमेन्द्रः । अस्ति
चास्य वसन्तविलकासु कोऽपि विशेषो यो न केनापि कविनाऽद्यापि तुलितः । केवलं
भिच्चाटनस्य कवितासु कश्चित्प्रसादप्रचुरोऽपरविधो वसन्तविलकागुणातिशय उप-
लभ्यते इति स एव कदाचिद्वसन्तविलकानिर्माणे रत्नाकरस्य तुलामधिरोहेत् । अयं च
कविस्तालरत्नाकरनाम्ना प्रसिद्धः । अनेन हि तालशब्दघटितः—

“अस्तावलम्बिरत्रिविम्बतयोदयाद्रि-
चूडोन्मिपत्तफलसन्ध्यतया च सायम् ।
सन्ध्याप्रवृत्तदरहस्तगृहीतकांस्यं-
तालद्वयेव समलक्ष्यत नाकलक्ष्मीः ॥”

इति श्लोको निर्मितः । एवं—

“सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्री
यं यं व्यतोयाय परिवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रपेदे
त्रियर्णभावं स स भूमिपालः ॥”

इति श्लोकस्य प्रणयनाद्रुचवंशकर्त्तृदीपशिखाकालिदास इति नाम ।

एवम्—

“उदयति विततोर्ध्वररिमरज्जावह्निमरुचौ हिमघान्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरथं विलम्बिचण्डाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥”

इति पद्यस्य शिशुपालबन्धे दर्शनात्तःश्लोकेऽप्युक्तमात्रेण इति नाम प्रसिद्धम् ।
भारवेच्च—

“उत्सुल्लस्यलनलिनीवनादमुष्मा—
दुदधूतः सरसिजसंभवः परागः ।
यात्याभिर्नियति विवर्चितः समन्ता-
दायत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥”

इति पद्यरचनादातपत्रभारविरित्युपाधिः प्रसिद्धः ।

एवमन्येषामपि करोनां तत्तच्छ्लोकवर्णयनाञ्जमलजम्बलिकावासुदेव-क्षमच्छ-
मिकारल-निद्रादरिद्रादान्युपनामानि जातानि वि सूक्तिविदां विदितम् । उपरिदर्शि-
तानां गुणानामादर्शा हरविजयादत्रोच्यन्ते—

ॐ तद्यथा—“वृत्रावधानं वितवदिसि पवनौ सुरभ्योरोन्नतगोतनिःस्वने ।

इदं त्रिषन्मानवहाप भूपतीं न तस्य मन्थेति मृगोकृद्वदम् ॥”—किराते

“विमत्रमहापद्मिषमपद्रुपकृतमगोरवपुनं मृगत्रयम् ।

ॐ ततद्वीरितकोमलगतिकापरनिमिषेऽनिमिषेऽप्यमप्रतः ॥”—माघे

हरविजये उपक्रमः

कण्ठश्रियं^१ कुवलयस्तवकाभिरामदामानुकारि विकरच्छवि कालकूटम् ।
 विभ्रत्सुखानि दिशताद्दुपहारपीतधूपोत्थधूममलिनामिव धूर्जटिवः ॥१॥
 जम्भाविकासितमुखं नखदर्पणान्तराविष्कृतप्रतिमुखं गुरुरोपगर्भम् ।
 रूपं पुनातु जनितारिचमूर्ति^२ मदैमुद्दत्तदैत्यवधनिर्वहणं हरेर्वः ॥ २ ॥
 पर्यन्तवर्त्तिपरिपाण्डुरपत्रपंक्ति पद्मासनासनकुशेशकोशचक्रम् ।
 युष्मान्पुनातु दधदुद्धतदुग्धसिन्धुवीचिच्छटावलयितामरशैललीलाम् ॥३॥
 अस्त्युन्नते सुरसरिज्जलधाढ्यमानभागे नवार्करुचिमन्दरशैलशृङ्गे ।
 ज्योत्स्नाघतीति नगरो भुवनत्रयैकभूषा वृषाङ्कशिरसीव शशाङ्कलेखा ॥४॥
 यस्यां निशासु गगनं नवपद्मरागसद्मप्रभारुणितमध्यगतेन्दुलेखम् ।
 वक्षो नृसिहन्खरैरसुरार्धपस्य सासृक्छटं विषमभिन्नमिवाचकारित ॥५॥
 यत्रेन्द्रनीलभवनं पृथुपद्मरागवातायनैरुभयपार्श्वगतैर्विभाति ।
 बाणासुरस्य हरिचक्रविल्लतबाहुमूलव्रणैरिव वपुः क्षतजच्छटाङ्गः ॥६॥
 यस्या भरेण गलतस्तरुणोमुखेन्दुलात्रण्यकान्तिविसरामृतनिर्भरस्य ।
 अट्टालसालचलयं विवटालवाललीलां विडम्बयति चुम्बितभानुचिम्बम् ॥७॥
 तामध्यवास भुवनानुजिघृक्षयात्तनिर्माणदेहघटनः क्षपितारिचक्रः ।
 चक्रीव सौघधवलां सुजगाधिराजमूर्त्तिं विभुः शिशिररश्मिकलाकिरीटः ॥८॥

१. अयं श्लोकः चेमेन्द्रेणोद्धृतः । २. विमर्शमिति क्वचित्पाठः ।

हरविजये सन्धावर्णनम्

स्पष्टोरलसात्किरणकेसरसूर्यत्रिम्बविस्तीर्णकण्ठिकमयो दिवसारविन्दम् ।
 रिलष्टाष्टदिग्दलकलापमुपावतारवद्वान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥१॥
 अस्तावलम्बिरविभिम्बतयोदयाद्रिचूडोन्मिपत्सकलसन्ध्यतया च सायम् ।
 सन्ध्याप्रनृत्तहरहस्तगृहीतकांस्यतालद्वयेव समलदयत नाकलदर्शोः ॥२॥
 विस्त्रंसमानकपिलांशुशिखासहस्रविष्यन्दिसान्द्रुधिरश्रुति सूर्यविम्बम् ।
 छिन्नं जवाजलनिधौ निपपात कालखङ्गेन विस्फुरितमह इवोत्तमाङ्गम् ॥३॥
 अन्तर्विबिलुरिव भानुमतो रथाश्वभङ्क्तिः स्फुरत्सलिलसैरिभरोपदृष्टा ।
 श्वासानिलः सपदि जर्जरयांचकार सिन्धोर्जल विधुतफेनिलवाचिचक्रम् ॥४॥
 तावत्क्रमेण दयितार्कवियोगजन्मदाहृज्वरव्यथितदिग्बनिताकरास्तीः ।
 द्रमामण्डलं विगलिताञ्जनशाप्पतोयलेशोत्करैरिव तमःशकलेः पुपूरे ॥५॥
 दंष्ट्राकरालपृथुपोत्रतलावलग्नकासारपङ्ककलुपाः सलिलादुदस्थुः ।
 प्रस्तावचन्द्रराकला बहलान्धकारकूटा इवाय वनशूकरयूथनाथाः ॥६॥
 आवद्धपद्ममुकुत्ताञ्जलियाचितो मामुत्तृज्य संप्रति गतः कथमंशुमालो ।
 अन्तर्निबद्धमधुभक्तिवैरिव रवप्रायते स्म नलिनी निशि लब्धनिद्रा ॥७॥

('मित्रगोष्ठोपत्रिका', कारागो; १=२६ शकाब्दे, कार्तिकः, प्रथमे वषे सप्तमसंख्याः)

२. ओजस्वितया रत्नाकरस्य वसन्ततिलका प्रकृत्यते समासाश्चात्र तथा दीर्घा येन प्रायः पादा-
 न्तेऽपि न वृत्तिविरतिः । सङ्कुमार्ये तु मिचटनस्यासृष्टमधुरा वसन्ततिलकाः सर्वैकृष्टा इति प्रतिश्रुतम् ।
 अत्र, रत्नाकरस्यात्रोपन्यासः कृत एव । सम्प्रति मिचटनस्य पद्यचतुष्टयं सारतम्यापोषण्यस्यते—

सद्यस्तुपारंगिरित्रीपधिसेवयेव यः स्वोपयुक्तमरलं शमयाञ्चकार ।
 अन्यैरशब्दशमनाञ्जनमामयाद्ः पादादपायनिलयादयमादिबैधः ॥१॥
 मूला विरेय गमिता कति नाम सन्तः पृथ्वोरवराश्च कति नाम सपेतरेऽपि ।
 कदापि कीर्त्तिशुभा कथयः शृण्व्यां जीर्वान्त तेष्वभिहितस्तुतयोऽप्यवा तैः ॥२॥
 संतर्जिता गिरिशमालरमीतिभ्यात्रा काश्चिन्नपानतनुस्त्री मुवमाजिज्ञेस ।
 रेखा सदाहृतिरभूत् किमियं विधत्तां भावतुसारि वचनं स विचेष्टितं च ॥३॥
 तुष्टाव निन्दति जनेऽप्रियुरारिमेका पारवस्थिते स्तुयति गाढतरं निमिन्द ।
 मौनावलम्बिनि सुकोप चकोररष्टिः स्नेहः प्रिये दुरवबोधगतिर्वपुनाम् ॥४॥

क्षेमेन्द्रः

द्वीस्तेकादशशतकस्य मध्यभागे काश्मीरकान्तन्तृपतेः राज्ये क्षेमेन्द्रेण बहवो ग्रन्थाः प्राणायिपत । अस्य व्यासदास इत्यपरं नाम । व्यासस्य भगवतो महाभक्तोऽयं पौराणिकीं शैलीमवलम्ब्य सौकर्येण लक्षाधिकश्लोकयुतान् प्रबन्धान् प्राणैष्ट । अस्य रसपरिप्लुतैरनेकैः स्रोतोभिः प्रबहन् कवितागङ्गाप्रवाहः साम्प्रतमपि जगत्पावयति, आ कल्पान्ताच्च पावयिष्यति । क्वचिदनुप्रासप्रियत्वेऽपि प्रायो नायमलङ्कारप्रवणः, किन्तु रसापेक्ष एवेति स्पष्टं प्रतीयते । अस्य च औचित्यविचारचर्चा, कलाविलासः, कवि-कण्ठाभरणम्, चतुर्वर्गसंग्रहः, चारुचर्या, दशावतारचरितम्, बृहत्कथामञ्जरी, बोधिसत्त्वादानकल्पलता, रामायणमञ्जरी, भारतमञ्जरी, समयमावृका, सुवृत्तविलकम्, सेव्यसेवकोपदेशश्च इत्येते प्रबन्धाः समुपलभ्यन्ते । अमृततरङ्गम्, अवसरसारः, कनक-जानकी, चित्रभारतम्, पद्यकादम्बरी, मुक्तावली, राजावली, लावण्यवती, वात्स्यायन-सूत्रसारः, शशिवंशमहाकाव्यम्, इत्येते प्रबन्धाः केवलं नाम्ना विदिताः प्रबन्धान्तरेषु धृताभिधत्वात् ।

अन्येऽपि पवनपद्माशिकादयोऽस्य प्रबन्धा नाम्ना विदिताः । अस्य कवेः प्रायः कथारसरुचिराः प्रबन्धाः ननु माघादिवदलङ्कारमात्रसाराः । भारतस्य भारतकथापुराणां च महाभक्तोऽयम् । अर्जुन एवान्य मते सर्वोत्तमो वीरः । तथा चायं श्लोकः—

“लक्ष्मणो लघुसंधानी दूरपाती च राघवः ।

कर्णो दृढप्रहारी च पार्थस्यैते त्रयो गुणाः ॥”

क्वचित्तु अलंकारेष्वपि कौशलमस्योपलभ्यत एव । यथा—

“मित्रां कायच्छायां श्रयति महिपः कर्दमघिया

च्युतं गुञ्जापुञ्जं रुधिरमिति काकः कलयति ।

समुत्सर्पन् सर्पः सुधिरविवरं तापविबशः

सचीत्काराधूतं प्रविशति करं कुञ्जरपतेः ॥”

अस्य चोपलब्धेषु ग्रन्थेषु सुतरां हृद्यमभिनववस्तुप्रयितं च दशावतारचरितं रघु-वंशवदनेककथामयं, तस्मात्संगृह्य प्रबन्धैकदेशोऽयं साहित्यविस्तृपायनीक्रियते—

दशावतारचरिते रावणयात्रा

तुष्टात्पुनः प्राप्य धरं त्रिनेत्रात्त्रैलोक्यलक्ष्मोपरिभोगमव्यम् ।
 ब्रजन् विमानेन दशाननः खे सकौतुकः पुष्पकमित्युवाच ॥१॥
 य एष दूरात्कनकाचलस्य संलक्ष्यते दक्षिणपार्श्वदेशे ।
 शृङ्गाप्रलग्नोऽञ्जलरत्नशैलस्तदद्भुविश्रान्तिसुखे ममेच्छा ॥२॥
 इति ब्रुवाणः क्षणदाचरेन्द्रः क्षणाद्विमानेन जवेन नीतः ।
 तस्याद्भुताद्रेर्विचचार पद्भ्यां रत्नस्थले कल्पलतावृत्तान्ते ॥३॥
 समुल्लसन्नीलमणिस्थलोहस्युलांशुपुञ्जान्नतदण्डपादम् ।
 पुनः प्रवृत्तं धालवच्छताय व्याप्तान्धरं विष्णुमिवाप्रमेयम् ॥४॥
 बलान्वितो यद् घनकालेनेमि प्रह्लादसंरब्धजलोद्भवोऽग्रम् ।
 सतारकाग्रं कटकं वहन्तं यातं हिरण्याक्षमिवाचलत्वम् ॥५॥
 सविस्मयानन्ददृशा समन्तान्निर्बणयन्नेव मुहुर्महाद्रिम् ।
 तदुच्चशृङ्गाक्षमधाम्नि दिव्यां कन्यामपश्यत्स तपःप्रसक्ताम् ॥६॥
 तन्वीं स्तनाभोगभराद्वातसंसक्तकृष्णाजिनगाढबन्धाम् ।
 लतामिवोद्यत्तवकाभिलापनिप्यन्दलीनालिकुलाभिरामाम् ॥७॥
 पौलस्त्यविध्यस्वसमरतलाकधनावमानानलतीव्रचिन्ताम् ।
 शक्रश्रियं स्वर्गवियोगखिन्नां रक्षःक्षयायेव तपःप्रवृत्ताम् ॥८॥
 तां वीक्ष्य रक्षःपतिरक्षयेन्दुमूर्त्वीं सखीनेत्रसुधां निपीय ।
 मेने तदुच्छिष्टरुचापि शिष्टां शृष्टां, न संक्लिष्टनिकृष्टसृष्टिम् ॥९॥
 पुनः सदाचारपरम्पराहंपाद्यासनादिप्रणयप्रवृत्ताम् ।
 तामम्रवीदद्भुतरूपसंपत्संपन्नपूजः क्षणदाचरेन्द्रः ॥१०॥
 का त्वं मनोजन्मविवर्जितेव रतिर्विरागप्रतदुग्रंहेण ।
 मदेन विद्या कपटेन मैत्री लोभेन लक्ष्मीरिव लुप्तशोभा ॥११॥
 ध्यानावधानं परमोऽवमानस्त्रपाकरं पात्रमयात्तसूत्रम् ।
 वने निवासस्तव यौवनेऽस्मिन्नपत्र्य शापः कुसुमायुधस्य ॥१२॥
 त्यक्त्वाग्रहं ब्रूहि विचिन्त्य तन्वि त्वमेव सत्यं यदि युक्तमेतत् ।
 विन्वाधरे चुम्बनकेलियोग्ये जपेन पापार्जनमेव मुग्धे ! ॥१३॥

निरञ्जनत्वं कुसुमप्रसक्तिश्चित्रं जटाबन्धनकारणं ते ।

अनङ्गरागं कुरु मा शरीरमनङ्गरागं बहु चेतसि स्वम् ॥१४॥

भोगोऽसर्वं मानय मा नय त्वं क्लेशैरदोषं कृशतां शरीरम् ।

अहं हि ते तन्वि समीहिते च हिते च संपादनबद्धकक्षः ॥१५॥

शृङ्गारस्य गतैव भाग्यगुरुतानङ्गस्य नाङ्गस्पृहा

लावण्यं घनमन्युदैत्यमलिनं का यौवनस्योन्नतिः ।

नोद्यानं दयितं मधुर्विधिहतः कस्येन्दुरानन्ददः

कान्ते ते तपसि स्थिता यदि मतिस्तत्सर्वमस्तं गतम् ॥१६॥

श्रुत्वैतदुक्तं दशकन्धरेण सा किञ्चिदाकुञ्चितचेतनेव ।

जगाद् खेदेन विनिःश्वसन्ती ह्रियावमानेन च मन्युना च ॥१७॥

अते धिवादं विमतिं विवेके सत्येऽतिशङ्कां विनये विकारम् ।

शुणेऽवमानं कुराले निपेधं धर्मे विरोधं न करोति साधुः ॥१८॥

कचस्य वाचस्पतिसंभवस्य स्वाध्यायजा वेदवती सुताऽहम् ।

देया मयेयं स्वयमच्युताय मनोरथोऽभूत्पितुरित्ययं मे ॥१९॥

कालेन दैत्यैः स हतः पिता मे मातानलं शोकमिव प्रविष्टा ।

धरार्थिनी देवमनन्यचित्ता तपःप्रवृत्ता हरिमर्षयेऽहम् ॥२०॥

इति ब्रुवाणां दशकन्धरस्तां गाढानुबन्धेन घनाभिलापः ।

पुनः पुनः क्षीब इव प्रलापी कोपाग्निसंतापवती चकार ॥२१॥

स्मृत्या स शापं नलकूबरस्य संत्यक्तकान्ताहठसङ्गबाब्धः ।

नखक्षतोच्छिष्टकुचस्थलीं तां कृत्वा जगाम स्वपुरीं सकामः ॥२२॥

सा मानिनी दुर्विषहावमानं रक्तःकरस्पर्शममृष्यमाणा ।

कुलाभिमानेनघनमात्मशुद्धयै पूर्वं प्रकोपाग्निमिवाविवेश ॥२३॥

चिरं विचिन्त्याच्युतमच्युताशा जन्मास्तु मे :राक्षससंज्ञयाय ।

उक्त्वेति हृष्टा रविमद्रिशृङ्गात्तापेन तस्यो तनुमुत्ससर्ज ॥२४॥

प्रविश्य लङ्कामलकां विजित्य ह्रत्वा पुनर्वैश्रवणस्य कोशम् ।

काले विशालेऽनिलवध्रयाते लङ्कापतिः पुष्प हमित्युवाच ॥२५॥

दृष्टः पुराश्चर्यगिरिर्मया यः पुनस्तदालोकनकौतुकं मे ।

रम्यं निपीतं बत नेत्रपात्रने विस्मरत्येव मनः कदाचित् ॥२६॥

इत्यादराभ्यर्थनियन्त्रितेन नीतः क्षणेनैव स पुष्करेण (पुष्पकेण) ? ।

तं देशमेत्यायतकालजिह्वालीढं न तं प्रौढगिरिं ददर्श ॥२७॥

तत्राभ्यपर्यत्रगराण्यगण्यरत्नप्रयत्नक्रयविक्रयाणि ।
 परस्परारब्धविरोधयुद्धसंधानसंनद्धधराधिपानि ॥२८॥
 अहो नु नानाद्भुतविभ्रभाणां कर्त्ता च हर्त्ता च सदैव कालः ।
 येनानिशं दर्शयता विचित्रं निपीतमन्यद्भुत वान्तमन्यत् ॥२९॥
 क्षणं विचिन्त्येति ययौ पुरीं स्वामनित्यतानष्टृतिदेशास्यः ।
 गिरेर्वियोगादचलं द्वितीयमिवोद्बहन् विस्मयभारमन्तः ॥३०॥
 गते निगीर्णाद्भुतचक्रवाले काले विशाले बहुमोहजाले ।
 स्मृत्वा समारह्य विमानराजं तमेव देशं स पुनर्जगाम ॥३१॥
 न तत्र चित्राणि पुराणि तानि न हेमहर्म्याणि न मन्दिराणि ।
 स्वप्नान्तराणोव कृतभ्रमाणि जन्मान्तराणोव गतान्यपश्यत् ॥३२॥
 तत्रालुलोके, स तमालवालवालीसहिन्तालनिरन्तरालम् ।
 वनं विशालं विवलात्प्रियालमालावलीसंततनक्तमालम् ॥३३॥
 घोरैर्घुरद्व्याघ्रघनप्रघोपैरिवोच्चरोमाञ्चचयाञ्चितानाम् ।
 विशद्भुटैस्तकटककानां व्याप्तं समूहैः खद्विरद्रुमाणाम् ॥३४॥
 अन्तर्भवसन्निश्चलदुष्टसत्त्वैः कम्पप्रदं पिप्पलपल्लवानाम् ।
 तमःपिशाचार्चितमर्कभासा भीत्येव दूरात्परिवर्ज्यमानम् ॥३५॥
 गतेष्वभावं नगरेषु तेषु दृष्ट्वा तदुग्रं गहनं गभीरम् ।
 रक्तःपतिर्प्रतप्तसमस्तलोककुलाय कालाय नमस्त्रकार ॥३६॥
 सोऽचिन्तयत्कालविहंगमोऽयमलक्ष्यदाक्ष्यक्रमपत्तवेगः ।
 दिवानिशं याति विचित्रशाक्तिरहो कदाचिन्न चलत्यस्मिन्नः ॥३७॥
 इत्यद्भुतामाकलयन्नाचिन्त्यां कालस्य शक्तिं स विसंस्थुलोऽभूत् ।
 अनित्यताचिन्तनभङ्गमाजां नाङ्गानि केषां शिथिलीभवन्ति ॥३८॥
 प्राप्तः स लक्षां विभवोपभोगहर्षोत्सवैर्विस्मृतकाललीलः ।
 मेने सुखक्षीयतयाऽक्षयाणि संभोगलीलाघनजीवितानि ॥३९॥
 शनैः प्रयाते क्षणसंख्ययापि प्रवर्धमाने युगदीर्घकाले ।
 पुनर्विमानेन तमेव देशं बुतूहलात्तः प्रययौ दशास्यः ॥४०॥
 स तत्र निर्घातघनोऽपपातदीर्णोर्विरीनिष्क्रमणक्रमेण ।
 ददर्श पातालमिषान्तहीनं स्वातं प्रजातं भुवनत्रयामम् ॥४१॥
 क्षणं तदालोकनमुग्धकण्ठः नित्वा प्रयातः स पदं स्वमेव ।
 काले प्रयाते पुनरागतोऽथ सरः समुद्रोपममभ्यपश्यत् ॥४२॥

धनन्तपद्मान्वितमप्रमेयमुदप्रनागेन्द्रसहस्रसेव्यम् ।
 परागपुञ्जेन भुजंगलोकमिवान्तराले कपिलेन जुष्टम् ॥४३॥
 हंसांसकण्डूयनलोलनालफुल्लारविन्दोत्थितपट्टपदानाम् ।
 मुहुः समूर्ध्वैर्विहितान्धकारं क्रोशन्निशाशङ्कितचक्रवाकम् ॥४४॥
 श्वाद्दूदकं कोमलवोचिवातं पद्मोज्ज्वलं शृङ्गणोपगीतम् ।
 ससौरभं पुण्यवतामिवैकं सर्वेन्द्रियाणामुपभागपात्रम् ॥४५॥
 सर्वाभ्रमं श्रीरमणं परागपीताम्बरं नाभिभवाद्भुताब्जम् ।
 नीलोत्पलश्यामलमाकलय्य सरः स निःस्पन्दतनुः प्रदध्यौ ॥४६॥
 अहो नु नेत्रार्पितकौतुकानि वैचित्र्यमैत्रीकृतविस्मयानि ।
 पिपत्ययत्नेन कियन्ति कालः सृजत्यजस्रं च महाद्भुतानि ॥४७॥
 क्षणं विचिन्त्येति लसद्विचेकः स शङ्करार्चारससादरोऽभूत् ।
 अनित्यताचिन्तनखेदजन्मा न सद्विचारः कुशलाय कस्य ॥४८॥
 सरस्तटे टङ्कितरत्नपीठे लिङ्गं विधाय स्फटिकाद्रिशृङ्गम् ॥
 स पुष्पकोपाहृतदिव्यपद्मैर्चा चकारामृतरश्मिमौलेः ॥४९॥ ,
 स ध्यम्बकस्याम्बरचुम्ब्यमानां विधाय पूजां कमलोपचारैः ।
 हृदस्य विष्णोरिष गन्धजातं सगाददे मूर्ध्नि विधातुमञ्जम् ॥५०॥
 तस्यान्तरे काञ्चनकर्णिकस्य विचित्ररत्नोज्ज्वलपल्लवस्य ।
 स दिव्यपद्मस्य ददर्श कन्यां तद्भ्रीविलग्नमिव जातु लक्ष्मीम् ॥५१॥
 आदाय कन्यां कमलं विधाय तद्यन्द्रचूडस्य किरीटकोटी ।
 प्रीतिं घहन् विस्मयगर्भगुर्वी लङ्केश्वरः स्वां नगरीं जगाम ॥५२॥
 मन्दोदरी तदयिताय तत्र तेनार्पितां कल्पितपुत्रिसां ताम् ।
 अनन्यलायण्यथती विलोक्य कन्यामभूद्विस्मयनिश्चलेषु ॥५३॥
 कदाचिदुत्सङ्गगृहीतकन्यां तां नारदोऽभ्येत्य मुनिर्जगाद ।
 पशुस्तवेयं अपलेन्द्रियस्य कन्या भविष्यत्यमिलापभूमिः ॥५४॥
 श्रुत्वेतद्वाच्छाद्य महाहृष्टैः सुवर्णमञ्जूपधृतां कुमारीम् ।
 मन्दोदरी भूमिगलायत्ताते तत्याज रत्नाकरपारसीरे ॥५५॥
 काले प्रयाते जनकेन राक्ष यथाङ्गने हैमहलेन कृष्टे ।
 लब्धा सगृह्णन्नुमुनी मुना सा सीतेति नाम्ना सुवने प्रसिद्धा ॥५६॥
 [मित्रगोष्ठी-गणिका, काशी, शकाब्दाः १८२१, पीठः प्रथमवर्षस्य अश्वि संवत् १ ।]

कविराजः

ख्रीस्तीयद्वादशशतकारम्भे वङ्गेषु लक्ष्मणसेनाख्यो वैद्यवंशीयो नृपतिर्वभूव यस्य प्रशस्तिर्गायामुपलब्धा, यत्र च वैक्रमसंबत् ११७३ तत्समयो दत्तः । अस्य सभायां कतिचित् कवय आसन्, येषां नामानि प्रशस्त्यन्तरपद्ये—

“गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥”

तत्र गोवर्धन आर्यासप्तशतीप्रणेता । शरणस्य उमापतेश्च ग्रन्था नोपलब्धाः । जयदेवः पीयूषवर्षापरनामकात् पक्षधरात् प्रसन्नराघवः—चन्द्रालोकादिप्रणेतुर्भिन्नो गीतगोविन्दप्रणेता । कविराजश्च द्विसन्धानापराख्यस्य रामायणभारतोभयुक्त्याश्लेषरूपस्य राघवपाण्डवीयस्य प्रणेता । क्वचिद् भवभूतिमनुकुर्वन्नपि प्रायोऽयं प्रसन्नशैलीकः कालिदासस्यानुसर्त्ता । श्लेषोऽप्यस्य नितरां प्रसन्नः सार्थकरश्च । धनंजयकृतमीदृशमेवापरं द्विसन्धानमुपलभ्यते । तत्तु न तथा मनोरमम्, प्रायो निर्भङ्गश्लेषत्वादरुचिकरं च । कविराजस्तु सभङ्गरत्नेप्रियः प्रायोऽल्लुणां नवां पद्धतिमनुसरति । एते पञ्च कवयो जयदेवेनापि वर्णिताः । तद्यथा—

“वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः, संदर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव, शरणः श्लाघ्यो दुर्लभद्रुतेः ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-

स्पर्धां कोऽपि न विश्रुतः श्रुतधरो घोषी कविर्दमापतिः ॥”

अत्र घोषीनामा कविराजो विख्यातः श्रुतधर—इति स्वारसिकोऽर्थः । ततश्च कविराजः प्राकृतं घोषीति नाम परिहरन् सर्वदात्मानं कविराजशब्देनैव व्यपदिशतीति प्रतिभाति । केषांचिन्मते श्रुतधरनामा कोऽप्यन्यः कविः । अन्यत्समानम् । तस्यास्य कविराजस्य कीदृशमद्वितीयमभिनवं च कौशलमिति विन्यस्यमानः प्रधन्धो वक्ष्यति—

ॐ केचित् प्रसन्नराघवप्रणेता नृतोप एवेति मन्यन्ते, सप्तपदेवप्रकरणे स्फुटीमविष्यति ।

राघवपण्डवीये उपक्रमः

सुवन्धुर्वाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
 वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥
 श्रीलतालिङ्गिताङ्गस्य विष्णुकल्पद्रुमस्य वः ।
 अवतारमहाशाखाः पुष्पान्तु फलमीप्सितम् ॥
 स वः करोतु विघ्नानां वरणं धारणाननः ।
 मदचारिभिरारब्धभोगावलिरिवालिभिः ॥
 जगत्प्रदीपयोर्वशौ सूर्याचन्द्रमसोरपि ।
 ययोरुद्दीपितौ वाग्भिस्तौ वन्दे कविपुंगवौ ॥
 निःश्रेण्यौ ब्रह्मलोकस्य वाग्देव्याः कर्णकुण्डले ।
 धर्मद्रुममहामूले वाल्मीकिव्यासयोः कृतौ ॥

पुराणरामायणभारतादितीराणि संयोजितभक्तिवत्सः ।
 पुरातनैर्या दुदुहे कवीन्द्रैः सा भारती कामदुघा ममास्तु ॥

श्रीरामायणभाणिक्यं भारतस्वर्णमुद्रितम् ।
 न कस्य कुरुते लोके विस्मयोल्लासि मानसम् ॥

एकत्र चन्द्रावपसुन्दरस्य पार्श्वेऽपरस्मिन्फुरदुष्णभासः ।
 अयं सुमेरोरनुयाति लीलां कथाद्वयाश्चर्यमयः प्रबन्धः ॥
 मनोज्ञरामायणभारताख्यभागीरथीसागरसंनिपाते ।
 सन्तः प्रकुर्यन्ववगाहलोलामस्मिन्नघच्छेदिनि काव्यतीर्थे ॥
 रत्नावतंस इव भारतमण्डलस्य कामन्दिशो दशरथस्फुटवीरलक्ष्मीः ।
 राजा सुमन्त्रविहिताभिरतिर्वभूव पाण्डुर्यशोभिरभिरञ्जितसर्वलोकः ॥
 मातुः श्रियं संदधदिन्दुमत्याः श्लाघ्यः शरत्काल इबोडुपङ्क्तः ।
 असौ प्रजारक्ष्यदत्तभावादजस्य चक्रे मनसः प्रमोदम् ॥
 विचित्रवीर्यस्य दिग्गतस्य पितुः स राज्यं प्रतिपद्य बाल्ये ।
 पुरीमयोध्यां घृतराष्ट्रभद्रां सदस्तिशोभां मुखमप्युवाच ॥
 फरमहात्कोसलकैकयेन्द्रभुवोर्गुरुभ्रीर्विनमत्तुमिप्रः ।
 पृथापरोयः समरे जितारिणीता हिमाद्रीश्वरतां स लेभे ॥

ततः प्रजानां परिपालनेन कृतात्मकृत्यः क्षितिपः कदाचित् ।
 प्रियानुयातो मृगयानुरोधात् सयीवनश्रोः प्रययी वनान्ते ॥
 शावानुवद्धहरिणीरसितोलपानां कोलावलोदलितबालकसेरुकाणाम् ।
 दन्तावलोन्मथितपल्लवसल्लकीनां राजामवद्वनभुवामुपकण्ठवर्त्ता ॥
 शङ्कुव्याकोर्णरङ्गद्वृतिनिशितशरनुष्णदीव्यत्तरज्जु
 ज्याघोपलुब्धकण्ठीरवरवचकितव्यस्तमातङ्गयूथम् ।
 खड्गव्यालूनखड्गं तुमुलकलकलप्रान्तकूजच्छकुन्तं
 भल्लध्वस्ताच्छमल्लं वनभुवि मृगयाकर्म तेन प्रतेने ॥
 स गाद्वुद्विस्तमसोपकण्ठे विवर्त्तमानं गतभीरभीकम् ।
 मत्वा मृगं मार्गणलक्ष्यभूतमनग्रथजन्मानमृपिं चकार ॥
 तपस्विनशङ्खन्तनोः शरेण विभिन्तमूर्त्तर्जनकान्महाधेः ।
 शापं सुतापायनिवद्धमृत्युं प्रियानुवृत्तौ कुशलोऽप्यघाप ॥
 विपद्गमस्य व्यसनाह्वयस्य फलं स लब्ध्वा सहसा निवृत्तः ।
 कान्तोपभोगेषु पराङ्मुखात्मा निनाय कालं निरपत्यदुःखी ॥
 स्फुरहृष्यशृङ्गविततानि चान्वहं स वनान्तराप्यधिगतो महीपतिः ।
 चतुरोऽपि पञ्चमुखभामुरश्रियस्तनयानवाप हरिदस्रतेजसः ॥

['मिश्रगोष्ठी-पत्रिका'; काशी, १८२१ शकाब्दाः, माघः, प्रथमवर्षे दशमसंख्या]

बिल्हणः

ख्रीस्तेकादशशतकस्यान्तिमे भागे बिल्हणेन विक्रमाङ्कचरितं प्रणीतमिति पाश्चात्याः । एतं ग्रन्थं चौरपञ्चाशिकां बिल्हणकाव्यं च विहाय नान्यत् किञ्चिदेतत्प्रणीतमुपलभ्यते । बिल्हणचरिते कस्यचिद्राज्ञो दुहितरि सक्तोऽयं राज्ञा वधायान्निष्ठो वध्यस्थानं गच्छन्मार्गं पञ्चाशिकां प्रणिनाय । तद्वृत्तविद्राजापि सदैयः स्वां तनयां तस्मै प्रदाय तं ररचेति कथास्ति । कथा समूला नवेति न निर्णेतुं शक्यते । अस्य राजकन्यया सह संवादावसररलोकाः केचित् प्रसिद्धाः । तेषामेको यथा—

“अङ्गणं तदिदमुन्मदद्विपश्रेणिशोणितविहारिणो हरेः ।

उल्लसत्तरुणकेलिपल्लवां शल्लकीं त्यजति किं मतङ्गजः ॥”

पूर्वाद्धं नृपकन्याया उत्तराद्धं च बिल्हणस्य ।

प्रथममयं करमीरेष्वासीत् कारमीराभिजनश्च । पञ्चादक्षिणस्यामागत्य ड्हाइलनरेन्द्रसभायां कविताकौशलेन गङ्गाधराख्यं सदस्यकविं विजित्य चालुक्यनृपं विक्रमाङ्कं प्रापत् । तत्रैव च स्वमहाकाव्यं विक्रमाङ्कचरितं प्राणैष्ट । दक्षिणस्यां वसतोऽपि महानस्य करमीरेषु बहुमानः । तथा च विक्रमचरिते—

“सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः ।

न शारदादेशमपास्य दृष्टस्तेषां यदन्यत्र भया प्ररोहः ॥

वैदर्भी वृत्ति शृङ्गारं च रसमवलम्ब्य प्रायोऽस्य लेखः प्रावर्त्ततेति तस्मिन्नेव ग्रन्थे स्फुटम् । शब्दविन्यासप्रौढिर्नेदृशी कस्यचिदन्यस्य कवेः । तदादृष्टं स्वयमेव—

“प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरोतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः कवीनाम् ।”

अस्य ग्रन्थः कथादौ प्रायो हर्षचरितमनुकरोति । अन्ते कवेरिति वृत्तं प्रदत्तम् । “तत्र प्रवरपुरस्य (Srinagar) वर्णनमप्यस्ति । केवलं शब्दसौकुमार्यं न्यूनोऽयं परिमलात् । आदर्शोऽस्य प्रौढिमाधुर्यादीनामत्रोपन्यस्यते ।

विक्रमाङ्कचरिते नायकस्योत्सुक्यम्—

विजृम्भमाणेष्वथ पञ्चबाणकोदण्डसिञ्चाघनगर्जितेषु ।

विलासिनोमानसमाविवेश सा राजहंसीव नरेश्वरस्य ॥

क्षिप्ते पदे चारु रुपा विशन्त्या बालप्रवालप्रतिमल्लभासि ।
 चेतः क्षितीन्दोः स्फटिकावदातमुपाधियोगादिव रक्तमासीत् ॥
 वित्रासितश्चैत्रसमीरणेन मयूखदण्डैः स्वलितः सुधांशोः ।
 नासौ बभूव स्मरपार्थिवस्य कस्याः पदं रोपविभीषिकायाः ॥
 शृङ्गन् गुणानाह्वि विभात्ररीणां दिनप्रशांसां विदधन्निरासु ।
 क्रमादसौ तां क्षितिमाचकाङ्क्ष यत्र द्वयं नास्ति दिनं निशा च ॥
 त्रैलोक्यसंमोहनविद्ययैव तथा जयास्थां महतां दधानः ।
 तं घन्विनां घुर्यमपि प्रहर्षुं विलासघन्वा घनुराचकर्ष ॥
 निजप्रभानिद्धुतचन्द्रमासा प्रभातलक्ष्म्येव परिस्फुरन्त्या ।
 तथा समानीयत पाण्डिमानं चालुक्यभूपालकुलप्रदीपः ॥
 शृङ्गाररत्नाकरवेलयेव तथा प्रवेरो विहिते तरुण्या ।
 नवानुरागेण मनस्तदीयं रत्नोत्करेणेव सनाथमासीत् ॥
 असौ भवित्री सुभगा नतभ्रूः करिष्यते पञ्चशरः प्रसादम् ।
 आन्दोलितोऽभूदिति चिन्तयासौ त्रैलोक्यचिन्ताहरणक्षमोऽपि ॥
 यथा यथा निःश्वसिति स्म राजा निरङ्कुशं कार्यमदर्शयच्च ।
 तथा तथा जागरयन्धनुर्ज्यां भेजे जयास्थां भगवाननङ्गः ॥
 सर्वापतेः पार्ष्णचन्द्रवक्त्रा समुद्रहन्ती हृदये निवासम् ।
 विकासदीप्तामपराङ्गनानां सरोजिनीनामिव संजहार ॥
 नितान्तमेकान्तनिपेवणेन द्वेषेण चान्तःपुरसुन्दरीषु ।
 प्रच्छादनार्थं विहितक्षयोऽपि क्षोणीपतिस्ताडितद्विरिडमोऽभूत् ॥
 ताड्यदले कर्णपरिच्युतेऽपि कन्दर्पलेखभ्रममाससाद् ।
 सत्समागच्छति पदपदेऽपि प्रत्याशया कर्णमदत्त देवः ॥
 भ्रान्ते च निद्रालसलोचने च शून्ये च पञ्चेपुरिण्विसुञ्चन् ।
 न तत्र चित्रं गणयाम्बभूव क्षत्रत्रयस्य क्षतिमेकवीरः ॥

['मित्रगोपी-पत्रिका', कलगी, १=२६ शकाब्दाः, फाल्गुनः, प्रथमवर्षे एकादशतल्प्या]

भासभर्तृमेण्ठौ

“सुत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्वहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥” हर्षचरिते बाणः ।

“वक्रोक्त्या मेण्ठराजस्य वहन्त्या सृणिरूपताम् ।

आभूता इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविकुञ्जराः ॥” राजशेखरः ।

महाकवीनामपि बहुमतयोर्भासभर्तृमेण्ठयोर्विषयेऽत्यल्पमेव विदुषां विदितम् । भासः कालिदासेन मालविकाग्निमित्रप्रस्तावनायां धृताभिधेय इति ततोऽपि प्राचीनतर इति निर्णयते । महती चास्य कालिदाससमये तदनन्तरं च प्रथा आसीत् । अयं नाटकानि बहूनि प्रणिनाय । तेषां च नामान्यपिःसाम्प्रतं न विदितानि । केवलमेकं भासनाटकानां मध्ये स्वप्रवासवदत्तनामकमासीदिति प्रतीयते । तथा च श्लोकः सूक्तिमुक्तावली-

“भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः चित्ते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावरुः ॥”

इदानीं तु च्छेकपरीक्षादग्धावशिष्टं तदेकमपि स्वप्नवासवदत्तं नोपलभ्यते इत्यहो सर्वकपः कालस्य महिमा । नूनं प्रसादादिसंपत्ती कालिदासोऽपि भासस्य शिष्य इवासीदिति कालभक्तितोषभाससूक्तीनां परिशीलनतोऽवगम्यते ।

भर्तृमेण्ठस्तु हयग्रीववधमहाकाव्यकर्ता काश्मीरको महाकविरासीत् । स च मातृगुप्तनृपस्य विक्रमादित्यहर्षरक्षितस्य प्रवरसेनेन हर्षमरणानन्तरं पराभूतस्य सभायामासीदित्यादि राजतरङ्गिण्यास्तृतीयेऽध्याये उपलभ्यते । कोऽसौ मातृगुप्तः कश्च भारतसम्राट्पदव्यपदेश्यः स विक्रमापराख्यो हर्ष इति च विशेषतो न ज्ञायते । मातृगुप्तसमयोऽप्यनिश्चित एवाद्यापि । एवं समथानिर्णयेऽपि कविताप्रकारादिपरीक्षणैः प्रायो मेण्ठः कालिदाससमकालिकस्तस्मान्नात्यर्वाचीनो वेति वक्तुं शक्यते । एतद्ग्रन्थस्य लोपः शोकायैव विदुषाम् । क्षेमेन्द्रादिप्राचीनग्रन्थकृद्भिर्द्विर्दण्डादिभिर्नव्यैश्च कतिभिश्चिद्विद्विषा अस्य काश्चित्सूक्तयः । अन्याश्च सूक्तिग्रन्थेषूपलब्धाः । मेण्ठनामसाहस्यवादयं हस्तिपककृत्तिः प्रथममासीदिति केषांचिदनुमानम् ।

⊗ भासनामोप्रभृतयोऽयं मातृगुप्त एव कालिदासमहाकविरिति प्रसिद्धिं गत इति विक्रमादित्य-स्वादिताम्याद्भवन्ति स्म ।

‘त्यक्तो विन्ध्यगिरिरिति’ ‘घासम्रासमिति च पद्याभ्यां चक्षुमाणाभ्यामस्य हस्तिरवभावपरिचयः समीचीन आसीदित्यवगम्यते च ।† राजशेखरेण बालरामायण-
कपूर्वमञ्जरीविद्वशालभञ्जिकादिप्रणेत्रा महाकविना सबहुमानं बालरामायणे प्रचण्ड-
घाण्डचे च प्रस्तावनायामयमित्थं वर्णितः—

“बभूव वल्मीकभवःपुरा कवि-
स्ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेढताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया
स वर्त्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥”१॥

विरलविरला अपि नितान्तं मधुराः प्रसादप्रचुराः अपूर्वशैलीपरिशीलन-
शालिन्यः काश्चिद् भासभर्तृमेढयोः सूक्तयोऽत्र रसिकेभ्य उपहारी क्रियन्ते—

सूक्तयो भासस्य यथा—

प्रत्यासन्नविवाहमंगलविधौ देवार्चनच्यप्रया
दृष्टाम्पे परिणेतुरेव लिखितां गङ्गाधरस्याकृतिम् ।
उन्मादस्मितरोपलञ्जितरसैर्गौर्यो कथंचिच्चिराद्
वृद्धस्त्रीवचनात्प्रिये विनिहितः पुष्पाञ्जलिः पातु वः ॥
दग्धे मनोभवतरौ बालाकुचकुम्भसंभवैरमृतैः ।
त्रिवलीकृतालवाला जाता रोमावली वल्ली ॥

बाला च सा विदितपञ्चशरप्रपञ्चा तन्वी च सा स्तनमरोपचिताङ्गयष्टिः ।
लज्जां समुद्रहति सा बहते च घाट्यं हा कापि सा किमिव वा कथयामि तस्याः ॥
सीदणं रविस्तपति नीच इवाचिराढ्यः शृङ्गं रुहस्यजति मित्रमिवाकृतज्ञः ।
द्योयं प्रसीदति मुनेरिव चित्तमन्तः कामी दरिद्र इव शोपमुपैति पङ्क ॥
पेया सुरा मियतमासुखमीक्षणीयं ग्राह्यः स्वभावललितो विकटश्च वेपः ।
येनेदमीदृशामदृश्यत मोक्षधर्मं दीर्घायुरस्तु भगवान्स पिताकपाणिः ॥
कपाले मार्जारः पय इति करौञ्जिडि शशिन-
स्वरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।
निशान्ते तल्पस्थान्दरति वनिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विकलवयति ॥

† अयं सूक्तिमुद्यावन्पादयुद्धपतामयेकारसुरैर्मिन्नस्तता प्राचीनम् ।

कठिनहृदये मुञ्च क्रोधं शिवप्रतिघातकं
 लिखति दिवसं यातं यातं यमः किल मानिनि ।
 वयसि तरुणे नैतद्युक्तं चले च समागमे
 भवति कलहो यावत्तावद्वरं सुभगे सुखम् ॥
 विरहवनितावकत्रौपम्यं विभर्त्ति निशापति-
 र्गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृष्टा रवेः ।
 अभिनववधूरोपस्वादुः करीपत्तनूतपा-
 दसरलजनारलेपकूरस्तुपारसमीरणः ॥
 यदपि विबुधैः सिन्धोरन्नः कथंचिदुपार्जितं
 तदपि सकलं चारुस्त्रीणां मुखेषु विलोक्यते ।
 सुरसुमनसः आसामोदे शशी च कपोलयो—
 रमृतमधरे तिर्यग्भूते विषं च विलोचने ॥
 कृतककृतकैर्मायासख्यैस्त्वयास्म्यतिबद्धिता
 निभृतनिभृतैः कार्यालापैर्मयाप्युपलक्षितम् ।
 भवतु विदितं नेष्टाहं ते वृथा परिखिद्यसे
 ह्यहमसहना त्वं निःस्नेहः समेन समं गतम् ॥
 दुःखार्त्ते मयि दुःखिता भवति या हृष्टा प्रहृष्टे तथा
 दीने दैन्यमुपैति गोपपरुषे पथ्यं वचो भाषते ।
 कालं वेत्ति कथाः करोति निपुणा मत्संस्तवै रज्यति
 भार्या मन्त्रिवरः सखा परिजनः सैका बहुत्वं गता ॥

भर्तृमेण्ठस्य यथा—

आसीद्दैत्यो हयप्रोवः सुहृद्वरेमसु यस्य ताः ।
 प्रथयन्ति बलं बाहोः सितच्छत्रंस्मिताः श्रियः ॥
 यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुग्मिता ।
 मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥
 वाचो माधुर्यवर्षिष्यो नाभयः शिथिलांशुकाः ।
 दृष्टयश्च चलद्भृका मण्डनान्यन्भयोपिताम् ॥

न तथा नागरस्त्रीणां विलासा रमयन्ति नः ।
 यथा स्वभावमुग्धानि वृत्तानि ग्राम्ययोपिताम् ॥
 तथाप्यकृतकोत्तालहासपल्लविताघरम् ।
 मुखं ग्रामविलासिन्याः सकलं राज्यमर्हति ॥

जनमजितमपीच्छता विजेतुं निशितदर्शार्धशरं घनुर्विमुच्य ।
 अतिरमसतयोद्यता स्मरेण ध्रुवमसियष्टिरिहाह्वनाभिधाना ॥
 मधु च विकसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठम् ।
 मदनजनितविभ्रमा च रामा फलमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः ॥

इदं हि माहात्म्यमशेषसूचकं वदन्ति चिह्नं महतां मनीषिणः ।
 मनो यदेषां सुख-दुःखसंभवे प्रयाति नो हर्षविषादवरयताम् ॥
 महद्भिरोधैस्तमसामभिद्रुतो भयेऽप्यसंमूढमतिः क्रमन्तिवती ।
 प्रदीपवेपेण गृहे गृहे स्थितो विखण्ड्य देहं बहुधेव भास्करः ॥
 विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
 यशसि चाभिरुचिव्यसनं श्रुती प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

त्यक्तो विन्ध्यगिरिः पिता भगवतो मातेव रेवा नदी
 ते ते स्नेहनिबन्धनधुरधियस्तुल्योदया दन्तिनः ।

त्वल्लोमान्ननु हस्तिनि स्वयमिदं वन्धाय दत्तं वपु-
 स्त्वं दूरे ध्रियसे लुठन्ति च शिरःपीठे कठोराङ्गुराः ॥

घासप्रासं गृहाण त्यज गजफलम प्रेमबन्धं करिण्याः
 पाशप्रन्थिभ्रगानामभिममत्तमधुना देहि पङ्कानुलेपम् ।
 दूरीभूतास्तघैते शशरवरवधूविभ्रमोद्धान्तरम्या
 रेवाकूलोपकण्ठद्रुमकुसुमरज्जोपूसरा विन्ध्यपादाः ॥

['मिश्रगोष्ठी-पत्रिका', काशी, १८२६ शकाब्दाः, श्रेयः, प्रथमवर्षे द्वादशसंख्या]

कलाकौमुदी

उपक्रमोल्लासः

जयत्वहो बाह्मयदेवतासी
यामाश्रितो नार्थयते नरेन्द्रान् ।
जयन्ति तत्तत्त्वविदश्च चेपां
गिरः सुधामप्यवधीरयन्ति ॥

भारते प्राचां बहवः कला विदिता बभूवुः । द्विजातयोऽपि कलाशिक्षणमुपादेयं मेनिरे । शिञ्जितसकलकलैरथ चेपां या कला बहुमता, स्वयमानुरूपा वा वैतस्यामेव कौशलं प्रादर्शयत् । क्षत्रियवरो भगवान् श्रीकृष्णोऽपि विभवरात् सान्दीपनेः चतुःपष्टि कलाः शिञ्जितवानिति भागवते दर्शनात् ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि कला समाहृतपूर्वत्ववसीयते । एताश्च कलाः श्रीमद्भागवतटीकासु कमलाकरग्रन्थेषु च वर्णिता इति विस्तरभयान्नात्र प्रदर्शयन्ते । आसु च काश्चित् पाकशिखादयो द्विजातिभिरात्मार्यनेव अभ्यस्यमानाः शास्त्रसम्मताः । अन्याये विशेषतो विप्रैः श्रुतिस्वीकारेण विधेयमानाः शूद्रत्वसंपादिकाः । लज्जाकरं चैतत्, यदाधुनिकैः कुलीनैरपि विप्रैः श्रुतिलोभेन शूद्रगृहेष्वपि पाचकधावकादिकृत्यं स्वीक्रियते । मन्यामहे, कृपिवाण्ड्यादिरूपा वैश्यवृत्तिरपि शूद्रवृत्तेरत्याः परगृहे नीचदास्यरूपायाः धेयसी । किञ्च कलाकौशलेन जीविका क्रियता मा वा, अध्ययनाध्यापने तु प्रायः सर्वासामपि कलानां द्विजातिभिरपि कर्तुं शक्येते । पुरा हि सर्वज्ञत्वप्रयुक्तमेव विप्राणां पूज्यत्वमासीत् । इदमेव चामिप्रेत्य मनुतोक्तम्—

“सर्वत्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिन्नगवीगतम् ।

आनृशांस्याद् ब्राह्मणानां भुञ्जते होतरे जनाः ॥” इति

तथाहि तेषु युगेषु सर्वं लौकिकं पारलौकिकं च कार्यं विप्राधीनमासीत् । एतन्नानावैरेव ग्रन्थैः सुराश्रितैः अर्थधर्मकाममोक्षार्थं पुरुषार्थचतुष्टयं मुक्तममासीत् । इदानीन्तनेषु तु विप्रेषु केचिदेव विद्वंसः, विद्वद्भ्योऽपि साम्प्रतिकेभ्यः केषलं पारलौकिकविषयेष्वेव साहायकं प्राप्तुं सुराक्तम् ।

लौकिकेषु विज्ञानेषु तु न कापि शिक्षा तैर्दातुं शक्यते । लौकिकं विहाय च पार-
 लौकिकं न किञ्चित् साधयितुं संभाव्यते । वित्तभार्याद्यभावात् प्रतिदिनं ज्ञानपूर्वकं
 चौर्व्यव्यभिचारौ प्रवर्त्तमाना हि जनाः कथं पण्डितोपदिष्टैः प्रायश्चित्तशतैरपि पाव-
 यितुं शक्यन्ते । कथं वा जीविकाभावात् दिविराणां गृहेषु पाचकत्वं कुर्वतां न्यायाधि-
 करणगमनसंभ्रान्तैर्गूयोभूयः स्वामिभिः पाकशीघ्रतायां प्रेर्यमाणानां स्नानसन्ध्या-
 र्थमपि समयमलभमानानां द्विजापसदानां काचिदैहिकस्य आमुष्मिकस्य वा श्रेयसः
 प्रत्याशा प्रजायताम् । ऐहिकमेव आमुष्मिकस्य साधनं भवति । नहि जीवन्मुक्तोऽपि
 शरीरे वर्त्तमानः विनान्तमवस्थातुं शक्नोति । इत्थमवस्थिते च ये विप्रोः संस्कृतभाषा-
 ध्ययनेनैव स्वयं भाषान्तरज्ञाने कृत्स्नस्य जगतोऽध्यापने शक्ता अभवन् । स्वदेश-
 निर्मितैः पवित्रैर्वस्तुभिश्च सव व्यवहारं निरवाहयन्, नच कस्मैचिच्छिष्टरूपाय कस्यचित्
 कलायै वा भारतीयान् द्वोपान्तरैः शिक्ष्यमाणान् द्रष्टुमसहन्त । कथं त एव साम्प्रतं
 स्वपुत्रान् संस्कृतविद्यया सहैव वा तां विनैव वा शूद्रेभ्यो द्वोपान्तरीयेभ्यो वा भाषा-
 न्तरमभ्यस्यतो द्रष्टुमुत्सहन्ते ? कथं वा निखिलविद्यान्तरप्रसविनी सा मर्त्यैर्भारती
 तथाऽनुपयोगिनी संवृत्ता, येन वेदाभ्यासं नित्यं कर्मादिशिक्षां च अनादृत्य क्षीरकण्ठैः
 घृतोपपीतैः उद्दिद्यमानश्रमभ्रुभिश्च सर्वैरपि विप्रबालकैः मद्यवसानायुप्रायधन्धानि
 अपावनानि आङ्ग्लपुस्तकानि आङ्ग्लविधया मुद्रितानि संस्कृतपुस्तकानि मद्यरसोद्भासुरा
 (Varnished with alcohol) लेखनीः सीसकशलाकिकाश्च (Pencil) दर्भ-
 संपर्कोहैः करैरामृशङ्किः स्वाध्यापकानुकरणेन च सोमकपायाहै मुखेऽपि सज्जयङ्किः
 स्वर्गस्थानपूर्वपुरुषान् लब्जयङ्किः, यज्ञवेदिकाविचरणक्षमैश्वरणैः प्रातरेव अपावनीषु
 पुरीषवाहकमावर्जनीभिरुन्मृष्टरेणुषु साम्प्रतिकाङ्ग्लविद्यालयभूमिषु निःशङ्कमटाकृत्य
 इति विचार्यमाणे किमुत्तरं भवत्वस्माकम् ।

किं करोतु बराकोऽयं बालजनः ? क्षेत्राणि विक्रीय गुरुजनेन कलाकुमार
 (B. A.) पदं प्राप्तुं प्रवर्त्तितोऽयम् । नास्य गुरुभिः सकृदपि मनसि कृतम् उत्तोर्येभ्य
 पतेभ्य प्रतिमासं विंशतिमुद्राव्ययेन अमूल्यस्वास्थ्यविप्लावनेन च पठितवद्भ्यो
 न्यायाधिकरणेषु विद्यामन्दिरेषु च रिक्तं पदं प्रदास्यते न वा ? न तैः स्मृताः शतशो
 न्यायवादिनो (Vakil) गात्रान्मन्त्रिकापसारणमात्रं कुर्वाणा न्यायालयेषु ।

कः शरणं ददातु एभ्यो बालकेभ्यः ? अस्ति कोऽपि भारतीयो विद्यालयो यत्र
 वेधयन्त्रादिसहकारेण आर्य्यैर्व्योत्तिषं पाठ्यते; शस्त्रोद्यानायुदाहरणैर्वा आयुर्वेद-
 चिकित्सा शिक्ष्यते, यत्र बृहत्संहितायां वर्णितानि वस्तुजातानि प्रत्यक्षं परीक्ष्यन्ते,

यत्र च स्वयमधिगतानेकभाषाः समधीतानेकविद्या विद्वांसः संस्कृतादिभारतीयभाषाभिरेव पौरस्त्यं पाश्चात्यं चोभयमपि विज्ञानं व्याचक्षते ।

को न्विमान् बालान् बोधयतु । केवलस्य भाषान्तरस्य ज्ञानं तत्र लिखितानां ज्ञानविज्ञानादिप्रबन्धानामध्ययनं विना न कस्मैचित् फलायेति । क एतानुपदिशतु । मुद्रणप्रचारात्पूर्वं लिखनादिकाठिन्यभयात् अतिसंक्षिप्तरीत्या प्रणीतानां संस्कृतग्रन्थानां बोधाय यादृक् गुरुसाहाय्यं यावान् वा परिश्रमोऽपेक्ष्यते, न तथा मुद्रणादिसौकर्यात् अतिघ्नस्तृतानां सुपरिशुद्धार्थानां च पाश्चात्यप्रबन्धानां अर्थाधिगमाय । विनैव प्रचुरं व्ययं, विनैव विश्वविद्यालयसंबंधं, स्वगृह एव सर्वाः पाश्चात्यविद्या अधिगन्तुं शक्यन्ते, द्वीपान्तरेषु महती संख्या विनैव अध्यापकान् समधीतविद्यानामिति ।

यदि भारतीयभाषा एव पाश्चात्यभाषावदुपयोगिन्यः सकलविज्ञाननिधयश्च पुनरपि अत्रत्यैस्तद्धितैपिभिर्विधीयेरन्, महदन्तर्धूलमुन्मूलितं स्यात्, महती भाषान्तरशिक्षादिनिमित्ता व्ययपरंपरा परिहृता स्यात्, महान् क्लेशराशिरुद्धृतः स्यात्, महानुन्नतिप्रहारः प्रचारितः स्यात् महच्च गौरवं भारतीयानां सकले जगति प्रतिष्ठापितं स्यात् ।

कदाचित् प्रतिसहस्रमेकोऽपि भारतीयो न जानाति किमधुना साधितं पाश्चात्य-वेज्ञानिकैः, किं वा साधितमासीत् पूर्वतनेभारतीयैः । पाश्चात्यभाषाविद्वानां वाचाप-त्रादिपाठकानां वा पाश्चात्यविज्ञानविषये वेचिदेव किञ्चिज्जानन्ति । जानतां वा केचिदेव सन्ति, ये पाश्चात्यग्रन्थाणां पाश्चात्यशास्त्राणां वा समुचितमुपयोगमवगच्छन्ति । अवगततदुपयोगाश्च विरलतमा एव भारतीयहितेषु निजविज्ञानं प्रवर्त्तयन्ति । पाश्चात्येषु बहवः शास्त्रविभागाः सन्ति, प्रतिविभागोपयुक्ताश्च यन्त्रविशेषाः सन्ति । यस्तु स्वभावनिरूपणं तत्परिघर्त्तादिपरीक्षां च प्रत्यक्षमविधाय न किञ्चित्पाश्चात्यैर्निर्चीयते । पाश्चात्यग्रन्थाश्च अतीव सुबोधाः । तेषां यन्त्रजातंच परार्थमपि श्रमानिर्मितमपि च स्वल्पव्ययलभ्यं सरलप्रयोगं च । एतादृशे सूक्ष्मैः सत्यपि तादृशमस्माकं दौर्भाग्यं येन नास्माकं ज्योतिषिका दूरवीक्षणैर्^१ ज्योतिस्तत्त्वं पश्यन्ति । न सूक्ष्मवीक्षणैर्^२ धायवीयान् जलीयांश्च सूक्ष्मजन्तून् परीक्ष्य जलवायुरोघनाय केऽपि प्रवर्त्तन्ते । न लक्षोपावर्जका अपि चिद्विस्तकाः^३ वैद्युतैः किरणविशेषैः^४ शरीरान्तर्भागान् प्रत्यक्षं धीक्ष्य चिद्विस्तामु प्रवर्त्तन्ते । न प्रायश्चित्तचराश्चित्रसमर्पकस्य^५ प्रयोगं जानन्ति । न स्यपतयः पुरूप-सहस्रदुर्घटान् भारतान् चकयन्त्रेण^६ सुखमुत्थापयन्ति । न नौकिका भारतनिर्मितभि-

1. Telescope. 2. Microscope. 3. X. Rays. 4. Photograph. 5. Crane.

वीष्पनौकाभिर्व्यवहरन्ति । न पाश्चात्यवित्तपतिभिरिव भारतीयैः कोटिपतिभिरपि वष्पशकटमार्गान् निर्माय प्रत्यहं लक्षव्ययेन लक्षत्रयं उपाज्यते । न भारतीयैः सामन्तैः करकर्षणेन प्रजाः पीडयद्भिः तासामुपयोगाय प्रत्येकं पुरुपशतश्रमक्षमानि कर्षणोत्पन्नपेषणादियन्त्राणि स्थाप्यन्ते । नात्र प्रतिनगरं पत्रचक्राणि^७ पेपणचक्राणि^८ घयनचक्राणि^९ च स्थापयद्भिर्वा भारतीयैर्वैष्णवैर्द्वीपान्तरीयवस्तूनां अत्रानुपयुक्तप्रायता प्रविधीयते । न बहुभिः मञ्चिप्रलेखशैली^{१०} समभ्यस्यते । न गृहे गृहे दूरानुस्वानकेन^{११} वार्त्तादिः प्रवर्त्तते, न सर्वैर्वैद्युतलेखशैली^{१२} शिक्ष्यते । नानुस्वानलेखकस्यो^{१३}पयोगः प्रचुरं प्रचरति । न मुद्रालेखकेन^{१४} पत्रादिकं सर्वत्र विलिख्यते । न घाष्पयन्त्रैः^{१५} पुरुषलक्षदुष्कराण्यपि कार्याणि सत्वरं सम्पाद्यन्ते । न भूपरीक्षया^{१६} क रत्नानि काङ्गराः क घातव इत्यादि परिशील्यते । न धातुशिल्पिभिः लौहस्तम्भजालकादयः शतशो भारतीयधनिनां साम्प्रतं निर्मायमाणेषु गृहेषु अपेक्ष्यमाणाः प्रतिनगरं निर्मायन्ते । न निर्मालानि विचित्राणि च काचकवस्तूनि भारतीयशिल्पिभिरुत्पाद्यन्ते । न जन्तुविद्यया^{१७} प्राणिनां स्वभावदि परीक्ष्यते । न रसशास्त्रेण^{१८} द्रव्ययोजनाभिः विविधानि कार्याणि साध्यन्ते । न वैद्युतविज्ञानेन^{१९} वैद्युतशकटादीनि प्रचार्यन्ते । नात्रापि द्वीपान्तरेष्विव व्यर्थप्रायां शिक्षां विहाय समुपयोगिशिल्पशिक्षादौ सर्वैरुद्युज्यते । न विज्ञानशिक्षालयाः सर्वतः स्थाप्यन्ते । न भारतीयभाषाप्रधाना वैज्ञानिकविद्यालयाः सर्वतोऽवलोक्यन्ते । न चेन्द्रजालतोऽप्यद्भुततराणि मायाकल्पनाभ्योऽपि रम्यतराणि अणिमादि सिद्धिसंपत्तेरपि स्पृहणीयतराणि, महापद्मादिनिधिप्राप्तेरपि श्रेयस्करतराणि विज्ञान-कौशलानि पारचात्यैः प्रदर्श्यमानानि पश्यन्तोऽपि तच्छिष्यतां तदास्यं चाप्यवलम्ब्यापि स्वयं केऽपि तादृशानि कौशलानि प्रदर्शयितुं चेष्टन्ते । न च सौभाग्योपनतं पाश्चात्य-सम्बन्धं वहन्तोऽपि निरुद्योगाः निष्प्राणा भारतीया विनापि तत्सम्बन्धं सकलकला-कुशलान् कर्पूरद्वीपवासिनो दृष्ट्वा मनागपि अपत्रपन्ते ।

प्राचीनसमयेषु भारतीयैः प्रायः सर्वा अपि कला अभ्यासपथं प्रापिता आसन् । किन्तु, तद्विज्ञानस्य पूर्णतया वर्णनं नास्माभिः कर्तुं शक्यते, नहि तेषां सर्वेऽपि प्रबन्धाः साम्प्रतिकपुस्तकालयेषूपलभ्यन्ते, न च तेषां कौशलादर्शाः सर्वेऽपीदानीमवतिष्ठन्ते । कतिचित् कालेन भक्तिताः परे म्लेच्छैर्भस्मीकृताः इतरे च पातालकुक्षिकुदरे दुर्जनसंपर्कं परिहरन्त इव प्रलोनाः । भवतु यादृक् तादृग्वा गौरवं कौशलं वा अस्मत्पूर्वजानां किं

6. Steam vessel. 7. Paper Mill. 8. Grinding mill. 9. Weaving mill. 10. Short-hand. 11. Telephone. 12. Telegraph. 13. Phonograph. 14. Type writer. 15. Steam Engine. 16. Geology. 17. Zoology. 18. Chemistry. 19. Electrophysics.

तेन, न चेद्वयमपि तद्गौरवानुरूपं किमपि कुर्मः, किमस्माभिः, कृतं वैचलं तद्गौरवानु-
मानाध्मातद्दयैरवतिष्ठमानैः, किं प्रपितामहोपभुक्तैः मोदकैः प्रपौत्रः स्वोदरं पूरयितुं
शक्नोति ?

भो भारतीयाः, श्रूयतामुत्कर्णैरस्मद्वचः, दृश्यतां च विस्फारिताक्षैः, कथं वर्षशत-
द्वयेनैव श्वप्नेऽपि साम्प्रतिकभारतीयैरदृष्टानि स्थानानि पाश्चात्यैर्विलोकितानि । मनसो-
ऽप्यगम्याः सिद्धयः संपादिताः । कृपणैरप्यनुत्प्रेक्षिताः सम्पदो राशीकृताः । विशृङ्ख-
लवाग्भिः कविभिरपवर्णिता उक्कर्पाश्च समासादिताः ।

मन्त्रुणान् सूक्ष्मदीप्तणेन^१ महिषपरिमाणान् दर्शयद्भिरेतैर्महिमसिद्धिः प्रदर्शिता ।
पापाणामपि वैद्युताग्निना विलापयद्भिः अणिमासिद्धिरुद्भाविता, बालाप्रसूत्समां
जलधारां प्रस्यलक्षोद्बद्धनक्षमां विदधानैः^२ गरिमसिद्धिरुद्भाविता, वक्यन्त्रेण^३ पिनाक-
दुर्मरान् लौहस्तम्भान् कदलीप्रकाण्डानि च हेलियैव एत्थापयद्भिर्लोधिमसिद्धिः प्रकाशिता,
द्विचक्रकैः^४ वाष्पशकटैः^५ वैद्युतशकटैश्च^६ क्षणेनैवातिदूरं प्राप्नुवद्भिः प्राप्तिरिति सिद्धिरुद्भाविता,
द्वीपान्तरीयं वस्तुजातं मुखेन द्वारि द्वारि स्वरितप्रापनप्रणाल्या^७ प्रकाममधिगच्छद्भिः
प्राकाम्यसिद्धिः प्रकटीकृता, उष्णप्रदेशोचितान् तरुगुल्मादीन् शीतप्रदेशेषु शीतप्रदेशो-
चितान्श्चोष्णप्रदेशेषु प्ररोहयद्भिः अन्यांश्च प्रकृतविपर्ययान् परिहृत्य अद्भुतसृष्टिं दर्शयद्भिः
ईशित्वसिद्धिः प्रतिष्ठापिता, भुयं वशीकृत्य महाहैरतनघातुप्रभृतिवस्तुजातमधिगच्छद्भिः
जलराशिमादिगन्तं वाष्पनौकया समुत्तरद्भिः, तेजोनिधिमग्निं शकटादिवाहने विनि-
द्युञ्जानैः वायुशक्त्या^८ पेपणादिकारयद्भिः, आकाशगुणं शब्दमपि वशे विधाय अनुस्वान-
लेखके^९ वन्दीकृत्वद्भिः, पञ्चभूतवशीकारकशैलैः वशित्वसिद्धिरपि प्रख्यापितेति ।

इमामीदृशीनुन्नति पर्याङ्गः भवद्भिरेपि किञ्चित्तादृशं क्रियमाणमाशासमहे,
नास्ति भवतां तादृशं वित्तमिति वादस्तु अकिञ्चित्करः । वर्षशतद्वयात्पूर्वं पाश्चात्याः
कर्पूरद्वीपवासिनश्च साम्प्रतिकभारतीयेभ्योऽपि निर्धनतरा आसन् । किञ्च किमुच्यते
नास्ति वित्तमिति धत्ति भारतीयधनितां वैदेशिकवस्त्रादिषु, न्यायकलहेषु, मूरुं चाडु-
फारेषु, तीर्थध्वङ्क्षेत्रेषु, अन्येषु च कामक्रोधजेषु व्यसनेषु प्रतेप्तुं, परतश्च ऋणगर्तं
पतित्वा स्वात्मानं लोकद्वयमुखाद् भ्रंशयितुं पर्याप्तं वित्तं, नास्ति च किञ्चिद्देशोन्नतये

1. Microscope. 2. Hydraulic Machine. 3. Crane. 4. Bicycle.
5. Steam Locomotive. 6. Motor car. 7. Post system. 8. Wind mill.
9. Phonograph.

प्रदातुम् ? उदारया भारतभूमेस्तथाः, न मातृभूमिमोहरीहत्वामासैः प्रतारयत्, रत्न
निजपूर्वजानां गौरवम्, पश्यत निजप्रतिष्ठाम्, सम्पादयत च देशोन्नतिमिति भूयोभूयः
प्रार्थ्यत इति शम् ।

['भिन्नगोष्ठी-पत्रिका' वाराणसी, (प्रथमे वर्षे, प्रथमसंख्या, १८२६ शब्दाः वैशाखः)]

कला-कौमुदी ।

निरूपण-परीचोद्धासः

स्वयमनिरूप्यावहितैरपरीक्ष्य तथैव परिवर्तान् ।

लौकिकमपि यैर्वस्तु प्रमितं तेभ्यो नमोऽस्तु घन्येभ्यः ॥१॥

प्रायो निरूपणपरीक्षाभ्यामेव सकलं लौकिकं विज्ञानं समुद्भवति । केवलं योगि-
नामेव स्वयं विनापि निरूपण-परीक्षे सर्वं पदार्थजातं समुद्भासत पूर्वसमयेषु ।

तत्रवस्तुनां स्थितेस्तत्परिवर्तान्देश्च सावधानतया प्रत्यक्षीकरणं निरूपणम्
(Observation) निरूपणकर्त्ता स्वयं निरूपणीये कञ्चित्परिवर्तं नोत्पादयति, केवलं
प्रकृतिकृतान्परिवर्तान् प्रत्यक्षीकरोति । तथा च श्लोकः—

प्राकृतं परिवर्त्तादि मनुष्यैर्विनिरूप्यते ।

निरूप्ये न परीवर्त्तो निरूपककृतो भवेत् ॥१॥

अत्रादिशब्दाद् यास्कोक्ताः पदार्थाः भावविकाराः^१ परिगृहीताः पर्वतं प्रासादं
धारुह्य निर्भराद्युत्पत्तिस्थानं तारकादिकं वा निरूपयन्ति जनाः ।

परीक्षायां (Experiment) तु स्वयं निजप्रयत्नैरुत्पादिताः परीक्ष्ये वस्तुनि
परिवर्त्ताः प्रत्यक्षीक्रियन्ते । भवति चात्र श्लोकः—

कृत्रिमं परिवर्त्तादि विपश्चिद्भिः परीक्ष्यते ।

परीक्ष्येषु परीवर्त्ता विधीयन्ते परीक्षकैः ॥२॥

अग्निना हीरकं भस्मीकर्त्तुं शक्यते न वा, भस्मीकृते हीरके कानि स्थूलतत्त्वान्यु-
पलभ्यन्ते, केषां द्रव्याणां योगेन प्रतिघृष्टेन मुखमग्निरुत्पाद्यते, जलमेकं स्थूलतत्त्वं वा

१ : "जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपरीयते विनश्यतीति ।" जन्म, स्थितिः, विपरिणामः,
वृद्धिः क्षयः, विनश्यत्वेति तदर्थः । निरक १० व० १ प्र. १ पा. १ ख ।

* Elements are of two kinds, Atomic and Molecular. True Atomic elements are the five Indian elements, i. e. Earth or Smell elements (गन्धतन्मात्रम्), Water or taste elements (रसतन्मात्रम्), Fire or colour elements (रूपतन्मात्रम्), Vayu or touch elements (स्पर्शतन्मात्रम्), Akasha or Sound elements (शब्दतन्मात्रम्).—Man never can analyse them further. Therefore they must be distinguished as Molecular or सूक्ष्म elements, from our Atomic or अणु elements, अणुजनक वस्तुजनकपारजनकादीन्यग्निम
स्वासे प्रपन्नपिच्यन्ते ।

स्थूलतत्त्वानां बहूनां योगो वा, कृत्रिमः श्वेतोपलो निर्मातुं शक्यते न वा, तन्त्रीरहितं दूरलेखकयन्त्रं सम्भाव्यते न वा, किञ्चिद्द्रव्यं सर्वथा मनुष्येण नाशयितुं शक्यते न वा । कैश्चिद्दार्शनिकैकदेशिभिरुत्प्रेक्षितो द्रव्यत्वसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः पुरुषैरुत्पादयितुं प्रत्यक्षीकर्त्तुं वा शक्यते न वेत्यादि च परीक्ष्यते ।

तत्र च निरूपणे प्रायो यन्त्रत्रयमत्यावश्यकम् । दूरस्थानां तारकादीनां निरूपणे दूरवीक्षणमपेक्ष्यते । सूक्ष्माणां जलीयवायवीयादिकीटानामन्येषां चेदृशानां वस्तूनां निरूपणे सूक्ष्मवीक्षणमपेक्ष्यते । भिन्त्यादिव्यवहितानां वस्तूनां शरीरान्तर्धात्वादीनां च निरूपणे तु वैद्युताः किरणविशेषा^१ अपेक्ष्यन्ते । एतच्च निरूपणोपयुक्तं प्रधानं यन्त्रम् । कदाचित्तु चित्रजीवक^२ घनचित्रक^३ प्रभापरिमोपकादीनि^४ दृष्टिसहायकानि कर्णपणव^५ हृद्गतिवोधकादीनि^६, कर्णसहायकानि, अन्यादृशानि च नाडीगतिलेखकादीनि यन्त्रजातान्यपेक्ष्यन्ते ।

परीक्षायां तु प्रायो बहूनि यन्त्राण्यावश्यकानि, बहूनि च द्रव्याण्यपेक्ष्यन्ते । अग्नेर्विद्युतः अम्लानां विविधनलिकानां च साहायकेन प्रायो बह्व्यः परीक्षाः प्रवर्तन्ते ।

प्राचीनैर्भारतीयैर्निरूपणं परीक्षां चाविधाय न किञ्चिन्निरणीयत । कार्यकारणभावश्च निरूपणपरीक्षाभ्यामेव निरचीयत ।

प्रायः क्वचिदन्वयेन, क्वचिद्रव्यतिरेकेण, क्वचिदुभयेन, क्वचित्पारिशोष्यात्, क्वचिच्च सहभाविना परिवर्त्तेन कार्यकारणभावो निर्णीयते । तद्यथा—

१. सर्वत्रैव भूगोलस्योपरिक्षितानां वस्तूनां शक्यन्तरेणानवष्टब्धानां पुनस्तत्रैव पातो दृश्यत इति केवलान्वयदर्शनाद्भूव्यतिरिक्तस्य स्थानस्यास्माभिरलभ्यत्वेन व्यतिरेकमसंस्थाप्यापि भूगतामाकर्षणशक्तिं स्वोक्तुर्मः ।

२. सर्वान् जन्मिनः अमरत्वव्यतिरेकभाजो दृष्ट्वा अमरत्वान्वितं वस्तुदृष्ट्वापि शुद्धव्यतिरेकेणैव जन्मिभिन्नमेवामरत्वविशिष्टमिति व्यवस्था । गीतश्च स एवार्थो भगवता—

जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्भ्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ इति ॥

(१) Ex-rays. (२) Bioscope. (३) Stereoscope. (४) Blindscope. (५) Ear-drum. (६) Stethoscope.

३. शुद्धान्वयेन शुद्धान्व्यतिरेकेण वा विरला एव कार्यकारणभावा व्यवस्थाप्यन्ते । प्रायस्तु द्वयमप्यन्वयं व्यतिरेकं चोपलभ्य कार्यकारणभावो निश्चीयते । उभयथा निर्णीत एव स दृढो भवति । यथा मनुष्येषु विवेकशक्तिदृश्यते, तद्व्यतिरिक्तेषु तु नेति मानुष्यं विवेकप्रयोजकमिति सिद्धान्त्यते ।

यथा वा वायौ अम्लजनकाख्यस्य स्थूलतत्त्वस्य सन्निधान एव प्राणिनः प्राणितुं शक्नुवन्ति तदसन्निधाने तु सत्वरं प्राणैर्वियुज्यन्त इति अम्लजनकः प्राणनक्रियायाः साधनमिति निश्चीयते ।

४. क्वचिच्च द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णामधिकानां वा द्रव्याणां संयोगे एकस्यानेकेषाञ्च कार्ये प्रथमतो व्यवस्थापिते कार्यशेषश्चेदुपलभ्यते, स द्रव्यशेषस्य कार्यं इति निर्णीयते । यथा केनचिद् वने वसता अज्ञातगुणेन शाक्रेण सह शाल्योदनो भुक्तश्चेत्तन्मरणप्रयोजकः स्यात्, शाल्योदनस्य केवलस्य प्रथमत एव प्राणधारकत्वनिश्चयात् पारिशेष्यात्सोऽर्थात् शाक एव निधनप्रयोजक इति निश्चीयते ।

५. कदाचित्तु सर्वथा अन्वयस्यव्यतिरेकस्य वा असंभवे एकस्य वस्तुनो वृद्धावपरस्यापि वृद्धौ, प्रथमस्य हासे च द्वितीयस्यापि हासे दृष्टे तयोरुभयोः कार्यकारणभावो वा उभयोः केनचिदेकेन वस्तुना प्रयोज्यत्वं वा निश्चीयते । यथा सर्वथा वाक्वभावस्यासाध्यप्रायत्वात् पर्वतादानुपर्युपरि गच्छतां वायुसान्द्रताया हासेन सहैव क्रमेण प्राणनेऽप्यसौकर्यं वर्द्धमानमुपलभ्य वायुसन्निधिं विना प्राणनमसंभाव्यमित्यनुमीयते ।

['मित्रगोष्ठो-त्रिका', कार्यो; शकः११; १२२६ प्रथमे वर्षे द्वितीया संख्या]

स्थूलतत्त्वोच्छ्वासः

वज्रं भस्मीकर्तुं लोष्ट्रादपि निधिमथोद्धर्तुम् ।
वायुमपि वशयितुं ये जानन्ति कथं न ते कृतिनः ॥१॥

अणुतत्त्वानि पञ्चैव भारतीयदार्शनिकैर्निर्णीतानि । स्थूलतत्त्वानि तु कानिचित् सुवर्णरजतादीनि प्राचीनानां विदितान्यासन् । अन्यानि च बहुनि पाश्चात्यैर्निश्चितानि, उपलभ्यन्ते च समये-समये नवानि तत्त्वान्तराणीति तेषां संख्या न व्यवस्थितेति पाश्चात्यसिद्धान्तः । किंच शुद्धद्रव्यान्तरसंयोगजानि निश्चेतुं शक्यन्ते । ॐ पाश्चात्यैरपि हि पूर्वं स्थूलजले तत्त्वाभिमानश्चिरमकारि, साम्प्रतं तु अक्सिजनहैड्रोजननामनोः शुद्धतरयोः पदार्थयोः संयोगाज्जलं जायत इति सर्वेषां वैज्ञानिकानां विदितम् ।

तथापि रसविज्ञाने अत्यन्तमुपयुक्तत्वाद्द्यावधि विदितानां शुद्धतरेषु द्रव्यान्तरेष्वविभक्तानां स्थूलतत्त्वानां परिगणनं संक्षेपेण तेषां स्वभावादि चात्रोपन्यस्यते । अधिका विवेचना तेषां रसोच्छ्वासे विधास्यते ।

अद्यावधि प्रायः सप्ततिः स्थूलतत्त्वानि उपलब्धानि । तानि च धात्वघातुभेदेन द्विधा । तत्र—

अधातवः।

मानम्, Names Symbols	नामानि, चिह्नम्,	गुणाः।
१. Hydrogen H.	हैड्रोजन्	ह. (जलजनकम्) वायुरूपं, लघिष्ठं द्रव्यं, सुखेन ज्वलनीयम् ।
२८. Fluorine F.	फ्लुवोरिन्,	फ. (प्लावकम्) अम्लजनकेन क्षारजकेन वा वायुरूपस्य नास्य योगाः । काचोत्प्लेखनेऽस्योपयोगः ।
३५. Chlorine cl.	क्लोरिन्, क्ल.	(पिङ्गलम्) पूतिगन्धिवायुरूपम्, विषम्, न ज्वलनीयम्, वर्णनाशकम्, जलजनकेन योज्यम् ।

मानम्	Names.	Symbols.	नामानि	चिह्नम्	गुणाः
७६	Bromine.	Br.	ब्रोमिन्,	ब्र.	(विलम्), लवणोदके लभ्यम् जलाकारम् ।
१२५.	Iodine.	I.	आइयोडिन्,	ई.	(मलिनवर्णम्) पारदं विहायैकमेवेदं सामान्योष्णे द्रवरूपम् ।
१५.	Oxygen.	O.	अक्सिजन,	अ.	(अम्लजनकम्) प्रायः सर्वत्र लभ्यम्, प्राणनायावश्यकम्, वायुरूपम्, जलजनकेन योगाज्जलोत्पादकम् ।
३१.	Sulphur.	S.	सल्फर-गंधकं,	स.	अतिगन्धयुक्तम्, औषधोपयोगि, दीपशलाकाद्युपयोगि च, गंधकामुं प्रसिद्धम् ।
७८.	Selenium.	Se.	सेलेनियम्,	से.	(घन्द्रकम्) दग्धं सत् नीलज्वालाप्रदम् ।
१२४.	Tellurium.	Te.	टेलुरियम्.	टे.	(पार्थिवम्) नीलज्वालम् ।
१३.	Nitrogeon.	N.	नाइट्रोजन्.	न.	(क्षारजनकम्) प्राणिनां वृक्षादीनाञ्च स्थितयेऽत्यन्तमुपयुक्तम्, वायुरूपम् । वायुमण्डले मुख्यं तत्त्वम् ।
३०.	Phosphorus.	P.	फस्फोरस्.	प.	(प्रस्फुरकम्), अस्थिचारेभ्यः खनिभ्यश्च लभ्यम्, अतिमुष्णलम्, दीपशलाकोपयुक्तम् ।
७४.	Arsenic.	As.	आर्सेनिक्, शंखिनी	आ.	विषम्, रसायनोपयोगि ।
२०.	Boron.	B.	बोरन्,	ब.	घातुविषोपयुक्तम् ।
२२.	Carbon.	C.	कार्बन्.	क.	क्षारः हीरकाङ्गायादिषु लभ्यः ।
२८.	Silicon.	Sl.	सिलिकन.	सि.	पार्थिवद्रव्येऽम्लजनकाल्पतो मुख्योऽयः ।

धातवः ॐ

मानम्	Names	Symbols.	नामानि,	चिह्नम्,	गुणाः ।
३८.	Potassium.	K.	पोटासियम्.	क.	प्रावसु समुद्राम्भसि च लभ्यम् ।
२२.	Sodium.	Na.	सोडियम्.	ना.	क्षालनादावुपयुक्तम् ।
६.	Lithium.	Li.	लिथियम्.	लि.	(आश्मकम्) धनद्रव्यं रजतशुभ्रम् ।
८४.	Rubidium.	Rb.	रुबिडियम्.	र्ब.	(लोहिनम्) जले द्रुमेषु च लभ्यम् ।
१३१.	Cesium.	Cs.	कैसियम्.	क्स.	(आकाशकम्) रजताभम्, सञ्चलम् ।
३६.	Calcium.	Ca.	कार्लिसियम्.	का.	(कठिनी) सौधनिर्माणोप-युक्तम् ।
८७.	Strontium.	S.	स्ट्रण्टियम्.	स्र.	पीतद्रव्यं, जलविभाजकम् ।
१३६.	Barium,	Ba.	वारियम्.	वा.	श्वेतं लवणाम्भसि लभ्यम् ।
८.	Beryllium.	Be.	बेरिलियम्.	बे.	श्वेतं सुञ्चलम् ।
२४.	Magnesium,	Mg	मान्निनसियम्.	मग.	समुद्राम्भसि लभ्यम् ।
६४.	Zinc	Zn.	जिङ्क.	ज्ज	श्वेतनीलो धातुः, अस्य ताम्रेण योगादारकूटोद्भवः ।
१११.	Cadmium.	Cd.	काड्भियम्.	कड.	पूतिधूमो धूस्रवर्णो धातुः ।
६३.	Copper.	Cu.	कपर्.		(ताम्रम्) सुप्रद्विम, पात्रा-द्युपयुक्तम् ।
२०७.	Silver.	Ag.	सिल्वर.		(रजतम्). सुप्रसिद्धम्, मुद्राभूषणादिनिर्माणो-पयोगि ।
१६८.	Mercury.	Hg.	मर्करी.	हृग.	(पारदः) सुप्रसिद्धो धातुः ।

[भिन्नगोष्ठी-पत्रिका, काशी; १८२६ शकाब्दाः, आषाढः; प्रथमे वर्षे तृतीया संख्या]

ॐ धातुषु विद्युत् उष्णतायाश्चप्रचारो यथा मुखेन भवति न तथा द्रव्यरेयान्त । (अधिकममे)

अणुमानम्, Name Symbols. नामानि, चिह्नानि, गुणः ।

१५.	Molybdenum.	Mo.	मोलिब्डिनम्,	मो.	(त्रपुक्कम्)नातिकठिनम् ।
१८२	Tungsten.	W.	टङ्गस्टेन्	व.	(गुरुदृढत्) धूम्रभासुरम् ।
२३७.	Uranium,	U.	यूरनियम्	उ.	श्वेतं घृष्टभासुरम्, दुर्लभम् ।
	Tin	Sn.	टिन्	स्त.	त्रपुणः कठिनतरं सुवर्णा- न्मृदुतरं भासुरं ताम्रादि- प्रलेपनोपयुक्तम् ।
४७.	Titanium.	Ti.	टिटैनियम्	टि.	दुर्लभमलोपयोगम् ।
५०.	Zirconium.	Zr.	जर्कोनियम्	अ.	कठिनं काचपद्मारागादि- विलेखकम् ।
२३०.	Thorium.	Th.	थोरियम्	थ.	वायौ सुज्वलम् क्षारे द्राव्यम् ।
५०.	Vanadium.	V.	वानेडियम्	व.	पृथिव्यां सूर्यमण्डले च लभ्यम् ।
२१६.	Antimony.	Sb.	आस्टिमनो	स्व.	रजतशुभ्रम्, सुपेपम्, अतिभङ्गुरम् ।
७१.	Germanium.	Ge.	जर्मेनियम्.	जी.	भङ्गुरम्, धूम्रम् ।
२०७.	Bismuth.	Bi.	बिस्मथ्	बि.	कठिनभङ्गुरम्, धूम्रम् ।
१८१.	Tantalum.	Ta.	टांटलम्	टां	} अल्पोपयोगी धातु ।
६३.	Niobium.	Nb.	नियोबियम्	न्य.	
१६५.	Gold	An.	सुवर्णम्	औ.	सुप्रसिद्धम् ।
१६३.	Platinum.	Pt.	प्लैटिनम्	प्ट.	(रजतकम्) अत्युष्णसह- त्वाद्द्रवकार्येष्वत्यन्तमुप- युक्तम् ।
२०५.	Palladium.	Pd.	पालाडियम्.	पट.	रजतशुभ्रम्, अत्युष्णे क्षाराभ्ले द्राव्यम् ।
२०२.	Rhodium.	Rh.	रोडियम्	ई.	(पाटलम्) अम्लसहम् ।
१६१.	Iridium.	Ir.	इरिडियम्	इर.	लेखन्यमसंस्कारोपयुक्तम् ।
२०१.	Ruthenium	Ru.	रुथेनियम्	रु.	(रूपकम्) कठिनभङ्गुरम् ।
१८६.	Osmium,	Os.	अस्मियम्	अस्.	(सङ्गन्धम्) अम्लादि- सहत्वादिग्न्यादिनिर्मा- योपयोगि ।

अणुमानम्.	Name.	Symbols.	नामानि,	चिह्नानि,	गुणः
३५,	Argon.		आर्गन् (अलसम्)		अचिरोपलब्धम्, वायो लभ्यम् ।
३.	Helium		हिलियम् (सौरम्)		उल्कापाषाणादौ लभ्यम् ।
२०४.	Lead.	Pb.	(त्रपु)	ध्व.	सुप्रसिद्धम्, मृदु ।
२०२.	Thallium.	Ti.	थालियम्	ह.	श्वेतनीलम् ।
८८.	Yttrium.	Y.	यिट्रियम्	य.	धूम्रवर्णम् ।
१३६.	Cerium.	Ce.	सिरियम्	सी.	अल्पोपयोगम् छुरिकादि घर्षणात्फुलिङ्गजनकम् ।
२३७.	Lanthanum.	La.	लान्थेनम्	ला.	लोहवर्णम् भङ्गुरम् ।
	Didymium	Di.	डिडिमियम्	डि.	पीतम् वासौ मलिनम् ।
१६२.	Terhium.	Tr.	}		अल्पोपयोगाः ।
१६५.	Erbium.	Er.			
१५५.	Gadolinium.	Gd.			
१७२.	Ytterbium.	Yb.			
१४६.	Samarium.	Sm.			
१७०.	Decipium.	Dp.			
२६.	Aluminium.	Al.	आलुमिनियम्.	आल.	श्वेतम् सुनादम् ।
४३.	Scandium.	Sc.	स्काण्डियम्.	स्क.	अल्पोपयोगम् ।
११२.	Indium.	In.	इण्डियम्.	इन्.	त्रपुणोपि मृदुतरम्, श्वेतछेद्यम् ।
५४.	Manganese	Mn.	मंगनीज	मन्.	श्वेतरक्तं कठिन- भङ्गुरम् ।
५५	Iron	Fe.	(लोहम्)		सुप्रसिद्धम् शस्त्राद्यु- पयुक्तम् ।
५८.	Cobalt.	Co.	कोबाल्ट.	को.	लोहात्कठिनतरम् अम्लजनके क्षीयते जलजनकं शोषयति ।
५८.	Nickel.	Ni.	निकेल.	न्ल.	उल्कालोहे मिश्रितं, सूर्यवायो लभ्यम् कठिनं भासरं चुम्ब- केन धाकर्षणीयम् ।
५१.	Chromium.	Cr.	क्रोमियम्.	फ.	(वर्णकम्) काचात्कठिनतरम् ।

['मिश्रयोद्धी-पत्रिका', काशी, १८२६ शकान्दाः, भावयः, प्रथमवर्षे चतुर्थसंख्या]

रसोल्लासः

वायुचतुष्टयम्

तत्त्वैर्मिथो विभिन्नैः कतिपयसंख्यैर्जगद्विचित्रमिदम् ।

जनितं ययातिरुचिरं चिरमेका जयति सा शक्तिः ॥

सामान्यतो द्रव्यं द्विविधं शुद्धं मिश्रं च । यस्य विभागो नाद्यापि रसज्ञैः कर्तुं पारितः तच्छुद्धम्, यत्तु द्रव्यान्तरेषु विभक्तुं शक्यते तन्मिश्रम् । शुद्धानि द्रव्याणि तत्त्वाद्यानि परिसंख्यातानि तत्त्वोल्लाने । मिश्राणां तु संख्यानियमो नास्ति । शुद्धद्रव्ययोगान्मिश्रद्रव्योद्भवः । तत्र योगो द्विविधः । बाह्य आन्तरश्च । बाह्ययोगे गुणेषु न परिवृत्तिः, मानस्य च नियमो नास्ति । यथा यावता जलेन यवतो शर्करा मिश्रयितुमिष्यते, तावतो जलात् तावत्या शर्करया सह मिश्रणं संभाव्यते । तयोर्मिश्रयोश्चान्तरगुणेषु न परिवृत्तिः । आन्तरयोगे तु महती गुणपरिवृत्तिः, नियतं च मानम् । वायुरूपस्याम्लजनकस्य तादृशेनैव जलजनकेन सह योगे द्रवरूपस्य जलस्योत्पत्तिः । मानं चात्र नियतम्, जले एकगुणं चैज्जलजनकम्, तस्माद्दृग्गुणप्रायस्याम्लजनकस्योपलम्भात् । एतच्च जलम् = 'हृश्रो' संकेतेन प्राकटयते । 'इ' शब्देन जलजनकं, तच्च द्वयङ्कदागाद् द्विमितं गृह्यते, 'ओ' शब्देन 'अम्लजनकं, तच्च १६ मितं गृह्यते, तस्याणुमानं हि षोडशमितं प्रदर्शितं तत्पल्लुच्यम् । एवं संख्यां विना दत्तैश्चिह्नैः कैवलमणुमानं गृह्यते, संख्याप्रदाने तु तद्गुणितमणुमानमिति सर्वत्रानुसन्धेयम् । यथा चारजनकं 'न' शब्दवाच्यम्, तस्याणुमानं च १४, अतः 'न' शब्देन चतुर्दशमितं, 'न'२ शब्देन अष्टादशमितं, 'न'३ शब्देन ४२ मितं चारं ग्राह्यम् ।

तथा चाष्टादशमिते जले द्वौ भागौ जलजनकस्य, षोडश चाम्लजनकस्येत्युक्तम् । यदि तु कस्यचिद्द्रव्यस्याधिको भागः स्यात्तस्य योग एव न भवति, यथा षोडशस्थाने विंशतिर्भागश्चेदम्लजनकस्य द्वाभ्यां जलजनकभागभ्यां सहावस्थाप्येरन्, षोडशभागानां जलरूपेण परिणामो जायते, भागचतुष्टयं तु वृषगवशिष्यते । अयमेव द्रव्यस्वभावनियतो माननियतश्च योग आन्तरयोग उच्यते । रसशास्त्रं चेदशमेव योगमधिकृत्य प्रवर्तते न तु बाह्ययोगम् ।

शुद्धतत्त्वानि च प्रायशः सर्वाण्येव त्रिरूपाणि सरलद्रव्यधनरूपानात् । वायुरू-

पाणि तरलानि, जलसदृशानि द्रवाणि, कठिनानि च घनानि । यथा एकमेव जलमुष्ण-
तादियोगवियोगोभ्यां कदाचिद्वाष्पोभूय वायुरूपं, कदाचित्साधारणजलरूपं, कदाचिच्च
घनहिमरूपमुपलभ्यते ।

एवं च यद्यपि सर्वाणि द्रव्याणि त्रिविधानि संभवन्ति तथापि, येषां यादृशं
रूपं प्राय उपलब्धं तन्नाम्नैव तस्य व्यवहारस्तथा च अम्लजनक-क्षार-जनक-जलजनक
पिङ्गलकानां प्रायो वायुरूपत्वमेवेति तेषां वायुचतुष्टयशब्देन व्यवहारः ।

अम्लजनकम् .

तत्राम्लजनकं प्राणनायावश्यकमग्निधारकं च । तद्रहिते हि वायौ न कश्चित्प्राणितुं
शक्नोति । अग्निज्वाला च सद्यो निर्वाति । शुद्धाम्लजनकपूरिते पात्रे निज्वालोऽपि
स्फुलिङ्गः स्वयं सद्यः प्रज्वलति । धातवोऽपि शुष्केन्धनवज्ज्वलन्ति । आर्द्रमपि प्रस्फुरक-
मम्लजनकसंबंधमात्रेण सद्यो ज्वलति । अत एवास्य प्राणवायुराग्नेयवायुश्चेति पर्यायान्त-
रद्वयम् । अयं च वायुर्निर्यणो निःस्वादो निर्गन्धश्च ।

क्षारजनकम् ।

क्षारजनकमपि वर्णस्वादगन्धैर्हीनम् । किन्तु ज्वलन्नपि बहिः शुद्धेऽस्मिन्निर्मज्जितः
सद्यो निर्वाति । भूवायौ चत्वारो भागाः क्षारजनकस्य, एकश्चाम्लजनकस्य, अत एवात्र
वयं मुखेन प्राणितः । सुखं चान्निरत्राज्वलति । यदि हि वायुः क्षारजनकैकमयोऽभवि-
ष्यन्नात्रजन्तोः प्राणनमग्नेर्वा स्थितिरभविष्यत् । यदि तु केवलमम्लजनकमयोऽयं वायुर-
भविष्यत्तथापि प्राणनं प्रज्वलनं, च तादृक्त्वरान्वितमभविष्यद्येन धगिति क्षणेन सकला
प्राणिनां प्राणनशक्तिरग्नेश्च ज्वलनशक्तिः परिहीणाऽभविष्यत् । मिलितेन तु तद्द्वयन-
नातिशोघं न वा सर्वथा असंभाव्यं प्राणनं प्रज्वलनं वेति न कश्चिदुपहृवः ।

जलजनकम् ।

जलजनकमपि वर्णस्वादगन्धैर्हीनम् । अत्र च ज्वलन्ती सिन्धुकवर्तिका
मज्जिता निर्वाति, किन्तु स्वयं जलजनकमेव ईपत्रीलया उत्रालया प्रज्वलति । जलजनकं
लघुतमं द्रव्यं जगति । अत एव तत्पूणो विमानः पक्षिमार्गमप्यतीत्य विहायसि मुखेन
संचरति । जले चास्यैको भागः, अष्टौ चाम्लजनकरत्येति प्रागेवोक्तम् ।

पिङ्गलकम् ।

पीतहरितषण्णत्वादिदं पिङ्गलकमुच्यते । अस्य गन्धः क्षतीयोत्कटः । स्वादोऽपि
सुदुःसहः । प्रक्षुरकादयः पदार्था रषयमत्र ज्वलन्ति । अनेन च वस्त्रादेर्वर्णः सद्यो
विनुष्यत इति क्षालनेऽस्य महानुपयोगः । गन्धान्तरनाशकत्वादीपपालयादिषु चेदं
वायुरोघनायोपयुज्यते ।

['नित्रगोही-त्रिका'; काशी; शब्दार्थः १८१६, मात्रः, प्रथमवर्षे पञ्चमसंख्या]

एवं वायुचतुष्टयस्वभावादिवर्णनेन रसप्रक्रियां किञ्चिदशयित्वा साम्प्रतमवशिष्ट-
तत्त्वानां केषांचित्कलास्वत्यन्तमुपपुक्ततया क्रमानुरोधेनैव सुबोधं वर्णनमत्रोपन्यस्यते ।

कार्वन् (क० = १२) । अनेकानि रूपाण्यस्य द्रव्यस्य, अङ्गारे कृष्णोऽस्य वर्णः
हीरकेऽत्यन्तमुज्ज्वलः । यद्यपि हीरकं कठिनतमं द्रव्यं जगति, सामान्याग्निना च न
दग्धुं शक्यते । तथापि प्रबलस्य गल्बनाह्वयवैद्युतयन्त्रस्यऋतन्योरङ्गारयुक्तान्तयोर्मध्ये
स्थापितं निर्वायुके पत्रे च दग्धमेतत्क्षणेन कृष्णाङ्गारवर्णं संपद्यते । उत्तमानि हीरकाणि
भारते गोलकन्दप्रदेशे सिद्धपुरे ब्रेजिलप्रदेशे च लभ्यन्ते । सामान्यकार्वन्द्रव्यं चेद-
त्यन्तं तप्ते द्रुते अयसि दायेत तदयश्च शोभ्रं द्रुतत्रपुणि निधाय शीतलं विधीयेत कृत्रि-
माणि हीरकाणि अयसोऽन्तरूपद्यन्ते तानि च अम्लेषु अयसि द्राविते सुलभानि किंतु
न कृत्रिमाणि हीरकाणि सौन्दर्ये काठिन्ये वा स्वाभाविकहीरकतुलामहन्ति । इयं क्रिया
द्विद्राणि यन्त्राण्यपेक्षते दुष्करा चेति रसज्ञानां साहाय्यं विना न कर्तुं शक्यते ।
कार्वन्द्रव्यस्य हीरकं विहाय कृष्णप्राव्णि प्रेफाइट नाम्न्यपि शुद्धावस्थायामुपलम्भः ।

फास्फोरस् (प = ३०)—प्रस्फुरकापराख्यमिदं द्रव्यं शुद्धं चेद्वायुस्पर्शेन सद्यो
ज्वलतीति शुद्धस्यास्य न कचिदुपलम्भः । अम्लजनकेन खटिरया च मिश्रितमिदं प्रायः
स्थले, जले (समुद्रे, नदीषु च), जन्तूनां पेशोषु मज्जासु चोपलभ्यते । बल्कापापाणे-
ष्वपि प्रस्फुरकरयोपलम्भाद्भवानान्तरेष्वपि तस्य स्थितिरनुमीयते । प्रस्फुरकं सिकथकवर्णं
प्रायश्छुरिकया छेद्य च । द्रवावस्थायां घनावस्थायां वा नेदं विद्युत्प्रधारयोग्यम् । जले
प्रायो नेदं मिश्रो भवति केषुचित्तैलेष्वग्लेषु वा सुर्येन मिश्री भवति । रसप्रक्रियासु प्रवृ-
त्तं परिहर्तुमिदं जले स्थाप्यते । अन्यथा वायुसंपर्कोत्सद्यो द्रवीभूय प्रज्वलति ।
प्रस्फुरकं प्राणिभिर्भुक्तं मुहूर्त्तेनैव मृत्युप्रदं भवति ।

अग्नेरुत्पादनाय प्राचीनानां यद्बहव उपाया विदिता अभूवन् । साम्प्रतमपि
विशेषविधिषु याक्षिकैः कैश्चिद्द्रव्यैश्च तैरेवोपायैरग्निरुत्पाद्यते । एत्र केचित्कठिनकाष्ठ-
खण्डं कस्मिंश्चिन्मृदाकाम्ने त्वरितत्वरितं घर्षन्ति तेन च वह्निरुद्भवति । केचित्पापाणमयीं
लोहमयीं वा स्थूलशलाकां क्षिद्रिते पापाणे मन्थनदण्डवद् भ्रमयन्ति तेन वह्निरुत्पाद्यते ।
अपरे लौहेन पापाणं ताडयन्ति तरुमाद्वह्निस्फुलिङ्गे निःसृते च सद्यः शुष्ककाष्ठं वा सूत्रं
वा प्रज्वलयन्ति । गतशतकस्य प्रथमचतुर्थांशपर्यन्तं (१८२६) लोहताडितात्पापाणत्रि-
सृतेन स्फुलिङ्गेन सह गन्धकावृतान्तस्य शण-कडङ्गरस्य सघन्धेन बह्नेरुत्पादनं प्रचरि-

तमासीत् । अन्ततो नानाविधानां चर्पणशलाकिकानामाविष्कारोऽभूत् तासां मध्ये सर्वोत्तमाः शलाकिकाः निम्नलिखितेन द्रव्ययोजनेन निर्मायन्ते ।

द्रव्याणि	अंशाः
१ पोटारिसियम् क्लोरेट्	३२
२ पोटारिसियम् बाइक्रोमेट्	१२
३ रक्तसीतकम्	३२
४ एण्टिमनी सल्फाइड्	२४

अस्मिन् योजने मस्फुरकाभावात् मस्फुरके एण्टिमनोसल्फाइडयुक्ते चर्पणं विना प्रज्वलनं न संभवतीति निर्भयशलाकिकानां निर्माणमनेन योजनेन जायते ।

[मित्रगोष्ठी-त्रिका, काशी, १८२६, शकान्दाः, श्राव्हिनः, प्रथमे वर्षे पृष्ठसंख्या]

रसोल्लासे (धातवः)

लौहम् (फो-८८) अस्य घातोः सर्वातिशायिनी उपयोगिता सर्वत्र प्रसिद्धा । अस्य प्रायः अम्लजनकेन गन्धकेन वा मिश्रितस्य सर्वोपलम्भः । अस्य न केवलं पृथ्वी-स्तरेषु किन्तु प्राणिनां रुधिरेश्च स्थितिः । एवं वृक्षेष्वपि तस्य स्थितिर्दग्धेषु हि वनस्पतिषु क्षारे मिश्रितस्य तस्योपलम्भात् । प्राणिनां रुधिरेश्च लौहस्य स्थितिरत्युप-योगिनी । यदा तु व्याध्यादिवशाद्रुधिरेश्च शक्तिर्हीयते तदा मण्डूपादीनां लौहघटित-भेषजानां प्रयोगेण पुनः शक्तिर्वर्धते इति बहूनां विदितमेव । लौहस्य क्लकापापाण-राशिष्वपि स्थितिरुपलभ्यत इति तारकादिगोलेष्वपि तस्य स्थितिरनुमीयते ।

मिश्रलौहे पृथिव्या उपलब्धे द्रावणादिना संशोध्य मिश्रितमम्लजनकादिकं प्रयक्त्वस्य घातुरयं शस्त्रनिर्माणादिकार्येषु विनियुज्यते ।

भङ्गुरमभङ्गुरं कठिनं चेति क्रमशः शुद्धतरं त्रिविधं लौहं भवति । तत्र गन्धक-क्षाराद्यंशबहुलं भङ्गुरं लौहं जलनलिकादिनिर्माणे कटादिनिर्माणे च तस्योपयोगः । इदं द्राव्यते न तु घनेन ताडयते भङ्गुभयात् । अभङ्गुरलौहस्य घनताडनेराकारपरिवृत्तिः कर्तुं शक्यते द्रावणं तु न तथा सुकरम् । अभङ्गुरलौहस्योपयोगो भारतीयेषु विदित आसीत् । अद्भुतानि वस्तूनि भारते प्राचीनैरस्माद्धातोर्निर्मितान्यद्यापि विद्यन्ति । दिल्ली-पत्तनाददूरे पाण्डिचोलीस्य विशालोऽभङ्गुरलौहमयः स्तम्भोऽस्ति यच्छिखरे प्राचीनः करिचत् संकृतलेखोऽपि षत्तरे । अयं लेखः स्त्रीपञ्चतुर्यशतके लिखित इति यूरोपीयाणां सिद्धान्तः । न सुकरमीहरास्य स्तम्भस्य निर्माणं विचित्रयन्त्रसहायैरपि यूरोपीयैरिति साधु चिन्तयते तेषां चेतः कथमिदं स्तम्भप्रकाण्डं विनिर्मितं प्राचीनभारतीयैरिति । रक्ततप्तं लौहं चेदकस्माच्छीतलीक्रियेत तदात्यन्तं कठिनं जायते नमितं च पुनरुत्पत्य पूर्वाकारं भजते । शस्त्रादिनिर्माणे ईदृशस्य लौहस्य महानुपयोगः ।

“मल्लीनामिव पानकर्म कुरुते”

७ “कादावन्नपुञ्जश्चित्तवपुषां आसानिबोहासित—

श्रोत्रसंपद्विरहानखेन च पुनः सन्तापितानां पृथग्म् ।

संप्रदेव निपेकमधुपपसा देवस्य चेतोमुषो

मर्हीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरुहेचया ॥”

अम्वदखिलेस्तुः कामहेपोऽपि लौहोपनायनदीयतेति भाति ।

इति काव्यप्रकाशोद्धृते प्राचीनश्लोके रक्ततप्तस्य लौहस्य जले शीतलीकरणेन कठिनीकरणमुक्तम् । अतो यथा भारतीयानां लौहस्याभङ्गुरीकरणं विदितमासीत्तथैव कठिनीकरणमपि विदितमासीदित्यनुमीयते । पृथिव्यामुपलब्धमकृत्रिमलौहं कदाचिद् द्रव्यान्तरमिभितं चुम्बकगुणान्वहति तत्संस्पृष्टं लौहान्तरमपि तादृशगुणं जायते ।

रजतम् (अग् १०७) अयं बहुमूल्यो धातुर्मुद्राभूषणादिनिर्माणे अत्यन्तमुपयुक्तः प्रायः सर्वेषु देशेषूपलभ्यते । अमेरिकाप्रदेशेषु त्वधिकतरमस्योपलम्भः ।

नान्यः कोऽपि धातुरीदृशोमुपसंक्रमणशक्तिं विद्युत्संक्रमणशक्तिं वा वहति । अयं धातुरत्यन्तभङ्गुरः तेन च अतिसूक्ष्मास्तन्त्र्यः अतिलघूनि च पत्राण्यस्मान्निर्मातुं शक्यन्ते । ताम्रादिनिर्मितानि वस्तूनि रजतद्रवसंबंधाद्रजतनिभानि, बहिर्भांतीति क्लायामस्य धातोर्महानुपयोगः । पिद्मलकमिश्रिते रजते सूर्यालोकेन कृष्णत्वमुत्पद्यत इति पाश्चात्यानां चिराद्विदितमासीत् । इममेव परिवर्त्तमाश्रित्य चित्रग्रहणसम्प्रदायः साम्प्रतिकपाश्चात्त्यैराविष्कृत इति शिल्पोल्लासे विस्तरेण वर्णयिष्यते । चित्रग्रहणयन्त्रस्य स्वरूपवर्णनमुपयोगप्रकारश्च यन्त्रोल्लासे वक्ष्यते ।

['मित्रगोष्ठी-पत्रिका', काशी, १८२६ शकाब्दाः, कार्तिकः, प्रथमवर्षे सप्तमसंख्या]

यन्त्रोल्लासः

सिद्धिभिरपि दुस्साधं काव्योत्प्रेक्षाभिरपि दुस्त्रेक्षम् ।

यन्त्रैः कृतमनियन्त्रणमखिलप्राप्यं दुर्धरधुना ॥

मनशास्त्रयोगादिना संस्कारं विधाय प्राचीनैर्दूरस्थानां वस्तूनां परीक्षादिकं व्यधीयत । किन्तु योगशक्त्यादिभिरेकस्य पुरुषस्योपयोगेऽपि विश्वजनीनस्वदुपयोगो नाभूत् । किञ्च सुदुष्करास्ते योगा बहुविधनाः कैश्चिदेव चालौकिकशक्तिशालिभिः साध्या इति तेषां प्रायो लौकिककार्येष्वनुपयोग एवासीत् । केवलं पारलौकिक एव तेषामुपयोगः सम्भवति स्म । साम्प्रतिकैर्निर्मितानि सुलभानि लौकिकशक्तिमात्रापेक्षाणि यन्त्राणि तु न केवलं निर्मातुरेव, किन्तु सर्वस्यापि जगत उपयोगीनीति तेषां संप्रहः सर्वेषामावश्यकः सर्वैः सुकरश्चेति तेषांचिदनुत्तानामत्यावश्यकानां च यन्त्राणां विवरणमत्रोपन्यस्यते ।

तत्र प्रथमं नातिधिराविष्कृतानां वैद्युतकिरणानुत्पानलेखककिरणपरीक्षाणां (X Rays, phonograph and spectroscope) वर्णनमत्र विधीयते ।

१ वैद्युतकिरणाः—शर्मण्यदेशे उर्जवगप्रान्ते वसता रान्टजन (Rontgen) महाशयेन प्रथममेतेषामद्भुतशक्तिदानां किरणानां स्थितिनिश्चिता ।

यदि विद्युद्यन्त्रात्तन्त्रीद्वयमुत्प्रेष्य वायुशून्ये कृष्णपत्राच्छन्ने स्तम्भनिबद्धे नलके वैद्युतकिरणाः प्रवेशयेरस्तदा अदृश्यमाना अपि तादृशाः किरणाः उद्भवन्ति यैः किरणसंमुखं न्यस्तं वस्तु भासुरंसत्त्वाभ्यन्तरदशां भूयिष्ठं प्रकाशयति । एषां किरणानां गुणाश्च साधारणकिरणानां गुणेभ्यः सर्वथा भिन्नाः । काष्ठचर्मपत्रादिकानि कतिचिद्भू-स्तूनि किरणैरेतैः सुवेद्यानि । अस्त्रिसोसकादीनि तु सर्वयातमोमयानि । अत एव जन्तूनामङ्गेषु किरणैरेतैर्दृष्टेषु चर्म प्रविष्य दृष्टिरस्थि प्रपतति । एषां किरणानां तादृशी शक्तिर्न पत्रसदृशाच्छन्नमपि वस्तु मुखेन चित्रलेखकद्वारा चित्रितं भवति । किञ्च सूर्यकिरणाः ऋचादिभासुरपदार्थेष्वपि स्तररूपेष्वेव प्रविशन्ति न तु चूर्णरूपेषु । एते वैद्युतकिरणास्तु चूर्णरूपेषु तथैव मुखेन विशन्ति यथा स्तरचयेष्विति महानेपां सामान्य-किरणेभ्यो व्यतिरेकः ।

२. अनुस्वानलेखकम्—अमेरिकाप्रदेशे निवसता एडिसन् नाम्ना प्रसिद्धेन वैज्ञानिकेन निर्मितं यन्त्रमिदम् । अत्र सूर्याकारेण शृङ्गेण शब्दाञ्चेदुच्चार्यन्ते कठिनसिक्थकनलिकाः (Wax-cylinders) सत्वरं भ्राम्यमाणाः स्वसंबद्धया सूच्या विलिख्यन्ते, तामु च लेखरेखासु पुनश्चेत्सा सूची तथैव प्रचार्येत, त एव शब्दाः पुनरुद्भवन्ति । अस्मिन् यन्त्रे च उच्चैः स्वरेण शब्देषूच्चारितेषु गभीराः रेखाः भवन्ति अन्यथा नातिनिम्नाः । शब्दानामुच्चत्वादिकं च तथैव पुनरुद्भवति ।

३. किरणपरीक्षकम्—दूरवीक्षणयन्त्रे (Telescope) कर्तितकोणस्य काचस्य (Prism) योगात् निर्मितमिदं यन्त्रम् । अनेन सूर्यतारकादीनां किरणान्परीक्ष्य, कर्तितकोणे काचे वर्णानां तन्मध्यस्थानां कृष्णरेखाणां च परीक्षणे कृते, कस्मिन्महादौ कानि स्थूलतत्त्वानि सन्तीति निश्चीयते । श्वेतोष्णात् (Incandescent) पदार्थान्निर्गच्छन्ती प्रभा वाष्परूपे तस्मिन्नेव द्रव्ये संक्रान्ता सती कृष्णतामापद्यते । इत्थं वाष्पीकृतानां बहूनां तत्त्वानां प्रमायाः परीक्षां विधाय समसंस्थानां तादृशकृष्णरेखाणां सूर्ये दशनात्तेषां तत्त्वानां तत्रापि स्थितिवैज्ञानिकैर्निश्चिता ।

['मित्रगोष्ठीपत्रिका,' काशी, १८२६ शकाब्दाः, आग्रहायणः, प्रथमे वर्षे अष्टमसंख्या]

इत्थं कानिचिदत्यद्भुतानि यन्त्राणि प्रदर्श्य, तेषां निर्माणे प्रायो विद्युच्छक्तरपेक्षितत्वाद् विद्युद्यन्त्राणां रचनादि दर्शयितुमुचितम् । विद्युद्यन्त्रेषु च विद्युतो महोपयोगितामज्ञात्वा जना न प्रवर्तिष्यन्त इति प्रथमं तदुपयोगोऽत्र वर्यते । विद्युत् शक्तिमात्रं, नतु द्रव्यविशेषः । इयं शक्तिः द्रव्यविशेषसंयोगवशात् समुद्भवति । अनया च दुष्कराणि कर्माणि कर्तुं शक्यन्ते । उर्णां चेत् काचादिकाठिनवस्तुषु घृष्यते तत्रेयं शक्तिरुद्भवति । तथा घृष्टा चोर्णा क्षोदिष्ठातयःकणान् कर्षति । दूरानुस्वानयन्त्रे (टेलिफोन् = Telephone) वैद्युतयन्त्रेण तन्त्रीद्वारा वैद्युतधारा प्रेष्यते । तथा च तन्त्र्या एकस्मिन्नन्ते स्थिते धातुपत्रे यादृशाः शब्दजनिता विकारा उत्पद्यन्ते, तादृशा एव परस्मिन्नन्ते स्थिते पत्रेऽपि पुनरुत्पाद्यन्ते । प्रथममेतन्नातिदूरस्थयोरेव पत्रयोस्त्वन्त्रोसम्बद्धयोः सम्भावितमासीत् । साम्प्रतं तु योजनशतान्तरितयोरपि पत्रयोर्मध्यस्था तन्त्री वैद्युतधारामेकस्मिन्नन्ते प्राप्यैव सद्योऽपरस्मिन्नन्ते तां प्रापयति । पुनर्जनयति चानयेव शक्त्या एकस्मिन्नन्ते उच्चारितान् शब्दविशेषान् परस्मिन्नन्तेऽपि । एवं

ॐ दूरवीक्षणस्य निर्माणं वर्यते ।

दूरलेखकयन्त्रे (Telegraph) एकस्मिन्नन्त्रे स्थितेन वैद्युतयन्त्रेण स्वसम्बद्धतन्त्री-
द्वारा वैद्युतधारायां प्रेषितायां परस्मिन्नन्त्रे स्थिता तन्त्रीमण्डलवृत्ता अयस्कान्तसूची
सद्य इतस्ततः परिवर्तते । तत्परिवृत्तिसंकेतेन च वर्णमालां निर्माय सर्वः संवादव्यवहारः
पृथ्योमण्डलस्य पूर्वापरयोरन्तयोर्मध्ये प्रवर्तते । प्रायो बङ्गप्रदेशात् प्रहितो वैद्युतसंवादः
सद्य एव अमेरिकाप्रदेशं गच्छति, देशान्तरकृतसमयभेदाच्च सायं कलिकातानगरा-
त्प्रहितः संवादस्तस्यैव दिनस्य मध्याह्न एव लन्दननगरं गच्छति । महान्तः सागरा
अपि साम्प्रतं तन्त्रीभिरायोजितजलाः सन्ति, येन पूर्वापरतटयोर्योजनसहस्रान्तरित-
योरपि सुखेन सद्यो वैद्युतसंवादः प्रवर्तते । समुद्रे च केवलास्तन्त्र्यस्तरङ्गादिभिर्भञ्ज्ये-
न्निति प्रायस्ताः पञ्चसप्तमिताः वैद्युतप्रवाहनिरोधकैरेव्येर्विहिताः, परतश्च शण्णौडादि-
संघृताः स्थाप्यन्ते ।

एवं वैद्युतकिरणैः कथं बहून्यभासुराणि वस्तूनि भासुरीक्रियन्ते इति स्फुटो-
कृतमेव पूर्वमस्माभिः । अन्योऽपि प्रकाशने विद्युत् उपयोगः । प्राचीनसमयेषु तैला-
दिस्नेहान् विना दीपादिप्रज्वलनमसंभावितमासीत् । अधुना तु वायुप्रकाशो विद्यु-
त्प्रकाशश्चेति द्वावपरावद्धतौ प्रकाशप्रकारौ प्रचरितौ । तत्र वायुप्रकाशः प्रकरणान्तरे
वह्यते । अत्र तु विद्युतः प्रकृततया तदीयप्रकाशस्यैव किञ्चिद्वर्णनं प्रस्तूयते ।

वैद्युतः प्रकाशो द्विविधो, भासुरः श्वेतश्च । तत्र भासुरप्रकाशलाभाय श्वेताङ्गार-
(Carbon rods) शलाकिकयोः किञ्चित्पृथक्स्ययोर्वैद्युतधारया बहिरस्ताद्यते ।
अङ्गारवाप्ये नितरां तन्त्रे च प्रायः सूर्यप्रकाशप्रतिभः प्रकाशः समुद्भवति । श्वेताङ्गारस्य
सूक्ष्मसूत्रेषु निर्वायुक्लृष्टाचपात्रस्थितेषु तन्त्रीभिः काचपात्रमुद्रिताभिर्योजितेषु वैद्युत-
धाराप्रेषणेन श्वेतः प्रकाशो उत्पद्यते । अस्य प्रकाशासौन्दर्यं न वर्णयितुं शक्यते, केवलं
चक्षुर्विपयोकरणादेवानुभूयते ।

['मित्रगोष्ठी-पत्रिका,' काशी; १८२६ शकाब्दाः, ११०१, प्रथमे वर्षे नवमहंस्या]

विद्युतः कार्यजातं किञ्चिद्वर्णितं, संप्रति तद्विषयेऽन्यत्किञ्चित्प्रस्तूयते । विद्युन्नाम
द्रव्याणां शक्तिविशेषः । उत्पादनविनाशादिशीला चैवं शक्तिः लाक्षायष्टौ वस्त्रे पृष्ठायां
पत्रतूलादिखण्डानामाकर्षणक्षमा शक्तिः समुद्भवति । सेयं शक्तिर्विद्युन्नाम्ना व्यपदि-
श्यते । इयं च शक्तिर्द्विविधा—एका आकर्षणात्मिका, अपरा प्रणोदनात्मिका । एकमेव

२. अनुस्वानलेखकम्—अमेरिकाप्रदेशे निवसता एडिसन् नाम्ना प्रसिद्धेन ज्ञानिकेन निर्मितं यन्त्रमिदम् । अत्र सूर्याकारेण शृङ्गेण शब्दाश्चेदुच्चार्यन्ते कठिनसिन्धकनलिकाः (Wax-cylinders) सत्वरं भ्राम्यमाणाः स्वसंबद्धया सूच्या विलिख्यन्ते, तामु च लेखरेखासु पुनश्चेत्सा सूची तथैव प्रचार्येत, त एव शब्दाः पुनरुद्भवन्ति । अस्मिन् यन्त्रे च लक्ष्यैः स्वरेण शब्देषूच्चारितेषु गभीराः रेखाः भवन्ति अन्यथा नाति-नेम्नाः । शब्दानामुच्यतादिकं च तथैव पुनरुद्भवति ।

३. किरणपरीक्षकम् ।—दूरवीक्षणयन्त्रे (Telescope) कर्तितंकोणस्य काचस्य (Prism) योगात् निर्मितमिदं यन्त्रम् । अनेन सूर्यतारकादीनां किरणान्परीक्ष्य, कर्तितंकोणे काचे वर्णानां तन्मध्यस्थानां कृष्णरेखाणां च परीक्षणं कृते, कस्मिन्नहादौ कानि स्थूलतत्त्वानि सन्तीति निश्चीयते । श्वेतोष्णात् (Incandescent) पदार्थान्निर्गच्छन्ती प्रभा वाष्परूपे तस्मिन्नेव द्रव्ये संक्रान्ता सती कृष्णतामापद्यते । इत्थं वाष्पीकृतानां बहूनां तत्त्वानां प्रमायाः परीक्षां विधाय समसंस्थानां तादृशकृष्णरेखाणां सूर्ये दर्शनात्तेषां तत्त्वानां तत्रापि स्थितिवैज्ञानिकैर्निश्चितम् ।

['मित्रगोष्ठी-पत्रिका,' काशी, १८२६ शकाब्दाः, आग्रहायणः, प्रथमे वर्षे अष्टमसंख्या]

इत्थं कानिचिदत्यद्भुतानि यन्त्राणि प्रदर्श्य, तेषां निर्माणे प्रायो विद्युच्छक्तिरपेक्षितवाद् विद्युद्यन्त्राणां रचनादि दर्शयितुमुचितम् । विद्युद्यन्त्रेषु च विद्युतो महोपयोगितामज्ञात्वा जना न प्रवर्तिष्यन्त इति प्रथमं तदुपयोगोऽत्र वर्णयते । विद्युत् शक्तिमात्रं, नतु द्रव्यविशेषः । इयं शक्तिः द्रव्यविशेषसंयोगवशात् समुद्भवति । अनया च दुष्कराणि कर्माणि कर्तुं शक्यन्ते । ऊर्णा चेत् काचादिकठिनवस्तुषु घृष्यते तत्रेयं शक्तिरुद्भवति । तथा घृष्टा चोर्णा क्षोदिष्ठानयःकणान् कर्षति । दूरानुस्वानयन्त्रे (टेलिफोन् = Telephone) वैद्युतयन्त्रेण तन्त्रीद्वारा वैद्युतधारा प्रेष्यते । तथा च तन्त्र्या एकस्मिन्नन्ते स्थिते धातुपत्रे यादृशाः शब्दजनिता विकारा उत्पद्यन्ते, तादृशा एव परस्मिन्नन्ते स्थिते पत्रेऽपि पुनरुत्पाद्यन्ते । प्रथममेतन्नातिदूरस्थयोरेव पत्रयोस्तन्त्रोसम्बद्धयोः सम्भावितमासीत् । साम्प्रतं तु योजनशतान्तरितयोरपि पत्रयोर्मध्यस्था तन्त्री वैद्युतधारामेकस्मिन्नन्ते प्राप्यैव सद्यःपरस्मिन्नन्ते तां प्रापयति । पुनर्जनयति चानयैव शक्त्या एकस्मिन्नन्ते उच्चारितान् शब्दविशेषान् परस्मिन्नन्तेऽपि । एवं

ॐ दूरवीक्षणस्य निर्माणं वर्णयते ।

दूरलेखकयन्त्रे (Telegraph) एकस्मिन्नन्ते स्थितेन वैद्युतयन्त्रेण स्वसम्बद्धतन्त्री-द्वारा वैद्युतधारायां प्रेषितायां परस्मिन्नन्ते स्थिता तन्त्रीमण्डलवृत्ता अयस्कान्तसूची सद्य इतस्ततः परिवर्तते । तत्परिवृत्तिसंकेतेन च वर्णमालां निर्माय सर्वः संवादव्यवहारः पृथ्वीमण्डलस्य पूर्वापरत्योरन्तयोर्मध्ये प्रवर्तते । प्रायो वङ्गप्रदेशात् प्रहितो वैद्युतसंवादः सद्य एव अमेरिकाप्रदेशं गच्छति, देशान्तरकृतसमयभेदाच्च सायं कलिकातानगर-त्प्रहितः संवादस्तस्यैव दिनस्य मध्याह्न एव लन्दननगरं गच्छति । महान्तः सागरा अपि साम्प्रतं तन्त्रीभिरायोजितजलाः सन्ति, येन पूर्वापरतटयोर्योजनसहस्रान्तरित-योरपि सुखेन सद्यो वैद्युतसंवादः प्रवर्तते । समुद्रे च केवलास्तन्यस्तरङ्गादिभिर्भञ्जयेर-न्निति प्रायस्ताः पञ्चसप्तमिताः वैद्युतप्रवाहनिरोधकैरेव्यैर्वेष्टिताः, परतश्च शण्लौढादि-संवृताः स्थाप्यन्ते ।

एवं वैद्युतकिरणैः कथं बहून्भामुराणि वस्तूनि भासुरीक्रियन्ते इति स्फुटो-कृतमेव पूर्वमस्माभिः । अन्योऽपि प्रकाराने विद्युत् उपयोगः । प्राचीनसमयेषु तैला-दिस्नेहान् विना दीपादिप्रज्वलनमसंभावितमासीत् । अधुना तु वायुप्रकाशो विद्यु-त्प्रकाशश्चेति द्वावपरावद्भूतौ प्रकाशप्रकारौ प्रचरितौ । तत्र वायुप्रकाशः प्रकरणान्तरे वक्ष्यते । अत्र तु विद्युतः प्रकृततया तदीयप्रकाशास्यैव किञ्चिद्वर्णनं प्रस्तूयते ।

वैद्युतः प्रकाशो द्विविधो, भासुरः श्वेतश्च । तत्र भासुरप्रकाशलाभाय श्वेताङ्गार- (Carbon rods) शलाकिकयोः किञ्चित्पृथक्स्ययोर्वैद्युतधारया बहिरुत्पाद्यते । अङ्गारवाप्ये नितरां तप्ते च प्रायः सूर्यप्रकाशप्रतिभः प्रकाशः समुद्भवति । श्वेताङ्गारस्य सूक्ष्मसूत्रेषु निर्वायुक्लृप्ताचपात्रस्थितेषु तन्त्रीभिः काचपात्रमुद्रिताभिर्योजितेषु वैद्युत-धाराप्रेषणेन श्वेतः प्रकाश उत्पद्यते । अस्य प्रकाशासौन्दर्यं न वर्णयितुं शक्यते, केवलं चक्षुर्विपयोकरणादेवानुभूयते ।

['मित्रगोष्ठी-पत्रिका,' काशी; १८२६ शकाब्दाः, ११०१, प्रथमे वर्षे नवमसंख्या]

विद्युतः कार्यजातं किञ्चिद्वर्णितं, संप्रति तद्विषयेऽन्यत्किञ्चिद्व्यप्रस्तूयते । विद्युन्नाम द्रव्याणां शक्तिविशेषः । उत्पादनविनाशादिशीला चैवं शक्तिः लाक्षाद्यष्टौ वस्त्रे पृष्टायां पत्रतूलादिखण्डानामाकर्षणक्षमा शक्तिः समुद्भवति । सेवं शक्तिर्विद्युन्नाम्ना व्यपदि-श्यते । इयं च शक्तिर्द्विविधा—एका आकर्षणात्मिका, अपरा प्रणोदनात्मिका । एकमेव

द्रव्यं चर्पणद्रव्यभेदेन कदाचित्प्रथमां कदाचिच्च द्वितीयां शक्तिं प्रदर्शयति । एकविधशक्तियुतं द्रव्यद्रव्यमितरेतरप्रणोदनक्षमं भिन्नशक्तियुतं तु परस्पराकर्षणाय प्रजायत इति बोध्यम् । काचं कौशेयघृष्टं प्रथमशक्तियुतं जायते । लाक्षा च ऊर्णाघृष्टा द्वितीयशक्तिमतीति संकेतः । ततश्च कौशेयघृष्टकाचप्रणोद्यानि द्रव्यानि प्रथमशक्तिमन्ति । ऊर्णाघृष्टलाक्षाप्रणोद्यानि तु द्वितीयशक्तिमन्तीति निष्कर्षः । प्रायः सर्वेषु द्रव्येषु वैद्युतशक्तेराविर्भावः संभाव्यते । किन्तु कानिचिद् द्रव्याणि संप्राहकाणि कानिचिच्चु संक्रामकाणि । सन्निकर्षे द्रव्येषूपन्नापि विद्युत्सद्यः संक्रामकैरपहृता न परीक्षचैर्लक्ष्यते । द्रव्यान्तरे संप्राहकेण संक्रामकाद्रक्षिते तु सैव तत्र स्फुटं लक्ष्यत इति भेदः । तद्यथा लाक्षाघृष्टविद्युतः संप्राहिका मनुष्याणां हस्तश्च संक्रामकः । ततश्च आरकूटखण्डे हस्तसंबद्धे ऊर्णायां घृष्टेऽपि न विद्युल्लक्ष्यते । हस्ते हि समुत्पन्नापि विद्युत्संक्रान्ता भवति न चेदशेनारकूटखण्डेन द्रव्यान्तस्माकृष्यते । तदेवारकूटखण्डं हस्तेन साक्षादस्पृष्टं स्वसम्बद्धलाक्षाघृष्टद्वारा गृहीतं तु ऊर्णायां घृष्टं विद्युद्गुणान्दर्शयति । अन्यस्यां सविद्युति लाक्षाघृष्टौ च सन्निकर्षे प्रापितायां सा तेनारकूटखण्डेन प्रणोद्यते । द्वितीया हि शक्तिरारकूटखण्डे समुद्भूता तत्संबद्धलाक्षाघृष्टिनिरुद्धा स्वकार्यक्षमा चिराय तिष्ठति । द्रव्याणि च कानिचिच्चु संक्रामकाणि; धातवः, शरीरम्, जलम्, काष्ठाङ्गारः इत्यादि ।

कानिचिदीपत्संक्रामकाणि, पत्रम्, तूलम्, काष्ठम्, दृपदित्यादि । इतराणि च संप्राहकाणि, काचम्, लाक्षा, कौशेयम्, गन्धकम्, ऊर्णा, तैलमित्यादि । जलस्योपरि संक्रामत्वं दर्शितमिति सर्वाणि द्रव्याणि वैद्युतयन्त्रोपयुक्तानि शुष्काण्येव प्रशस्यतराणि ।

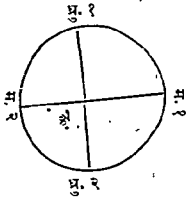
विद्युदुद्भवे च घृष्टे वस्तुद्वये सममेव समानपरिमाणा द्वितयो शक्तिरुद्भवति । काचमूर्णायां घृष्यते तदनन्तरे च पत्रखण्डसविधे स्थाप्यते चेत्केवला घृष्टोर्णा पत्रमाकर्षति । केवलं च काच विद्युत्सहितवस्तुना विद्युत्सहितवस्त्वाकर्षणक्षमत्वात् काचोर्णे समं स्थापिते तु न किञ्चिदाकर्षतः । परस्परभिन्नशक्तिद्वयविशिष्टत्वात् परस्परशक्तिप्रतिरोधात् । अत्र काचे द्वितीया, ऊर्णायाश्च प्रथमा शक्तिरुद्भवति ततश्च प्रथमशक्तिमत्कौशेयघृष्टं काचमनया प्रणोद्यते ।

['भिन्नगोष्ठी-पत्रिका', काशी; १८२६ शकान्दा; कान्युत; प्रथमे वर्षे एकादशस्कन्धा]

गुणोल्लासः

गुरुत्वाकर्षणस्थितिस्थापकताकौशिकाकर्षणसंकोचप्रसारप्रसवणाद्या अनेके द्रव्य-
धर्मास्तत्तद्द्रव्येषु चाल्पत्वबाहुल्यादिभेदभिन्नास्तत्तदवस्थासूपलभ्यन्ते । ते च द्रव्यसा-
मान्यगुणा इति व्यवह्रियन्ते । रूपरसगन्धाद्यास्तु द्रव्यविशेषगुणत्वेन व्यपदिश्यन्ते ।

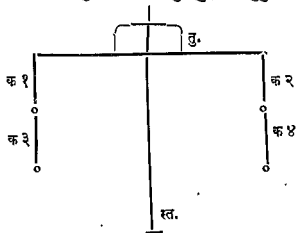
तत्र प्रतिबन्धकाभावे पृथिवी सर्वमेव वस्तुजातं स्वकेन्द्रं प्रत्याकर्षति । इदं
चाकर्षणं केन्द्रसान्निध्यापेक्षमाकर्षणीयवस्तुरारण्यपेक्षं चेति तदेव वस्तु भूमध्यरेखासमीपे
यावद्गुरुत्वं दर्शयति ततोऽधिकतरं ध्रुवसंनिहितप्रदेशेषु । पृथिव्या आकारो हि वर्तुल-
प्रायः, भूमध्यरेखाया मध्यान्मध्यं यावद्यो व्यासस्तस्य दीर्घं ध्रुवद्वयावधिकव्यासापेक्ष-
याऽधिकतरं सूर्यमभितो गतिवेगवरावध्रुवप्रदेशयोः पृथिव्या निम्नत्वात् ।

'म१-म२' इत्यस्य 'ध्रु१-ध्रु२' इत्ये-
तद्व्यासापेक्षया दीर्घतरत्वात्तद-
र्द्धस्य 'केम१' इत्यस्यापि 'केध्रु१'
इत्येतदपेक्षया दीर्घतरत्वात् 'म'-
स्थाने स्थिताद्वस्तुनः 'ध्रु१' स्थाने
स्थितस्य 'के' नामकात्केन्द्रात्संनि-
कृष्टतरत्वम् । अतएव मध्यरेखासं-
निहितप्रदेशापेक्षया ध्रुवसंनिहित-
प्रदेशेषु तुलितानां वस्तूनां गुरुत्वम-
धिकमुपलभ्यते । पृथिवीकेन्द्रापेक्षया

संनिकर्षाधिक्ये वस्तुनो गुरुत्वमधिकं भवतीत्यत्र स्पष्टं प्रमाणं तु वक्ष्यमाणोदाहरणेन
स्पष्टं भविष्यति । 'तु' नामके तुलादण्डे अत्युच्छ्रिते 'स्त' नामके स्तम्भे स्थापित
'क१-क२-क३-क४' नामकाश्चत्वारः कंसा रज्जुषु समालम्बिताः ।

तत्र प्रथममुच्चतरयोः कंसयोस्तुल्यगुरुत्ववद्वस्तुयुगंन्यस्य तुलादण्डः स्थिरीक्रियते ।

ततश्च वस्तुद्वयादित्यं तु-
लितादेकं पृथक्कृत्य
निम्नतरे कंसे स्थाप्यते ।
अस्य च निम्नतरस्य
कंसस्य उपरिष्टकंसापेक्षया
पृथिवीकेन्द्रं प्रति संनि-
हिततरत्वान्निम्नतर कंसे-
स्थापितस्य वस्तुनो गुरुत्वं
सद्यः संबद्धते तुलादण्ड-

तत्पार्श्वसंनिहितोऽन्तश्च सद्यो निम्नीभवति ।

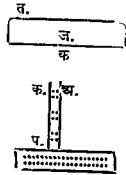
अत्र तस्मिन्नेव परमाणुराशी पृथिवीकेन्द्रसंनिधानविप्रकर्षविशेषवशाद् गुरुत्वे
विशेषीभवतीति द्रष्टव्यम् । आकर्षणानां च आकर्षकाकृष्यवस्तुद्वयमानघातस्य तद्वि-
प्रकर्षवर्गविभक्तस्य सापेक्षम् । ततश्च यदि 'म१-म२' नामकं वस्तुद्वयं परस्परकर्षकं
भवेत् समयमध्ये विप्रकर्षश्च 'द' शब्देन विन्यस्येत तदा तयोरकर्षणं $\frac{m^1 \times m^2}{(d)^2}$ एत-
न्मितं भविष्यति ।

गुरुत्वश्च द्रव्यस्वभावपरिवर्त्तनेन नोपचयमपचयं वा भजते । काचनलिकायां
सुपिहित्वायां स्थापितं द्रव्यद्वयं शीतोष्णत्वादिविशेषेण परस्परमिश्रणादिवशेन वा न
परिवर्त्तितगुरुत्वं कदाप्युपलभ्यते ।

प्रायः सर्वेषु द्रव्येषु स्थितिस्थापकत्वमुपलभ्यते । इयं शक्तिः केषुचिद्द्रव्येष्व-
धिका केषुचिच्चाल्पा । सर्वं वस्तु बाह्यशक्त्याक्रान्तं ततो मुक्तं चाक्रान्तिबलभेदात्
आक्रमणसमयादिभेदवशाच्च आक्रमणाल्पत्वे पुनः स्वामवस्थां प्रतिपद्यते तदाधिक्ये तु
न तथा । यथा ताम्रादितन्त्री गुरुणा लौहादिपिण्डेनाकृष्यमाणा समधिकाधिकं लम्ब-
माना किञ्चिद्दूरपर्यन्तमाकृष्टा ततो मुक्ता च पुनः स्वामवस्थां प्रतिपद्यते । ततोऽधिक-
माकृष्टा तु निम्नान्निम्नतरं लम्बमानैव गच्छति । ततोऽप्यधिकमाकृष्टा च भज्यते ।
आक्रमणानन्तरं पूर्वस्थितिस्थापनाय च कानिचिद्दस्तूनि न समयमपेक्षन्ते । अन्यानि तु
बहुसमयानन्तरं स्वां स्थितिं स्थापयन्ति । प्रायो धातुमयानां न समयापेक्षा । काचमयी
तन्त्री तु भाराकृष्टा कतिपयदोरानन्तरं पुनः स्वां स्थितिमापद्यते ।

यया शक्त्या दीपवर्तिस्त्वैलमाकर्षति सा शक्तिः कैशिकाकर्षणान्ना व्यवह्रियते ।
 मायो जलतैलादिद्रव्याणि चर्मकोशाच्छन्नानीव व्यवहरन्ति स्वसंबद्धं द्रव्यान्तरं च
 यथाशक्ति स्वाभिमुखमाकृष्य वर्त्तयन्ति । यदि धनुराकारा कौशेयगुणवती तन्त्री
 तेलक्षारमिश्रे जले (Soap Water) निमग्न्यते तदा तज्जलबुद्बुदेनाकृष्यमाणं
 कौशेयमतितरां दृढं सत्तन्त्रीं प्रत्याकृष्यते । अस्मिंश्चित्रे त=तन्त्री । ज=जलबुद्बुदम्
 क=कौशेयसूत्रम् । इदमेव कैशिकाकर्षणस्य मूलम् ।

अनया शक्त्या सूक्ष्मरन्ध्रकाचनलिकासु
 जलादिद्रवपदार्थाः स्वयं सुदूरमारोहन्ति ।
 अस्मिंश्चित्रे 'क' काचनलके अपावृताघोमुखे 'प'
 नामकरक्तजलपूर्णपात्रस्योपरि स्थापितमात्रे एव
 रक्तजलं शनैः 'अ' स्थानपर्यन्तमारोहति ।
 एवमन्येषां प्रसिद्धतराणां गुणानां स्वयं परीक्षा
 विधेयेत्यलम् ।

['मित्रगोष्ठा पत्रिका', कर्णा. १८२६ शकाब्दाः, चैत्रः, प्रथमवर्षे द्वादशसहस्रम्]

भाषातत्त्वम्

इह खलु भाषाविषये त्रयः प्रश्नाः समुत्तिष्ठन्ति । कथं मनुष्येषु भाषायाः प्रादु-
 [प्रश्नाः] र्भाव आसीदिति प्रथमः प्रश्नः । कः क्रमो भाषाणां पौर्वापर्यस्य, कथं च
 वर्गीकरणं भाषाणामिति द्वितीयः । के हेतवो भाषासु परिणामस्येति
 तृतीयः ।

१. तत्र प्रथमं भाषाया मनुष्येषु कथमाविर्भाव आसीदिति विचारे केचि-
 दीश्वरः साक्षादाविर्भूय मनुं वा कश्यपं वा 'आदमं' वा यथातथानुपूर्वीकनामधेयं
 नराणां प्रथमपूर्वजं स्वरचितैर्व्याकरणकोपादिभिरपरधा वा
 [ईश्वरमूलकत्ववादः] यथा कथञ्चिद्भाषां कामप्यशिक्षयद्यस्याः क्रमेण रूपान्तराणि
 भजन्त्यो विविधाः सांप्रतिक्रियो भाषा दुहितर इवेत्याहुः ।
 अन्ये तु नराः सभ्यताप्रचारात्पूर्वं भाषां विनैवेङ्गिताकारादिभिः परस्परालापं कुर्वाणा-
 न्ततो निजकार्यमनिरुह्यमाणं विलाक्य शकटादिक्लेष्टारं, सारमेयादिभाषणं, स्वाभाविकं
 दुःखमयादौ मुखादकस्मादुच्चरितं 'ही', 'हा', 'हुम्' आदिशब्दजात चावलम्ब्य तत्तद्व-
 स्तूनां तत्तत्क्रियाणां च नैसर्गिकध्वनिमूलकानि काककोकिल-
 [ध्वनिमूलकत्ववादः] कुक्कुटादीनि फृत्कारचीन्कारादीनि च नामानि निर्ममाणाः
 परस्परं तैरेव च व्यवहरन्तः काञ्चिद्भाषां प्रचारयाम्बभूवुरिति
 साटोपमुट्टङ्क्यन्ति । इतरे तु सभ्यताभावविल्लवाः पुरुषपूर्वजाश्चेष्टादिभिर्निजव्यवहार-
 निर्वाहं कालक्रमेणावश्यकताभिवृद्धौ सम्यग्जायमानमपश्यन्तो
 [अन्वोन्यवन्विदाः] महतीं काञ्चित्समां महामण्डलं वा विधाय गवाश्यादीन् शृङ्ग-
 पुच्छादिभिर्माहं प्राहमिदं वस्वेतत्पद्वाच्यमिति मिथः संविदं
 विधाय महामण्डलनिर्णीतानां शब्दानां प्रचाराय वाग्मिन उपदेशकान्महोपदेशकान्महा-
 महोपदेशकाञ्च दिगन्तेषु संप्रेष्य भाषामात्मीयां व्यवहारमोचरी-
 [नैसर्गिकशब्दः] चक्रुरिति तर्कन्ति । परे तु पूर्वोक्तामाशमूलकत्व-ध्वनिमूलकत्व-
 मियःसंविन्मूलकत्वरूपां वादत्रयीं पूर्वपक्षत्वेनाभिलक्ष्य वादेष्वेषु
 शतशो दूषणान्बुद्धवयन्तः पृथिव्या जनेषु नैसर्गिकी मानसी शक्तिरीश्वरोद्भाविता
 तादृशी काञ्चिदस्मिन् यया स्वयमेवैते निजोपयोगानुरूपं ध्वन्याद्यवलम्ब्यसहकृतोद्भवमन्या-

दृशं च शब्दजातं विरच्य परस्परं चिरं व्याजह्वर्यं बहुरन्ति व्यवहरिष्यन्ति चेति स्वपक्षं सिद्धान्तयन्ति तर्कयन्ति च कर्कशतर्ककर्तरीजुषः पूर्वपक्षान्वद्यमाणरोत्या ।

ईश्वरेण प्रथमजो मन्वादिर्भाषामशिष्यतेति तावत्कथं संभाव्यते, व्याकरण-
कोषादिकं हि भाषाशिक्षणसाधनं यां काञ्चिद्भाषामवलम्ब्यैव विवरितुं शक्यते न तु मूकेन
मूकं प्रति । यदि प्रथमज ईश्वरस्य भाषां बोद्धुं प्रथमत एव शक्तो

[सर्वपक्षनिरोधः] नाम्य भाषाशिक्षणमावश्यकं, यदि तु भव्यं स मूको भाषानभिज्ञश्च
क उपायान्तमवगमयितुमीश्वरस्येति भाषात् पुरुषरूपेणावतीर्थेश्वरः
प्रथमजं भाषामशिष्यदित्यसङ्गतम् । अथेश्वरेण न लौकिकेन शुक्लाक्षरसमाम्नाय-
शब्दपारायणादिभिः शिक्षितः प्रथमजः किं तर्हि भाषाज्ञानोपयिकशक्त्युद्बोधनेनाम्य
चेतसीतीश्वरमूलकत्ववादिनामभिप्रायस्तर्ह्यंगतोऽस्माकमीश्वरचितोर्णनैसर्गिकशक्तिवाद-
पक्षः । ये तु ही, हा, हुम, फट्, क्के, क्रौम, आदिध्वनिमूलकत्वं सर्वेषां भाषाशब्दानां
वदन्ति तेऽपि किल गथाकथंचित्प्रत्यक्षवस्तुवाचकानां केषांचिदेव शब्दानां कारु-
क्रौञ्चादीनां ध्वनिमूलकत्वं समर्थयितुं प्रभवन्ति न पुनर्ज्ञानविज्ञानसम्बद्धानां संवित्प्रत्यय-
समयाचारादिशब्दानां शास्त्रीयाणामवच्छेदकताप्रकारतानुयोगिनाप्रतियोगिताविषय-
यादिशब्दानां चेति तेषां वादः प्रायिकः कतिपयशब्दविषय एवेति ध्येयम् । ये पुनर्मूक-
महामण्डलसंविन्मूलिकां भाषोद्धतिमाहुन्नेषामपि समितौ नावत्पर्यन्तं भाषाज्ञाना-
भाषान्महतां हुंकार-हूत्कार-चीत्कार-बहुलस्य कोलाहलय प्रवर्तमानस्यापि कया
भाषया सभाषाः पतय उपपतयश्च निश्चिताः कथं वा महोपदेशकादयो भाषाज्ञानं चिन्ता-
पदेशविचक्षणं बभूवुरिति नावधार्यते बहुविचारानन्तरमपि । तदित्यं पूर्वपक्षत्रयस्य
प्रत्यादिष्टत्वात्त्वज्ञानतराणां वा मुलभत्वेन चतुर्यो नैसर्गिकशक्तिमूलकत्ववत् एव विच-
क्षणैर्भाषाव्यवहारविषयेऽङ्गीकार्य इति कृतमत्र वाक्यप्रपञ्चेन ।

२. यथातथा वा भाषाणानुद्धयो भवतु । सांप्रतं याः खजु भाषाः प्रचारविषये
वर्तन्ते तासां परस्परं सम्बन्धोऽस्ति वा, तथा सामान्यतः कीदृशानि रूपाणि भाषाणा-
मभवन् सांप्रतं च वदन्त इत्यरः प्रश्नः । तत्र विविधानां भाषाणां परोक्षेण भाषा-
तत्त्वज्ञेरेते विषया एवं निर्णीताः । काञ्चिद् भाषा विशेषतः मध्यजातानां वर्गीकृताः
अपरास्तु सभ्यताशून्यानां वन्यानां भाषाः परस्परं वस्तुतोऽसम्बद्धा दार्शनिकेनभ्यस्त-
तयाऽज्ञातसम्बन्धा वा पृथगेव वर्तन्ते । तत्र चार्यभाषाणामेको महावर्गो यस्मिन्
संस्कृत-पारसोक्त-जैटिन-मौक्त-गोथिकादि भाषा अन्तर्भूताः । अपर आरव्यवर्गो
यस्मिन् हिमश्रवण्यभाषाणामन्तर्भावः । अन्यस्तुष्टवर्गो यस्मिन् तुरुष्क (टर्की)

देशीयानां भाषाणां संग्रहः । इतरस्त्रीनवर्गो यस्मिन् चीनजापानप्रभृतिदेशीयानां भाषाणामन्तर्भावः । परञ्च द्रविडवर्गो यत्र तामीलतैलङ्गादिदक्षिणभारतीयभाषाणां संग्रहः ।

वर्गीकरणम्

एवं केचिदन्वेष्येऽपि अफ्रिकाऽमेरिकादिदेशेषु प्रचरन्तीनां भाषाणां वर्गाः सन्ति, ये च वर्गान् भाषातत्त्वज्ञैः सम्यग्भ्यन्ताः इत्यनपेक्षिताः । तत्र च अस्माकं परिचया-यात्यन्तमपेक्षितः । प्रथम आर्यवर्गस्तत्रापि भारतस्यान्तरस्यां दिशि बहुलप्रचारस्तस्या-वान्तरवर्गः संस्कृताख्यो यत्र हिन्दी-मराठी-बंगाली-गुजरातिभाषाणां संग्रहः । अस्मिन् प्रबन्धे च संस्कृतवर्गादेवोदाहरणादिकं प्रयोक्ष्यते । इदञ्च वर्गीकरणं शब्दानां रचना-याश्च साम्यमुपलभ्य स्थिरीकृतम् । तत्रापि शब्दानां साम्यं न तथा वर्गैक्यप्रयोजकं यथा यथा वाक्यरचनायाः साम्यम् । तथाहि बंगभाषायां हिन्दीभाषायां च यथा बहुवः संस्कृतशब्दाः उपलभ्यन्ते तथैव भारतीयानां सम्बन्धात् कदाचित्तामिलादिषु अपि, तथापि बंग-हिन्दी भाषयोर्वर्गात्पृथगेव द्रविडवर्गस्य स्थिरितं न शब्दाधीनः किन्तु वाक्यरचनाधीनो निर्णयः ।

भाषा-भेद प्रयोजकम्

एवं भाषाभेदप्रयोजकत्वमपि न तथा शब्दभेदस्य यथा वाक्यरचनाभेदस्येति ध्येयम् । तद्यथा 'अहं बाष्पशकटस्य विश्रामस्थानाय प्रस्थानं करोमि' इत्यग्निवाक्ये शब्दास्त एव "मैं बाष्पशकट के विश्राम-स्थान पर प्रस्थान करता हूँ" इत्यस्मिन् वाक्येऽपि प्रायः सन्ति तथापि वाक्यरचनाभेदात् प्रथमवाक्यं संस्कृतभाषामयमन्यव हिन्दीभाषासम्बद्धमित्युच्यते । एवं कैश्चिच्छास्त्रिभिर्भट्टाचार्यैश्च न्यायादिकं पाठयङ्किः शास्त्रार्थविवाद वा कुर्वाणैः स्वयं संस्कृतगिरा वक्तुमशक्ततया वा श्रोतॄणां बोधसौकर्याय वा समुच्चार्यमाणानि प्रकारतावच्छेदकताप्रचुराणि अपि 'है', 'झथ', 'आब्बे' इत्यादि विरलक्रियादिबशादेव हिन्दी-मैथिल-बंगालिभाषामयानि ननु संस्कृतभाषामयानि व्यप-दिश्यन्ते । अयं तावद्देशभेदेनैको वर्गीकरणप्रकारो भाषाणामपरस्तु तासामवस्थाभेदान् ।

अवस्थाः

विविधानां भाषाणां तत्कालेषु तासामवस्थानां च पराक्षणेन ज्ञायते यथा भाषाणां सामान्यतश्चतस्त्राऽवस्थाः भवन्ति । प्रथमा धात्ववस्था, द्वितीया समासावस्था, तृतीया प्रत्ययावस्था, चतुर्थी चात्र्ययावस्थेति । प्रथमं मनुष्येषु धातुमय्यः प्रकृतिप्रत्यय-

विभागहीना भाषाः प्राचरन् । शब्दानां परस्परं संसर्गश्च शाब्दबोधे चैकपदार्थोऽपर-
पदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासत इति गदाधरोयव्युत्पत्तिवादोक्तविधया प्रत्यया-

दिकं विनैव प्रतीयते । साम्प्रतमपि चीनादिदेशेषु घातुमयी भाषा
[भातवस्था] प्रयुज्यते । चीनवासिभिर्हि घटमानयेति वक्तव्ये एको निर्वि-
भक्तिकः शब्दो घटवाच्योऽपरश्चानयेत्यर्थको विभक्तिरहित एव

शब्दः प्रयुज्यते नैव च सुखं शब्दबोधो भवति । न केवलमेतावदेव । यथा जीवेषु उद्भि-
ज्जाएडजजरायुजानामुत्तरोत्तरं विरोपे सत्यपि रसपरिणामादिकमुद्भिज्जकार्यमएडजेष्वपि
तद्विशिष्टं च गत्यादिकं किञ्चिदुपलभ्यते तथा जरायुजेषु विरोपतो मनुष्येषु नीचतम-
प्राणिसाधारणं रसपरिणामगत्यादिकं ततोऽप्यधिकं च किञ्चिद्विवेकादिकमुपलभ्यत इति
जीवशास्त्रस्य निश्चयस्तथैव भाषास्वपि पूर्वपूर्वावस्थाधर्मा अपि उत्तरोत्तरावस्थामुप-
लभ्यन्ते केचिच्च विरोपा अपोति बोध्यम् । अत एव घात्ववस्था अपि उत्तरा-
वस्थामुपलभ्यन्त इति पश्चात्प्रवृत्तिरप्युच्यते । काश्चित्तु द्राविडादिभाषाः अमेरिकादि-

प्रदेशभाषाश्च द्वितीयायां समासावस्थायां वर्तन्ते द्राविडादिभिर्हि
[समासावस्था] गृहास्तत्त्वरं घटमानीय पानीयं दीयतामिति वक्तव्ये एको महा-
वंशस्तम्बाकृष्टलट्वासमः समस्तः शब्दः सम्पूर्णवाक्यार्थबोधकः

प्रयुज्यते, तेनैव च किङ्किडायितबहुलेन शब्देन वाक्यार्थबोधो भवति । प्रथमावस्थायां
ये किल शब्दा वाक्येषु प्रथमोवावर्तन्त त एव शनैः शनैरेकीभवन्तः
[प्रथमावस्था] समासावस्थाप्रयोजका भवन्ति । ततश्च समस्तेषु शब्देषु कश्चित्

प्रवलः स्वार्थं निजस्वरादिकमुदात्तादि च रत्नं वैकल्यरहितस्तिष्ठति
तत्रैव च समासे कश्चिदपरः शब्दः घृष्टघृष्टो दुर्बलीभवन्न प्रत्ययावस्थाःमापद्यते, एषु
प्रत्ययेषु कल्प-देश्य-देशीय-चर-रूप्यादिकाः साम्प्रतमपि प्रत्यक् प्रयोगार्हं रूपं विभ्रति ।

केचित्तु मुक्तिदायः कृत्तद्वितादयोऽपि सांप्रतं संक्षिप्तं प्रत्यक् प्रयोगार्हं रूपपरिचयायोग्यं
स्वरूपं विभ्रति । तथाहि कतिपयवर्षायुतेभ्यः पूर्वं प्रायः भवति भवामि इत्यादीनां
स्थाने भूधातोस्तच्छब्दस्यास्मच्छब्दस्य च प्रत्यक् प्रयोग आसीत् । कालक्रमेण तु
तच्छब्दस्य रूपं घृष्टप्रायं ति इति अस्मच्छब्दस्य च मि इति संवृतम् । सांप्रतं च
तिशब्दस्य मिशब्दस्य वा प्रत्ययावस्थापन्नम्योत्पत्तिः कथमभूदिति परिवयोऽपि दुःखेन
जायते । एवं चतुर्थी चाव्ययावस्था पुनर्धात्ववस्थासदृशो आङ्ग्लादिप्राञ्चास्यभाषासु

उत्तर-भारतीय हिन्दी बङ्गला आदिभाषासु चोपलभ्यते । अस्या-
[भाष्यावस्था] मवस्थायां प्रत्ययावस्थातः परमत्यन्तघृष्टानां विभक्त्यादीनामर्थ-
बोधस्य दुष्करतया तेषां मर्वथा लोपे जाते सम्यग्बोधनमव्ययैः

क्रियते । यथा आङ्ग्लभाषायां पूर्वं कागकादिवोधकविभक्त्यादिप्रत्ययेषु सत्त्वापि सांप्रतं तेषां लोपो जातः सम्बन्धबोधनं चाव्ययैरधिकरणादिशोधकैर्विधीयते । यथा ग्रामे वृत्तोऽन्तीति वाच्ये आङ्ग्लैश्चत्वारः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तत्र एको ग्रामवाची, अन्यः अधिकरणसम्बन्धवाची अपरो वृत्तवाची इतराश्चामधातुवाची । तत्राधिकरणबोधार्थं पृथक्शब्दप्रयोगः । कर्तृसम्बन्धन्मु संसर्गमर्यादयैव भवति । एवं हिन्दीभाषायां तद्यैव वाक्यार्थबोधनाय 'गाँव में वृत्त है' इति चत्वारि पदानि प्रयुज्यन्ते तत्राप्यधिकरणबोधाय कर्तृबोधाय च विभक्तयो न मन्ति किंतु अधिकरणबोधः 'में' इत्यव्ययेन कर्तृबोधश्च संसर्गमर्यादया न भवतीति सुव्यक्तम् । इत्थं प्रत्ययहीनाः प्रत्ययविरला वा प्रत्ययकार्यं चाव्ययैः पृथक् प्रयुक्तैः कुर्वाणा भाषाः अव्ययावस्थागता उच्यन्ते ।

तत्र च प्रायोऽवस्थानां सांकर्यमपि दृश्यते । पुरुषो हि यथा वयःसन्धी वर्तमानोऽनेकावस्थाधर्मानादिर्भावयति तथा भाषास्वपि दृश्यते । तद्यथा संस्कृतभाषायां सर्वावस्थाधर्माः परिदृश्यन्ते । चारि पिबेति वाक्यं हि प्रथमावस्थानं गतं नह्यत्र वैयाकरणप्रकाण्डानामकाण्डताण्डवितेन लोपादिविधानेनापि प्रत्ययाद्यवस्थानं सुलभमिति प्रत्ययरहितमेवेदं वाक्यम् । एवं 'किमिदम्-राजपुरुषगतागतविकलजनसंमर्दः' इति प्रश्नोत्तरालापे उत्तरवाक्यमेकसमासमयमिति द्वितीयावस्था सुव्यक्ता । तथा प्रत्ययावस्था संस्कृतभाषायां सांप्रतं मुख्येवेति रामा गच्छतीत्यादि सहस्रशो वाक्यानि तृतीयावस्थोदाहरणानीति न तदर्थं कश्चित्प्रयासः । चतुर्थ्या अप्यवस्थायाः संस्कृतभाषायां प्रचाराङ्कुरो दृश्यते कालवशाच्च तदप्रयाजकानामव्ययानां विशेषतः कर्मप्रवचनीयात्यानां विभक्तिस्थानीयानां प्रयागप्राचुर्यं सम्भाव्यते । विभक्त्यादिप्रयोगे हि सन्ध्यादिशिषये महान् क्लेशो जायते कस्यां विभक्तौ कस्य शब्दस्य किं रूपमिति च सर्वदा ज्ञातुं न सुकरमिति बहवः बन्ध्वै वच्मात्यस्य स्थाने बधुं प्रति वच्मोति कर्मप्रवचनीयघटितं प्रयागं बहु मन्येरन् । इत्थं चतस्रोऽप्यवस्था संस्कृते यथा कथंचित्सुलभाः प्रत्ययावस्था तु मुख्येति स्थितम् ।

एवं भाषोद्भवं भाषाणां वर्गीकरणमवस्थाभेदं च प्रपञ्च्य सांप्रतं के हेतवो भाषानु परिणामस्येति किञ्चित्प्रस्तूयते—तत्र (क) देशस्वभावः, (ख) अशक्तिमिश्रमालस्यम्, (ग) धर्मादिकम्, (घ) संस्कारप्रवृत्तिः, (ङ) भाषान्तरसंपर्कश्चेति मुल्यानि कारणानि भाषाणां परिणामस्य ।

देशस्वभावभेदेन भाषाणां भेदो भवतीति तावत्सुप्रसिद्धमेव । एकैव भाषा [देशस्वभावः] तत्तद्देशेषु प्रचरन्ती तत्तद्देशीयानां स्वभावादिवशात्पृथग्रूपा भवन्ती नानानामान्यासादयति । इत्थमेव संस्कृतात्प्राकृतभेद-

क्रमेण सांप्रतिक्रियः हिन्दी-मराठी-बङ्गालीआदिभाषाः समुत्पन्नाः । एक एव हि संस्कृत-
शब्दः लक्ष्मीः इति हिन्दीभाषायां लच्छ्मी इति बङ्गभाषायां च लक्खी इत्युच्यते ।
संस्कृतभाषापि स्वयं देशभेदात् किञ्चिद्भिन्नेव भवति । तथाहि दक्षिणात्या भाल-
भणित्यादिशब्दान् फालफणित्यादिरूपेणोच्चारयन्ति । अत्रत्यानामवदानशब्दो दक्षि-
णात्यसंस्कृतेऽपदानमित्युच्यते । एवं तडागताडङ्गादिरथाने दक्षिणात्यैस्ताडङ्कतटाका-
द्युच्यते । इत्थं देशस्वभाववशाच्छब्दस्यैकस्य रूपभेदो जायते । प्राकृतेष्वपि एकस्यैव
कृष्णशब्दस्य 'कमणो' 'कणहो' इत्यादिरूपाणि जायन्ते । कन्याशब्दः करिमश्चित्प्राकृते
करणा इति अन्यत्र तु कजा (पैशाचं) इत्युच्यते । एवमन्येपि भेदा अशोकशासन-
प्राकृतेषु एकारम्यानुपलम्भाः, प्राकृतान्तरेषु एकारस्य बहुश उपलम्भ इत्यादयो अत्रो-
दाहर्तव्याः ।

एक एव वर्ण एकस्मिन्देशे मुखेनोच्चारयितुं शक्यते ऽपरत्र तु दुरुच्चारः स एव
[भर्ताकार्तामभ्रमाक्षस्यम्] यथा चीनदेशीयैः काइष्ट इत्यस्य स्थाने केलिसेत्तू इत्युच्चारयन्ति ।
एवं लकारो भारतीयैरन्यैश्च मुख्यमुच्चार्यते । परं जापानीय-
लकारो ऽत्यन्तं दुरुच्चार इत्युच्यते । इत्थं देशवयःसमयादिवशादक्षराणां मुखोच्चारता
वा संजायते । एकस्मिन्नपि हि देशे कुटुम्बेऽपि वा न्योचालकादीनामुच्चारणं पुरुषाणां-
मुच्चारणाद्भिद्यते । तत्र च यद्यपि सामान्यतो भिन्नदेशीया अपि भिन्नदेशीया भाषाः
शिक्षादिवशाच्छुद्धमुच्चारयितुं प्रभवन्ति । यथा भारतीयैरङ्गलभाषाऽतिशुद्धतयोच्चार-
यितुं शक्यते तथापि शिक्षाभावाद्वा जिह्वाप्रयत्नपरिहारपरदालस्याद्वा प्रायो भाषापु
परिणामा भवन्ति तेन च 'प्रमिसरी नोट' इत्यस्य स्थाने 'परमेसरी लोट' 'लाइप्रेरी'
इत्यस्य स्थाने 'रायबरेली' इति 'स्मृति' इत्यस्य स्थाने 'श्रुति' इत्यादयः परिणामाः
प्रादुर्भवन्ति । अयमेव मुख्यः परिणामहेतुर्भाषाणाम् । यत्रयोज्यः संस्कृतसम्भवो
भागधीशौरसेन्यादिप्राकृतप्रवाहक्रमेण सांप्रतं हिन्दीबङ्गभाषादिरूपोऽनेकस्रोतोमयो
भारतीयभाषाणां प्रवाहः प्रवर्तते ।

धर्माचारादिकृतो मनुष्याणां स्वभावभेदो निमित्तान्तरं भाषाविपरिणामस्य ।
[धर्माच विदम्] तथाहि कैपुचिदेशेषु स्त्रीभिः पत्तुर्नाम न प्रहणीयमित्याचारः
अन्यत्र च पुरुषैर्भार्याया नाम न गृह्यते । एवं शुर्वादिनामपरि-
हारोपि बोध्यः । श्लोकश्चात्रोदाह्रियते—
आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिरूपणस्य च ।
श्रेयस्कामो न गृह्णायाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति ॥
तथा च येषां भक्तानां गुरयो लोटादासर्भटादासादिनामानो भवेयुर्यथा धाराणस्या-

मयोध्यादौ च बहव उपलभ्यन्ते तेर्मक्तवरैर्गुरुनाम परिहरद्भिर्भटादिप्रसिद्धहिन्दी-
शब्दानां स्थाने शब्दान्तराणि यथासम्भवं प्रयुज्यन्ते । ततश्च प्रथमं तेषां कुटुम्बेषु
तदनन्तरं च समस्तजनपदेऽपि कदाचिदोद्देशानामभिनवशब्दानां व्यवहारो जायते ।
एवं केषांचिदाचारे क्षौरशब्दो मृताशौचानन्तरभाविकेशकर्तनपर इति कृत्वा मुण्डन-
शब्द एव सामान्यक्षौरार्थे प्रयुज्यते क्षौरशब्दश्चामाङ्गलिकत्वेन निश्चीयत इत्यादि-
कान्यन्यानि प्रयोगपरिवर्तनोदाहरणान्युद्धानि ।

परिहृतैर्भाषान्तरव्यवहारकाले यथसंभवं भाषान्तरशब्दाः संस्कृताकारसदृश-
माकारं प्राप्यन्ते । एवामाङ्गलभाषाभिश्चैर्भाषान्तरशब्दा आङ्गल-

[सस्कारप्रवृत्तिः] भाषासदृशमाकारमाप्यन्त इति दृश्यते । संस्कृतज्ञैः, परिहृतैः
'खिचड़ी' इति हिन्दीशब्दः खिचटिकारूपेण परिणम्यते रोटी-
शब्दश्च रोटिकेति परिवर्त्यते । क्रमाद्येदृशाः शब्दाः संस्कृतेऽपि परिहृतम्भन्यैः प्रयुज्यन्ते ।
इत्थमेव बिल्हणादिसमयेषु प्राकृतो लड्डशब्दः सुन्दरवाची लटभरूपतां प्राप्तः संस्कृत-
भाषायां प्रचारं प्राप ।

भाषान्तरसंघर्षेण नूतनाः शब्दा भाषायां समागच्छन्ति, केषांचिच्छब्दानां
वास्तवार्था नश्यतीत्याद्यपि सुप्रसिद्धमेव । कङ्कल्लिशब्दः

[भाषान्तर सपट्टः] प्राकृतेऽशोकयुद्धवाची प्राकृतात्संस्कृते शङ्कराचार्येण भारतचम्पू-
कारेणान्यैश्च गृहीतः संस्कृते चैको लकारोऽस्य विलोपितः ।
'प्रमदवनकङ्कलितरवे' इति सौन्दर्यलहरी । कङ्कलिदेशमुपनीयेत्यवन्तश्च' । एवं हृण्डे
हृब्जे हला इत्यादीन्यव्ययान्यमरेण प्राकृताद् गृहीतानि शब्दान्तराणि चाबुत्तादीनि
प्राकृतात्संस्कृतमागतानि । एवं संप्रति वङ्गदेशीयैः स्वभाषानुसारेण संस्कृतेऽपि रौद्रशब्दो
मीपणवाची धर्मार्थं सभ्रान्तरशब्दो व्याकुलार्थवाची च पूज्यार्थे प्रयुज्यते ।

एते पञ्च मुख्या भाषा परिणतिहेतवश्छन्दोरत्नादिकानि निमित्तान्तराणि तु
ऽविरलप्रसराणि विस्तरपरिजिहार्पया नोपन्यस्तानि ।

['मद्यगोष्ठी-पत्रिका', काशी, १८२८ शकाब्दा, मागशीपदे, तृतीये ६३ अष्टमलंख्या]

प्रथमो भागः समाप्तः

द्वितीयो विभागः ।

श्रीसरस्वत्यष्टकम् ।

मातः सरस्वति सरस्वति पारशून्ये
 संसारनामनि निकाममुपप्लुतस्य ।
 रागादिभिर्जलचरैस्तमसावृतस्य
 नौकैव मेऽस्ति शरणं भवदङ्घ्रिपूजा ॥१॥
 मातर्भवातपहतो भवतीमवाप्य
 लुत्रे गुणान् कति दधे मनसि त्वदीयान् ।
 स्वादूदकाम्बुधितटीं मरुवासिपान्थः
 प्राप्याददीत कियदम्बु हृतौ स्वकीये ॥२॥
 मोहाम्बुधावतितरां तमसा निगूढा
 अन्विष्य तत्त्वकणिकाः किल जीवतो मे ।
 सारस्वतन्त्रकवितामृतदानशौण्डे
 सारस्वतं स्फुरतु धाम सदा प्रकामम् ॥३॥
 नाम्नाविर्भीतिजनकैरतिपातकैर्मे
 स्तेयानृतादिभिरलं समलीकृतस्य ।
 यामम्बु सेवितवतो भुवनेषु कीर्तिः
 सा त्वं निचेद्दि सततं हृदये मदीये ॥४॥
 न त्वं प्रमादगलिता हृदयात्कदाचित्
 नान्याम्बु तत्र निवसत्यधिदेवतेव ।
 आगशते रािशुतया विहितेऽपि तस्मा-
 न्मां त्रायसे चरणयोः सविधे सदैव ॥५॥

सेवारववृत्तिमुररीकृतवानजस्रं

देशे वसन् परमुखेक्षणमात्रधन्ये ।

यत्पत्न्यपत्यसुहृदस्तव सेवनेक-

शक्तान् करोमि मुखमेकमिदं ममाम्ब ॥६॥

त्वत्सेयनात्न परमो मम कोऽपि धर्मः

स्वाराज्यमप्यतुलमेकमिदं तदैव ।

भक्ते चिराय तदयाचितमेव दत्से

वत्से मयीति वृण्वै परमम्ब किं वा ॥७॥

मुक्तो न भक्तिमुदितेन महत्प्रसादः

श्रद्धा प्रशास्तुषु हृदो न बहिर्व्यधोपि ।

वित्रासिता अधिकृता न वचःप्रपञ्चै-

दैन्यान्मयाम्ब सततं परितोपितासि ॥८॥

अभिनवभारतम् ।

भारतीयमितिवृत्तम् ।

चाङ्मयार्णवीयेतिहासकाण्डे भारतीयेतिहासतरङ्गः ।

प्राचीनेभ्यो निवन्धेभ्यो नवीनेभ्यश्च यत्नतः ।
संगृह्य भारतस्येतिवृत्तं संक्षिप्तमुच्यते ॥ १ ॥
पूर्वराजशिलालेखताम्रपत्रप्रशस्तिभिः ।
मुद्राद्यैश्च कृतः प्रत्नैः प्रयन्धोऽयं परोक्षितैः ॥ २ ॥
कवित्वशक्तिदारिद्र्यान्ननिवन्धे यत्र कुत्रचित् ।
सूक्तयोऽस्मिश्चिररत्नानां गौरवेण निवेशिताः ॥ ३ ॥
एकाहोरात्रवर्षेषु ध्रुवभूपितमूर्धसु ।
पुरा मेरुप्रदेशेषु न्यवसन्नार्यजातयः ॥ ४ ॥
तदा वसन्तसमयस्तत्राभूत्सार्वकालिकः ।
शीतोष्णवाधा नैवासीज्जनाश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ५ ॥
ऋषीणामुग्रतपसामतिमानुपवर्चसाम् ।
चेदः प्रादुरभूत्तत्र विद्यास्थानोपबृंहितः ॥ ६ ॥
तन्वन्तो^१ वेदिकान्यत्नान्स्तुवन्तश्चार्यदेवताः ।
नन्दिताः प्राकृतैर्दृश्यैर्न्यवसन्तत्र ते चिरम् ॥ ७ ॥
अथ कालवशादार्याः सर्वतो मेरुमण्डले ।
प्रालेयप्रलयाक्रान्ते प्रस्थिता दक्षिणां दिशम् ॥ ८ ॥
आश्रमन्तः श्रमाद्वाराः सरितः सागरान्गिरिन् ।
जयन्तोऽनार्यजातीश्च सर्वतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ९ ॥

कान्त्वा हिमालयं केचित्प्राप्ताः पश्चिमभारतम् ।
 कृते^१ युगे महोद्योगाः सप्तसिन्धुपरिप्लुतम् ॥१०॥
 विजित्य नरजातीश्च भारते प्रथमोपिताः ।
 पश्चिमोत्तरभागेषु सभ्यतां ते वितस्तरुः ॥११॥
 अजय्याश्छलिनो वन्याः पण्योऽरण्यमाश्रिताः ।
 जितास्तु शूद्रा दासत्वमार्येषु प्रतिपेदिरे ॥१२॥
 रत्नन्तः पूर्वजैर्हृष्टं वेदं निधिमिवाक्षयम् ।
 व्यभजन्मृग्यजुःसामरूपेणार्या महौजसः ॥१३॥
 ऋचो देवस्तुतिप्राया यज्ञात्मानि यजूंषि तु ।
 सामानि गीतिसाराणि संगृहीतानि ऋक्छूतेः ॥१४॥
 सुदाःप्रभृतयो भूपाः संप्रामाद्यं च तत्कृतम् ।
 वर्णिता इतिहासांशा अपि वेदे कचित्कचित् ॥१५॥
 यदैतिह्याद्यभूदत्र पण्यप्रभृतिषु स्थितम् ।
 अथर्वागिरसाख्योऽस्य ऋषिभिः संग्रहः कृतः ॥१६॥
 अथर्वणां पुराणानामंगानां चाथ विस्तरैः ।
 विटपैरिच रेजेऽसौ वेदः कल्पद्रुमोपमः ॥१७॥
 बहुप्रकृतिविज्ञानमथर्वागिरसे स्थितम् ।
 मूलात्मकं यत्तस्याभूदायुर्वेदादिविस्तृतिः ॥१८॥
 इतिहासपुराणेषु राजवंशादिकीर्त्तनम् ।
 लोकयात्रादिकाश्चान्ये विविधा विषयाः स्थिताः ॥१९॥
 शिक्षा व्याकरणं कल्पो ज्योतिरश्चन्दो निरुक्तकम्
 वेदज्ञानोपयुक्तानि पदंगान्युपयो जगुः ॥२०॥
 शिक्षा विचारो वर्णानां पदानां व्याकृतिर्मता ।
 कल्पस्य विषया यज्ञा ज्योतिः कालविनिर्णयः ॥२१॥
 गायत्र्यादिगतिरश्चन्दो निरुक्तेऽर्थस्य निश्चयः ।
 इत्थं विभक्ता विषया वेदांगानां पुरातनैः ॥२२॥

कलिः^१ शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
 उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥२३॥
 इति ध्रुतेर्महोद्योगनिस्तन्द्रप्रायपूरुपम् ।
 कृताभिधानं प्रथितं युगं तत्कृतिशालिनाम् ॥२४॥
 त्रयोदश सहस्राणि युक्तानि नवभिः शतैः ।
 सोनाशीतीनि वर्षाणामन्तरे शककृत्ययोः ॥२५॥
 चत्वार्यब्दसहस्राणि संयुतान्यष्टभिः शतैः ।
 कृतमंग्रिज्ञये चान्यूद्यगानां त्रितयं क्रमात् ॥२६॥
 मुदाहरिश्चन्द्रनलाः पुण्यरलोकास्तथापरे ।
 भगीरथाद्या अभवन्कृतात्मानः कृते युगे ॥२७॥
 पितृन्प्लावयितुं दग्धानांगास्रोतोऽवतारितम् ।
 भगीरथेनाद्य यावच्चम्पातो हरयत्तेऽधिगम् ॥२८॥
 अथ त्रेतायुगे रामो भ्रमन्दशरथाह्वया ।
 नीतवान्कोर्विमार्याणां लंकाद्वीपं मुदुर्गमम् ॥२९॥
 लंघयन्सागरं रामस्तं प्राप्य विनिवर्त्तिनः ।
 भगीरथात्पूर्वभवाद्विवत्रेऽतिशयं निजम् ॥३०॥
 द्वापरेऽप्यभवन्नेवं भूपा भीष्मादिपूर्वजाः ।
 क्रमेण भारतीयानां द्वासमापत्तु गौरवम् ॥३१॥
 ऊनारीत्यधिकामेकत्रिराद्दशरातीमिह ।
 शकाब्दारम्भवतः पूर्वं प्रादुरासीत्कलिः किल ॥३२॥
 प्रवृत्तेऽय कलावासीद्वैरालस्यादिविप्लुतम् ।
 जरास्तमस्तमेवेदं धर्मक्षयविसंकुलम् ॥३३॥
 सप्तविंशो क्लेरुद्धे-चैत्रशुक्लादिमे त्रिषु ।
 सप्तपिंपरस्यारम्भो लौकिकाल्यस्य भूतले ॥३४॥
 शतेषु^२, षट्सु सार्वेषु त्र्यधिकेषु च भूतले ।
 फलेर्गतेषु वर्षाणामभूवन्कुरुपाण्डवाः ॥३५॥

१. देवरेपग्राहये ।

२. ब्रह्माण्डम्: ३१०३ (श० प०) द्वापर समः ५५७३ (श० प०) ब्रह्माण्डम्: ३१०३ (श०५०)

पट्टद्विपञ्चद्विवर्षाणि पूर्वं शकसमोदयात् ।
 सप्तर्षिषु मघास्थेषु शशास द्दमां युधिष्ठिरः ॥३६॥
 इन्द्रप्रस्थमधिष्ठाय पाण्डवाञ्चण्डविक्रमाः ।
 सागरान्तां धरां धीरा अशिपन्नाशितद्विपः ॥३७॥
 श्रीकृष्णसचिवा वीराः पार्था बलमदोद्धतान् ।
 दुर्योधनादीन्संग्रामे^१ सुखेनैव विजिग्यिरे ॥३८॥
 घोरांगिरसशिष्योऽसौ ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
 छान्दोग्ये वर्णितः श्रीमाञ्श्रीकृष्णो देवकीसुतः ॥३९॥
 अथ कृष्णे गते घोरः कलिः प्रावर्त्तत क्षितौ ।
 धर्माधर्मविमूढानां विनिपातस्य कारणम् ॥४०॥
 व्यनश्यद्वैदिकं ज्ञानमितिवृत्तं व्यलुप्यत ।
 भूतप्रेतपिशाचादिपूजनं सर्वतोऽभवत् ॥४१॥
 संप्रदायसहस्राणि मतभेदाश्च भूरिशः ।
 धर्मे विनष्टेऽजायन्त व्यामोहाय नृणां क्षितौ ॥४२॥
 पाण्डवानां तृतीयस्य पौत्रः शत्रुनिबर्हणः ।
 अभिमन्योरभूत्पुत्रः परीक्षिन्नृपसत्तमः ॥४३॥
 जनमेजयनामामृत्परीक्षित्तनयो नृपः ।
 घृहदारण्यके नाम्नी विन्यस्ते नृपयोस्तयोः ॥४४॥
 ब्राह्मणानां शतपथप्रभृतीनां क्रमेण च ।
 छान्दोग्याद्योपनिषदां प्रादुर्भावोऽभवद्भुवि ॥४५॥
 सत्राह्वणोपनिषदां संहितानां समुद्भवः ।
 जनमेजयपर्यन्ते कालेऽवनितलेऽभवत् ॥४६॥
 श्रौतगृह्यादिसूत्राणि प्रातिशाख्यं निघण्टवः ।
 जनमेजयतोऽर्वाञ्चि बुद्धात्प्रव्रतराणि तु ॥४७॥
 आदौ कालः संहितानां ब्राह्मणानां ततः परम् ।
 सूत्राणां समयः पञ्चाङ्गान्यानां समयस्ततः ॥४८॥

भापानुसारतः प्रायः कालस्थितिरितीदृशी ।
 जनोद्योगानुसारेण कृतादिस्थितिमूचिरे ॥४६॥
 प्राचेतसेन मुनिना छन्दोभिलौकिकैर्नवैः ।
 चाल्मीकिना विरचिता रम्या रामायणी कथा ॥५०॥
 छन्दोभिर्वर्णनियतैर्नूतनैर्वैदिकैतरैः ।
 यस्मान्निबद्धं प्रथममादिकाव्यमिदं ततः ॥५१॥
 रामायणीयैश्छन्दोभिः प्रायश्चैतादृशैः परैः ।
 भारतं स्मृतयश्चैव पुराणानि च चक्रिरे ॥५२॥
 कुरूणां पांडवानां च संयुगं रोमहर्षणम् ।
 कृष्णद्वैपायनो व्यासो भारते विनिबद्धवान् ॥५३॥
 इदं कविवरैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते ।
 उदयं प्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥५४॥
 अबलम्व्यातिविस्तीर्णे वाल्मीकिव्यासयोः कृती ॥
 पाणिन्याद्याः कविवराः काव्यान्यन्यानि चक्रिरे ॥५५॥
 प्रक्षीणराजके वृत्ते महाभारतसंयुगे ।
 चक्रवर्त्तिविहीना भूः सामन्तैर्धारिता चिरम् ॥५६॥
 महानुभावेष्विति कालवेधसा सुमेधसामप्यविभाव्यवर्त्मना ।
 क्षयं दुरन्तं गमितेषु राजसु प्रजासु वैकृत्यमवर्त्तताभितः ॥५७॥

इति प्रथमा वीचिः ।

अथ दक्षिणकूले यो भागीरथ्या मनोहरः ।
 देशोऽस्ति मगधाभिल्यो वसुधामुलमण्डनम् ॥ १ ॥
 यस्मिन्प्रामोपमा गोष्ठा प्रामाश्च पुरसंनिभाः ।
 पुटभेदनदुल्पानि पुराण्यद्भुतया श्रिया ॥ २ ॥
 अनेकवारमुत्तानि लूनान्यपि हि कर्षकैः ।
 यत्र घान्यानि दूर्वावस्त्ररोहन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥
 सदाप्रसन्नवशालिन्यः कुण्डोष्ण्यो यत्र सुप्रताः ।
 अहनिर्शं कामदोहा गावः कामगवीनिभाः ॥ ४ ॥

तत्र भारतवर्षस्य सर्वस्वनिधिभूरिव ।
 श्रियः क्रीडागृहमभूत्पुरं राजगृहाभिधम् ॥ ५ ॥
 वसत्यत्र जरासन्धो वन्दीकृतमहारथः ।
 पाण्डवानां द्वितीयेन द्वन्द्वयुद्धे न्यपात्यत ॥ ६ ॥
 तत्रामूच्छिशुनागाख्यो^१ नागराजलसद्भुजः ।
 शकाब्दारम्भतः पूर्वमष्टमे शतके नृपः ॥ ७ ॥
 शाकवर्णः^२ क्षेमधर्मा क्षत्रौजा इति तत्कुले ।
 भूमिपाला रमालानवाहवो जज्ञिरे क्रमात् ॥ ८ ॥
 सप्तमे शतकेऽभूवन्त्रयोऽप्येते नृपोत्तमाः ।
 नेतिवृत्तं पुराणादौ तेषां किमपि दृश्यते ॥ ९ ॥
 क्षत्रौजसोऽथ सनयो विम्बिसार इति श्रुतः ।
 गृहे लक्ष्मीसरस्वत्योरभूद्राजगृहे बली ॥१०॥
 श्रेणीकृतयशा^३ योऽभूच्छ्रेणिकापरनामकः ।
 नेतेव दक्षिणः क्षोर्गो लक्ष्मी चावर्जयन्पुणैः ॥११॥
 षट्शताधिकवर्षाणि पूर्वं शकसमोदयात् ।
 निर्ममे विम्बिसारेण नवराजगृहं पुरम् ॥१२॥
 नवराजगृहाख्ये स नगरे निजनिर्मिते ।
 जित्वाद्धान्विदधे राज्यं प्रायोऽष्टाविंशतिं समाः ॥१३॥
 कोशलेषु नृपस्यास्य समये शाक्यवर्षराजः ।
 जातो गौतमबुद्धोऽसौ पुरे कपिलवस्तुनि ॥१४॥
 वर्धमानमहावीरजिनोऽपि मगधान्सुधीः ।
 कालेऽस्मिन्नेव वैशालिसंभवः समुपादिशत् ॥१५॥
 अजातशत्रुर्नृपतिर्विम्बिसारतनूभवः ।
 कृणिकापरनामाशास्त्रसुधामथ वीर्यवान् ॥१६॥

१. शिशुनागः (श० पू० अष्टमे शते)

२. शाकवर्षाणाः क्षत्रौजोन्ताः (श० पू० सप्तमे शते)

३. हेमचन्द्रस्य । ४. जिनस्य मृत्युः (मद्रवाहोः कल्पसूत्रे, विम्बिसारः ६०७-५८० श०पू०)

बुद्धस्य जन्म (६३५ श० पू०) अजातशत्रुः (५०६-५५४ श० पू०)

विजित्य कोसलान्राजा लिच्छवीन्मैथिलांस्तथा ।
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये मगधानां जयं व्यधात् ॥१७॥
 दुर्गं च पाटलिप्रामे लिच्छवीनामुपप्लवात् ।
 रक्षितुं मगधानेष स्थापयामास दुर्जयम् ॥१८॥
 खिन्नः पितुर्वियोगेन नृपतिः पितृवत्सलः ।
 निर्माय चम्पानगरीं तत्रैव न्यवसच्चिरम् ॥१९॥
 सार्धपञ्चशताब्देभ्यः पूर्वमेव शकाद्भूतः ।
 गौतमो भगवान्बुद्धः प्राप निर्वाणमात्मवान् ॥२०॥
 प्रसेनजित्सुतो राजा कोसलानां विदूरथः ।
 अजातशत्रोः कालेऽभूच्छ्राक्योन्मूलनदुर्ग्रहः ॥२१॥
 उपालिकाश्यपानन्दप्रमुखैः श्रमणैः कृता ।
 कालेऽस्मिन्बौद्धसमितिः पुरे राजगृहाभिधे ॥२२॥
 पञ्चविंशतिवर्षाणि राज्यं कृत्वा मृते ततः ।
 अजातशत्रो तत्पुत्रो दर्शको मगधानशात् ॥२३॥
 तावन्त्येव तु वर्षाणि कृतराज्ये गतेऽत्ययम् ।
 दर्शके तस्य पुत्रोऽभूदुदयो मगधेश्वरः ॥२४॥
 अस्योदयननान्नापि प्रसिद्धिं केचिदूचिरे ।
 वत्सराज इति ख्यात आख्यानेष्वेव भूपतिः ॥२५॥
 पाटलिप्रामदुर्गं स पितामहकृतं नृपः ।
 चक्रे पाटलिपुत्राख्यं परिता नगरोत्तमम् ॥२६॥
 आसन्नचत्वारिंशानि वर्षाणि कृतशासने ।
 उदये पञ्चतां याते नृपोभून्नन्दिवर्धनः ॥२७॥
 ततः परं महानन्दी नृपतिर्मगधानशात् ।
 औपविशाब्धिकं प्रायः प्रत्येकं राज्यमेतयोः ॥२८॥

बुद्धस्य निर्वाणम् ५५१ (श० पृ०)

दर्शकः ५५१-५२८ (श० पृ०)

उदयनः ५२०-४६१ (श० पृ०)

मन्दिवर्धनः ४६०-४३० (श० पृ०)

स महापद्मानन्देन राज्यात्पुत्रेण पातितः ।
 प्रतिपेदे कालगतिं महानन्दी दुरत्ययाम् ॥२६॥
 नन्देन तस्य पुत्रैश्च पञ्चाशदधिकाः समाः ।
 समृद्धिमत्सु विहितं मगधेषु प्रशासनम् ॥३०॥
 नन्दानां यवनाध्यक्षोऽलिकचन्द्रः प्रशासने ।
 विजित्य पौरवं कंचिद् गन्धारानजयद्वली ॥३१॥
 प्राचीं प्रपालितां नन्नदष्टैव (?) जिघृक्षिताम् ।
 अनुत्साहहतैः सैन्यैः प्रतस्थे स भुवं निजाम् ॥३२॥
 विसृज्य सिन्धुमार्गेण नयार्कं पोतनायकम् ।
 पारसीकपथेनासौ प्रत्यगाद्विपयं स्वकम् ॥३३॥
 प्रायोऽस्मिन्समये वर्षशिष्याद् व्याकरणोत्तमम् ।
 दाक्षीपुत्राद्भूच्छालातुरीयात्पाणिनेर्मुनेः ॥३४॥
 शाकल्यगार्ग्यापिशलिशाकटायनगालवैः ।
 भारद्वाजस्फोटपुत्रचाक्रवर्मणकाश्यपैः ॥३५॥
 सेनकाद्यैश्च नैरुक्तैर्व्याकृतिज्ञैश्च यत्नतः ।
 छतानतुगमान्वीक्ष्याष्टाध्यायीं पाणिनिर्ब्रूयात् ॥३६॥
 संस्कृतं पाणिनेः काले देशभाषाभवज्जने ।
 भापालोकादिशब्दैर्हि संस्कृतं स व्यपादिशत् ॥३७॥
 व्याकृतिज्ञेन मुनिना पातालविजयाभिधम् ।
 कृतं पाणिनिना काव्यमिति केचित्परोक्षकाः ॥३८॥
 नैरुक्तानां शाकपूर्णिप्रभृतीनां मतानि च ।
 संगृह्य समयेष्वेषु यारुक्थक्रे निरुक्तकम् ॥३९॥
 किरन्ति पाणिनेः पूर्वं परतोऽप्यपराणि तु ।
 काणादादीनि सूत्राणि बभूवुर्दर्शनेष्विह ॥४०॥

शिलालिना कृशाश्वेन तथान्यमुनिभिः कृतम् ।

सूत्रजातं वीक्ष्य नाट्यशास्त्रं भरत ऊचिवान् ॥४१॥

नन्दानां समये धीमानभूद्भररुचिः कविः ।

आसीद् व्याकरणे यस्य कवित्वे च मतिः समा ॥४२॥

सुमाल्याद्यैर्महापद्मः पुत्रैरष्टभिरन्वितः ।

मौर्येण चन्द्रगुप्तेन बलेन विनिपातितः ॥४३॥

चतुर्भ्योऽब्दशतेभ्यश्च किञ्चित्पूर्वं शकाव्दतः ।

नन्दाः स्मृतिपथं नीता बलिना मौर्यभूभृता ॥४४॥

आसीदमात्यश्चन्द्रस्य चाणक्याख्यो महामतिः ।

प्राणैर्पीदर्थशास्त्रं यो नृपाणामर्थमक्षयम् ॥४५॥

येन^१ शास्त्रं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु प्रांशुवीर्येण धीमता ॥४७॥

यस्या^२मिचारवज्रेण वञ्जलनतेजसः ।

पपात भूलतः श्रीमान्सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥४८॥

हत्वा नन्दान्विजित्यार्षीश्चन्द्रगुप्तस्तथापरान् ।

चाणक्यसचिवो राज्यं चिरं चक्रे महामतिः ॥४९॥

शल्यकाद्यवनाधीशाद्वलेन विजितादसौ ।

गान्धारादीन्समाच्छिद्य चक्रवर्तित्वमाप्तवान् ॥५०॥

शल्यकप्रहितो राजदूतो मेघस्तनाभिधः ।

चिरं चन्द्रसभामध्यमध्युवास विनीतधीः ॥५१॥

तल्लेखेभ्यस्तथैवार्थशास्त्राचाणक्यनिर्मितात् ।

तात्कालिकी स्थितिः प्रायः प्रत्यक्षेव विभाव्यते ॥५२॥

चतुर्विंशतियर्षिणि राज्यं कृत्वा महाबलः ।

पुत्राय विन्दुसाराय तद्वत्वा व्यापदं गतः ॥५३॥

चन्द्रगुप्तः ३००-३३० (श० ५०)

१. चाणक्यस्यापराशरि । २. कामन्दकस्य नीतिसारे ।

विन्दुसारः ३३१-३५१ (श० ५०)

विन्दुसारो महासारः प्राप्य राज्यं स पैतृकम् ।
 अमित्रघात इत्याख्यां भेजे संख्यावतां वरः ॥१४॥
 प्रपाल्य पैतृकं राज्यं सम्यक् पट्विंशतिं समाः ।
 शिराश्वेव सुते वीरो जगाम स्मृतिशेषताम् ॥१५॥
 अशोकवर्धनो राजा विन्दुसारसुतस्ततः ।
 बौद्धं धर्मं समाश्रित्य पालयामास भारतम् ॥१६॥
 प्रशस्तयः शिलास्वस्य स्तूपाश्च बहुसंख्यकाः ।
 संप्रत्यपि यशोराशिं पुष्पन्ति प्रियदर्शिनः ॥१७॥
 दुर्बोधं संस्कृतं प्रायोऽशोकस्य समयेऽभवत् ।
 प्राकृतैर्विविधैस्तस्मादस्य दृष्ट्वाः प्रशस्तयः ॥१८॥
 चत्वारिंशतमब्दानामशोकः शोककर्षणः ।
 प्रायः प्रत्यन्तसहिते भारते शासनं व्यधात् ॥१९॥
 ततः परं दशरथः संगतश्च तथा नृपः ।
 शालिशूको देववर्मा शतघन्वा बृहद्रथः ॥२०॥
 पडित्येतेऽभवन्मौर्या निर्वायाः प्रायशः क्रमात् ।
 अधुश्च मागधं राज्यं पट्चत्वारिंशतं समाः ॥२१॥
 चन्द्रगुप्तादिभिर्वीरैरर्जितोर्जितकीर्तिभिः ।
 हारित्येयं धरा मूढैर्भिन्नराजसुतैरियम् ॥२२॥
 चार्वाकबौद्धजैनाद्यैर्निर्वेदपरमैरथ ।
 साम्यं पशुमनुष्याणामुपादिश्यत भारते ॥२३॥
 भारतीयेष्वनुद्योगदग्धेषु प्रायशः कलाः ।
 यवनान्ग्रीकान्श्चैव पाश्चात्येषु समाश्रिताः ॥२४॥
 दर्शिताशेषसैन्यश्च बलदर्शनकैतवात् ।
 सेनानीः पुष्यमित्रोऽथ निष्पिपेप बृहद्रथम् ॥२५॥
 बृहद्रथं विनिष्पिप्य वन्दीकृत्यास्य मन्त्रिणम् ।
 इष्टवानश्वमेधेन पुष्यमित्रो महामनाः ॥२६॥

हत्वा काण्वं सुशर्माणमान्ध्रैर्दक्षिणदेशजैः ।
 प्रायो धृता भूरब्दानां सत्रिपष्टिं शतद्वयीम् ॥८०॥
 आन्ध्रवंश्यः शातकर्णिर्नृपः शात इति श्रुतः ।
 सुशर्माणमशर्माणं व्यधादित्यैतिहासिकाः ॥८१॥
 शिप्रुकस्तु सुशर्माणमान्ध्रो निहतवानिति ।
 सर्वत्रैव पुराणेषु सुस्पष्टं समुदीरितम् ॥८२॥
 शिप्रुकेण प्रकरणं तन्मृच्छकटिकं कृतम् ।
 शूद्रकापरनाम्नेति केषांचिद्विदुषां मतम् ॥८३॥
 लिम्पतीव तमोऽङ्गानि लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति च ।
 अरन्नालोकभेद्यं चेत्याद्या दण्डिकवेर्गिरः ॥८४॥
 काव्यादर्शो धृता नूनमलंकाराद्युदाहृतौ ।
 शूद्रकात्कालिदासाच्च वाण्यादिति विदां मतम् ॥८५॥
 मौर्याणां समयादान्ध्रनृपाणां बलशालिनाम् ।
 श्रीकाकुलपुरी कृष्णातटस्था राजधान्यभूत् ॥८६॥
 आन्ध्रयूथाधिनाथास्तेऽज्ञौहिणीनामपीश्वराः ।
 मूर्ध्न्यधुर्मौर्यसिंहीयं प्रतापनखरं खरम् ॥८७॥
 अशोकवर्धने मौर्ये गते तु स्मृतिरोपताम् ।
 आन्ध्रावनीभुजो भेजुः स्वातन्त्र्यं दक्षिणापथे ॥८८॥
 कालिंगं चारवेलं च मगधाक्रमणोद्यतम् ।
 प्रोत्साहयां वभूवुस्ते सैन्यसाहाय्यदानतः ॥८९॥
 मगधेशं सुशर्माणं बलेन विनिहत्य ते ।
 स्वातन्त्र्यनाशनीकारं प्रतिचक्रुः पुरातनम् ॥९०॥
 प्रायोऽस्मिन्समयेऽभूवन्भासाद्याः कवयो भुवि ।
 कालिदासादिभिर्येषां भूयोऽज्ञाद्यन्त सूक्तयः ॥९१॥
 सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्वहुभूमिकैः ।
 सपतार्क्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥९२॥

मुष्येष्टाया देवभूष्यन्ताः २२०-१५३ (श० ५०)

शिप्रकाया हाक्षर्यज्ञाः १०७-००२ (श० ५०)

हालः सप्तदराः शिप्रोः शकाब्दोपक्रमेऽभवत् ।
 गुणाढ्यस्य कथेवातिदीर्घा यस्य यशःप्रथा ॥६३॥
 सातवाहन इत्यस्य नाम विद्वत्सु विश्रुतम् ।
 समयेऽस्याद्भुतार्थाभूद् गुणाढ्यस्य बृहत्कथा ॥६४॥
 संस्कृतं जनदुर्बोधं वीक्ष्य भूमिपतिः सुधोः ।
 प्रवन्धान्कारयामास प्राकृतैरेव भूरिराः ॥६५॥
 पाणिनीयं मुदुर्बोधं मत्वा व्याकरणं कृतम् ।
 सदस्यैस्तस्य कातन्त्रं मुकुमारधियां कृते ॥६६॥
 अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहनः ।
 विशुद्धजातिभिः कोशं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥६७॥
 गाथासप्तशतीनाम्ना कोशोऽयं प्रथितो भुवि ।
 गाथा यत्रोपलभ्यन्ते ध्वनिमर्मविदां प्रियाः ॥६८॥
 मौर्येषु क्षीणवीर्येषु क्रमात्पञ्चिमभारतम् ।
 यवनैश्च शकैश्चाभूत्समाक्रम्य वशीकृतम् ॥६९॥
 विलिवायकुलो राजा हालवंश्यो महाबलः ।
 संग्रामे विजयं लेभे यवनैः पल्लवैः शकैः ॥१००॥
 भूमकचहरातस्य नहपानाभिधं सुतम् ।
 सौराष्ट्रसत्तृपं राजा विलिवायकुलोऽवधीत् ॥१०१॥
 चष्टनं चोजयिन्यां स निजप्रतिनिधिं व्यधात् ।
 सौराष्ट्रमालवादीनां शासने विनियोजितम् ॥१०२॥
 विलिवायकुलस्याभूत्सुलुमायी तनुभवः ।
 राजधानी प्रतिष्ठानं यस्य गोदावरीतटे ॥१०३॥
 सुतां चष्टनपौत्रस्य रुद्रदाम्नः स भूपतिः ।
 उपयेमे दत्तमित्रामित्राणां व्ययावहः ॥१०४॥
 जिगीषोः श्वशुराल्लेभे पुलुमायी पराभवम् ।
 दुहितुश्च कृते तेन वितृष्टः स्वं पुरं ययौ ॥१०५॥

हाला ०१—१५ (श० पृ०)

१. वायस्य हृपंचरिते । २. वायस्य हृपंचरिते ।

पुलुमायो ५१—८० (श० पृ०) रुद्रदामा ७२—१० (श० पृ०)

पुरुपाख्ये पुरे राजा कनिष्कोऽत्रान्तरेऽभवत् ।
 उत्तरस्यां प्रतापोऽस्य दुःसहोऽमूद्रवेरिव ॥१०६॥
 आयुर्वेदपयस्तस्य सभायां चरकादयः ।
 अश्वघोषादयश्चैव कविमुख्याः प्रथां ययुः ॥१०७॥
 रुद्रदामनि सौराष्ट्रमालवादीञ्जयत्यसौ ।
 क्रमाद्विजिग्ये कश्मीरतुरुष्कादीन्महाबलः ॥१०८॥
 पार्ष्णिग्राहांस्तुरुष्कादीन्कनिष्को जितवान्दलात् ।
 जिगीषुः प्रययौ प्रार्चीं सव्यसाचिपराक्रमः ॥१०९॥
 अरुद्धो दुर्बलैर्मार्गे शार्दूल इव जम्बुकैः ।
 आस्कन्ध पाटलिपुरीमश्वघोषं ततोऽनयत् ॥११०॥
 विप्रोऽश्वघोषः पौरस्त्यो वसुमित्रस्य शिष्या ।
 बौद्धं धर्मं समाश्रित्य कश्मीरेष्वसच्चिरम् ॥१११॥
 प्रसन्नमधुरं कान्यं प्राणीयत कवीन्दुना ।
 अश्वघोषेण बुद्धस्य चरितं करुणोत्तरम् ॥११२॥
 पञ्चत्रिंशद्युते याते शकाब्दानां शतत्रये ।
 भेजेऽनुवादं बुद्धस्य चरितं चीनभाषया ॥११३॥
 कनिष्कसमये प्रायो बौद्धो नागार्जुनोऽभवत् ।
 कारिकाश्चक्रिरे येन रन्या माध्यमिके नये ॥११४॥
 हुतिनामनि चीनेशे रोमेशे त्रिजने तथा ।
 राजदूताः कनिष्केण प्रहिता विश्रुतौजसा ॥११५॥
 कनिष्कस्तस्य पुत्रश्च हुविष्कस्तस्मत्स्तथा ।
 वामुदेवस्त्रयोप्येतेऽशिष्यन्तुत्तरभारतम् ॥११६॥
 रुद्रादामसुतैरित्थं सौराष्ट्रादीं विनिर्जिते ।
 हस्ते कनिष्कदायादैः क्रमादुत्तरभारते ॥११७॥
 सातवाहनवंशयानामान्भ्राणां राज्यमूर्जितम् ।
 सार्धे गते शकाब्दानां व्यशीर्यत शते शनैः ॥११८॥

नाशं गतेषु शिशुनागकनन्दमौर्यै-

शुङ्गान्धवंशमण्डिपु चित्तिपस्य शोभा ।

वीरान्तरोद्भवमिषं प्रतिपालयन्ती

कालं कियन्तमथवा वनितेव तस्थौ ॥११६॥

इति द्वितीया वीचिः ।

वासुदेवे कनिष्कस्य पौत्रे कालगतिं गते ।

नाधिराज्यमभूदत्र कस्याप्यन्द्रशतं भुवि ॥१॥

अधिराजपदस्यार्थं विलुपे नातिविश्रुताः ।

त्वतन्त्राः सुद्रसामन्ता ये केचिदभवन्कचित् ॥२॥

कनिष्कस्य कियत्कालात्परं करमीरमण्डले ।

अभिमन्युरिति ख्यातो नृपोऽभूद्विषुधाश्रितः ॥३॥

चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा तदादेशं प्रयत्नतः ।

प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वं च व्याकरणं कृतम् ॥४॥

शतद्वये शकाब्दानामधिप्रियो गते ततः ।

चन्द्राख्यो गुप्तवंशीयो नृपतिर्मगधानशात् ॥५॥

प्रायश्चन्द्रस्य समये दीपवंशो विनिर्मितः ।

यत्र सिंहलराजानामितिवृत्तं न्यबध्यत ॥६॥

कुमारदेवी तस्यासीद्देवी लिच्छविकन्यका ।

जातः समुद्रगुप्ताख्यो महीजास्तनयस्तयोः ॥७॥

अब्दान्सप्तदश प्राज्यं राज्यं कृत्वा गतेऽत्ययम् ।

चन्द्रे समुद्रो राजाभूदाजानुविलसद्भुजः ॥८॥

प्रशस्तिरघुनाप्यस्य हरिषेणविनिर्मिता ।

प्रयागदुर्गेशोकस्य शिलायामवलोक्यते ॥९॥

समये प्रहितस्तस्य कंसतन्तुमहीभुजे ।

भारतीयो राजदूतः कंसतन्तुपुरीमंगात् ॥१०॥

पुष्पाह्वयं पुरं पूर्वं साकेताख्यं पुरं ततः ।

समुद्रगुप्तराज्यस्य राजधानीं विदुर्धधाः ॥११॥

विजित्य भारतं सर्वं काम्बोजैः कृतसंधिकः ।
 पूजितो मेघवर्णेन सिंहलेशेन भूपतिः ॥१२॥
 इष्टवानश्वमेधेन राज्यं पञ्चाशतं समाः ।
 समुद्रगुप्तः संपाल्य प्रयातः स्मृतिशेषताम् ॥१३॥
 न^१ किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
 व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतो तस्करता स्थिता ॥१४॥
 चन्द्रगुप्तोऽस्य तनयो दत्तदेवीतनूभवः ।
 जगाम विक्रमादित्यनाम्ना ख्यातिं महीतले ॥१५॥
 सिन्धोः पारे स वाहीकान्सौराष्ट्रे शकसत्रपान् ।
 विजित्य भारतस्यासीदैकच्छत्रो महीपतिः ॥१६॥
 यथा^२ प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
 तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥१७॥
 राजन्वती धरा तेन सतामप्यन्यभूभुजाम् ।
 ताराग्रहादियुक्तापि रात्रिर्ज्योतिष्मतीन्दुना ॥१८॥
 विक्रमे विक्रमाङ्कस्य भारतं परिरक्षति ।
 चीनः फाहियनाख्योऽत्र तीर्थयात्रार्थमागतः ॥१९॥
 अन्विष्यन्विनयाख्यं स पिटकं मथुरापुरे ।
 कान्यकुब्जेषु यत्नेन श्रावस्त्यां कृपिले ततः ॥२०॥
 कुरीनगरवैशालिकाशीपाटलिपु भ्रमन् ।
 ताम्रलिप्यां सिंहले च यवद्वीपे ततो बसन् ॥२१॥
 बुद्धभद्रसखोऽयासीचीनान्सुचरितप्रियः ।
 लिलेख च स्वयान्नाणामितिवृत्तं महामनाः ॥२२॥
 सुधीः सोऽपि स्वलेखेषु गुप्तराज्यस्य भारते ।
 मुरक्षितस्य सर्वत्र शश्वन्निर्दस्युतां जगौ ॥२३॥
 समये विक्रमाङ्कस्य कालिदासमहाकविः ।
 रघुवंशादिकाव्यानि कल्पस्थायीनि निर्ममे ॥२४॥

समुद्रगुप्तः २४८—२६६

चन्द्रगुप्तविक्रमाङ्कः २६०—३, ४

१. कालिदासस्य रघुवंशे

२. कालिदासस्य रघुवंशे ।

भासशूद्रकसौमिल्लप्रमुखैः पूर्वसूरिभिः ।
 कालिदासो नवीचक्रे छुण्णां नाटकपद्धतिम् ॥२५॥
 नाडिंधमोऽमरुकविः शृङ्गारकवितागुरुः ।
 शृङ्गारशतकं चक्रे चन्द्रगुप्ते प्रशासति ॥२६॥
 समुद्रगुप्ते तत्सत्रे चन्द्रगुप्ते च शासति ।
 जीर्णोद्धारः पुराणानां स्मृतीनां च व्यधीयत ॥२७॥
 सति पाटलिमाकेतोऽजयिन्याख्ये पुरत्रये ।
 राजधानीत्वयोग्येऽभूच्चन्द्र उज्जयिनीप्रियः ॥२८॥
 अष्टत्रिंशतमधदानामद्वितीयात्पत्रकम् ।
 परिपाल्योर्जितं राज्यं शकशत्रुर्गतोऽत्ययम् ॥२९॥
 समयेऽप्येवभूद्धीमान्दिङ्नागो बौद्धतार्किकः ।
 निरास्थत्पञ्चिलन्यायं यः प्रमाणसमुच्चये ॥३०॥
 दिङ्नागस्याभयत्प्रत्यादेशा तस्मात्क्रियत्परम् ।
 न्यायवार्त्तिककृद्विद्वानुद्योतकरनामकः । ३१॥
 महानाम्नो गयास्थायां प्रशस्तौ दृश्यते स्फुटम् ।
 लेखे दशपुरीये च कुमारस्य समानता ॥३२॥
 कालिदासीयपद्यानामिति साहित्यविन्मतम् ।
 एतत्कालिकमाहुस्तमतोऽपि सुपरीक्षकाः ॥३३॥
 कुमारगुप्तः पुत्रोऽभूद्विक्रमादित्यभूभुजः ।
 योऽरीनमारयद्दीरः कौमारेऽप्यमरोपमः ॥३४॥
 दिङ्नागस्य शुरुर्धोमान्वसुबन्धुरिति श्रुतः ।
 विक्रमादित्यपुत्रस्य वृद्धामात्योऽभवच्चिरम् ॥३५॥
 कालिदासः कविः श्रीमान्विक्रमादित्यभूभुजः ।
 अंशतस्तत्सुतस्यापि कालेऽभूदिति केचन ॥३६॥
 प्रायः कुमारगुप्तस्य समयेऽद्भुतशक्तिभाक् ।
 कथां वास्तवदत्ताल्यां सुबन्धुर्विनिबद्धवान् ॥३७॥
 अस्मिंश्च समये काव्यं जानकीहरणं व्यधात् ।
 कुमारदासो नृपतिः प्रथितः सिंहलेश्वरः ॥३८॥

जानकीहरणं कर्त्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।
 कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमो ॥३६॥
 शकारिसूनुर्वसुधां त्रिचत्वारिंशतं समाः ।
 प्रपाल्य विधिवद्दीरो जगामालेख्यशेषताम् ॥४०॥
 सुतोऽभूत्स्कन्दगुप्तोऽस्य ह्यृणवंशदवानलः ।
 नलोपमः शरीरेण रैणुकेय इवौजसा ॥४१॥
 स्कन्दगुप्तस्य समये जातः कुमुमपत्तने ।
 ज्योतिर्विदमणीर्लल्लगुरुरार्यभटाभिधः ॥४२॥
 महानाम्नो महावंशो दीपवंशानुगोऽभवत् ।
 इतिहासः सिंहलानां स्कन्दगुप्ते प्रशासति ॥४३॥
 नैकवारान्विजिग्येऽसौ ह्यृणांस्तूलमिवानलः ।
 विजये च विनीतात्मा वह्निप्रापूर्त्तमाचरत् ॥४४॥
 पर्णदत्तः सुराप्रेषु तेन शास्ता नियोजितः ।
 सुदर्शनं नवीचक्रे यत्सुतश्चक्रपालितः ॥४५॥
 अन्तर्वेद्यां सर्वनागः कृतस्तेन प्रशासकः ।
 इत्थं प्रशास्तृभिः सर्वं भारतं प्रशाशास सः ॥४६॥
 स्कन्दगुप्ते यशःशेषे ह्यृणैर्वलमदोद्धतैः ।
 उपद्रुता भारतभूरशान्त्या पीडिता चिरम् ॥४७॥
 चतुर्विंशतिमब्दानां कृतराज्ये मृते ततः ।
 स्कन्दगुप्तेऽस्य पुत्रोऽभूत्पुरगुप्तो महीपतिः ॥४८॥
 प्रकाशादित्य इत्यन्यामाख्यां दधदसौ नृपः ।
 विशुद्धस्वर्णमुद्राणां प्रचारमकरोद्भुवि ॥४९॥
 स्थिरगुप्ताभिधाप्यस्य दृश्यते यत्रकुत्रचित् ।
 वत्सदेवी यभूवात्य धर्मपत्नी महामतेः ॥५०॥
 कृत्वा पाञ्चाब्दिकं राज्यं पुरगुप्ते गतेऽत्ययम् ।
 तत्पुत्रो नरसिंहोऽभून्महादेवीपतिर्नृपः ॥५१॥

राजदूता भारतीयाः कंसतन्तुपुरं ययुः ।
 नरसिंहस्य समये प्रहिता रोमभूभुजे ॥५२॥
 ज्योतिर्विदस्य समये पञ्चसिद्धान्तिकां सुधीः ।
 तथा बृहत्संहितां च वराहमिहिरो व्यधात् ॥५३॥
 वराहमिहिरात्किचिद्वर्षाचीनोऽभवत्सुधीः ।
 ब्रह्मगुप्ताभिधो ब्रह्मसिद्धान्तं प्रणिनाय यः ॥५४॥
 म्लेच्छान्वतमसादित्यो वालादित्यापराभिधः ।
 नरसिंहो दधे राज्यं पञ्चोनार्धशताब्दिकम् ॥५५॥
 त्वरमाणायुष्यहूणोऽथ शाकलस्य नृपो बली ।
 मध्यभारतमाक्रामन्नरसिंहेन निर्जितः ॥५६॥
 अथ^१ म्लेच्छगणाकीर्णे मण्डले चण्डविक्रमः ।
 त्वरमाणस्य मिहिरकुलः पुत्रोऽभवन्नृपः ॥५७॥
 सांनिध्यं यस्य सैन्यान्तर्हन्यमानाशनोत्सुकान् ।
 अजानन्गृध्रकंकादिन्द्रष्टाम्ने धावतो जनाः ॥५८॥
 दिवारजं हवप्राणिसहस्रपरिवारितः ।
 योऽभूद्भूपालवेवालो विलासभवनेष्वपि ॥५९॥
 बालेषु करुणा स्त्रीषु घृणा बृद्धेषु गौरवम् ।
 न यभूव नृशंसस्य यस्य घोराकृतेर्घ्नतः ॥६०॥
 स जालु देवीं संवीतसिंहलांशुककञ्चुकाम् ।
 हैमपादाङ्घ्रिकुचां दृष्ट्वा जग्ज्वाल मन्युना ॥६१॥
 सिंहलेषु नरेन्द्राङ्घ्रिसुद्रांकः क्रियते पटः ।
 इति कञ्चुकिना शृष्टेनोको यात्रामदात्ततः ॥६२॥
 वत्सेनाकुम्भिदानाम्भोनिर्गगाकृतसंगमः ।
 यमुनालिङ्गनप्रीतिं प्रपेदे दक्षिणार्णवः ॥६३॥
 स सिंहलेन्द्रेण समं संरम्भादुदपाटयत् ।
 चिरेण चरणसृष्टप्रियालोकनजां रूपम् ॥६४॥

दूरात्तत्सैन्यमालोक्य लंकासौधैर्निशाचराः ।
 भूयोऽपि राघवोद्योगमाशङ्क्य प्रचकम्पिरे ॥६५॥
 ध्यावृत्त्य चोलकर्णाटलाटादांश्च नरेश्वरान् ।
 सिन्धुरानिव गन्धेभो गन्धेनैव व्यदारयत् ॥६६॥
 तस्मिन्प्रयाते प्राप्तेभ्यः शशंमुस्तत्पराभवम् ।
 नगयो नरनाथेभ्यरयुष्टवदृष्टालमेखलाः ॥६७॥
 फारमीरं द्वारमासाद्य श्वभ्रभ्रष्टस्य दन्तिनः ।
 श्रुत्वा स त्रासजं घोषं तोपरोमाञ्चितोऽभवत् ॥६८॥
 तदाकर्णनसंरम्भे सहर्षोऽथ विरुद्धधीः ।
 शतमन्यद् गजेन्द्राणां हठेन निरलोठयत् ॥६९॥
 कूरकियोऽसौ मिहिरः पशुमारममारयत् ।
 आर्यसिंहादिकान्वौद्धानन्धो बलमदादधोः ॥७०॥
 जातुचिद्यातुधानामो नभो धूसरयन्नसौ ।
 उपद्रुद्राव मिहिरकुलो मगधकोसलान् ॥७१॥
 स्कन्दगुप्तस्य वंशेन बालादित्येन भूभुजा ।
 मालवेशयशोधर्मदेवेन च स निर्जितः ॥७२॥
 निष्पिप्य हूणान्मिहिरकुलो वन्दीकृतोप्यसौ ।
 बालादित्येन कृपया मुक्तः कश्मीरकानगात् ॥७३॥
 चिररात्राय भुक्त्वा स भुवं भूलोकभैरवः ।
 भूरिरोगार्दितवपुः प्राविशज्जातवेदसम् ॥७४॥
 प्रजापुण्योदयैस्तीव्रेस्तस्य क्षयमुपेयुषः ।
 प्रपौत्रो वसुनन्दोऽभूत्प्रख्यातः स्मरशास्त्रकृत् ॥७५॥
 कालेनारूपेन मिहिरकुलकुल्यैर्नयातिगैः ।
 हारिते विपुले राज्ये चिन्तां मुसचिवा ययुः ॥७६॥
 अथ प्रसापादित्याख्यस्त्रैरानीय दिगन्तरात् ।
 विक्रमादित्यभूभर्तुर्वन्धू राज्येऽभ्यपिच्यत ॥७७॥

ततः प्रतापादित्यस्य पौत्रः कश्मीरभूपतिः ।
 देव्या वाक्पुष्टया सार्धं तुञ्जीनोऽरञ्जयत्प्रजाः ॥७५॥
 नाट्यं सर्वजनप्रेक्ष्यं यश्चक्रे स महाकविः ।
 द्वैपायनमुनेरंशस्तत्काले चन्द्रकोऽभवत् ॥७६॥
 अथ कालेनोजयिन्यां श्रीमान्हर्षापराभिधः ।
 एकच्छत्रश्चक्रवर्ती विक्रमादित्य इत्यभूत् ॥७७॥
 नागादिगन्तराख्यातं गुणवत्सुलभं नृपम् ।
 तं कविर्मातृगुम्राख्यः सभास्थानस्थमासदत् ॥७८॥
 स सेवमानो नृपतिमुद्योगेन बलीयसा ।
 अनिर्विण्णो मातृगुप्तः पट्टतूनत्यवाहयत् ॥७९॥
 चिरसेवनसंतुष्टो हर्षविक्रमभूपतिः ।
 मातृगुप्ताय कश्मीरमण्डलस्वामितां ददौ ॥८०॥
 हर्षविक्रमकालेऽभूत्पारसीकोऽनुशीलवान् ।
 पञ्चतन्त्रानुवादं यः स्वर्षिद्वन्द्विरकारयत् ॥८१॥
 लब्ध्वाथ विक्रमादित्यात्कश्मीरस्वामितां कविः ।
 पितैव पालयामास मातृगुप्तः प्रजा निजाः ॥८२॥
 हयप्रोववर्धं मेरुस्तदभेऽदर्शयन्नवम् ।
 आसमाप्तिं ततो नापत्साध्वसाध्विति वा वचः ॥८३॥
 अथ प्रथयितुं तस्मिन्पुस्तकं प्रस्तुते न्यधात् ।
 लावण्यनिर्याणभिया तदधः स्वर्णभाजनम् ॥८४॥
 अन्तरङ्गतया तस्य तादृश्या कृतसत्कृतिः ।
 भर्तृमेरुः कविर्मेने पुनरुक्तं धियोऽर्षणम् ॥८५॥
 त्रिगर्तानां भुवं जित्वा कदाचिद् भूपतिर्ब्रजन् ।
 विक्रमादित्यमगृणोत्कालधर्ममुपागतम् ॥८६॥
 तस्मिन्नहनि भूभर्त्रा शोकाग्निःश्वसतानिशम् ।
 नास्त्रायि नाशि नास्त्रापि स्थितेनायनताननम् ॥८७॥

मातृगुप्तः पद्ये शतके

१. ७७—८२ कश्मीरस्य राजतरङ्गिण्याम् ।

अथ वाराणसीं गत्वा कृतकापायसंग्रहः ।
 सर्वं संन्यस्य निर्विण्णो मातृगुप्तोऽभवद्यतिः ॥६१॥
 वीरः प्रवरसेनाख्यः पूर्वराजकुलाङ्कुरः ।
 मातृगुप्ते प्रव्रजिते कर्मराणां नृपोऽभवत् ॥६२॥
 राजा^१ प्रवरसेनोऽथ नमयन्नवनीश्वरान् ।
 अकृच्छ्रलभ्याः ककुभो वृद्धस्य यशसो व्यधात् ॥६३॥
 शुष्यन्तमालपत्राणि शीर्णतालीदलानि च ।
 तत्सेनार्णवतीराणि चक्रेऽरिस्त्रीमुखानि च ॥६४॥
 वितस्तायां स भूपालो बृहत्सेतुमकारयत् ।
 ख्याता ततःप्रभृत्येव तादृङ्मनोसेतुकल्पना ॥६५॥
 सिंहासनं स्ववंश्यानां तेनाहितहृतं ततः ।
 विक्रमादित्यवसतेरानीतं स्वपुरं पुनः ॥६६॥
 कीर्तिः^२ प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।
 सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥६७॥
 वैरिनिर्वासितं पित्र्ये विक्रमादित्यजं न्यधात् ।
 राज्ये प्रतापशीलं स शीलादित्यापराभिधम् ॥६८॥
 प्रायोऽस्मिन्समये राजा श्रीप्रभाकरवर्धनः ।
 प्रतापशीलान्याख्योऽभूत्थाण्वीश्वरपुरेश्वरः ॥६९॥
 अथ प्रतापशीलस्य राज्ञो देवी यशोमती ।
 सुपुत्रे तनयौ राज्यवर्धनं हर्षवर्धनम् ॥१००॥
 पितर्युपरते राज्यवर्धनो मालवैः सह ।
 युध्यमानः शशाङ्केन गौडेशेन हतरद्धलात् ॥१०१॥
 निहते कान्यकुब्जेशे महवर्मणि मालवैः ।
 चन्दीकृतास्य राज्यश्रीभार्या हर्षस्वसा बलात् ॥१०२॥

प्रवरसेनः षष्ठे शतके

१. ६३—६६ कुरुहणस्य राजतरङ्गिण्याम् ।

२. पाण्ड्यस्य हर्षवर्धिते ।

प्रभाकरवर्धनः ५०७—५२६

हर्षवर्धनः ५२८—५६८

पलाय्य बन्धनाद्विन्ध्यकानने भ्रमति स्म सा ।
 देवतेव वनस्योप्रदावानलभयद्रुता ॥१०३॥
 स्वसारं गहनेऽन्विष्य शात्रवेभ्योऽतिवाह्य च ।
 जित्वा शशांकं गौडेशं हर्षो निवृत्तिमाप्तवान् ॥१०४॥
 बलभ्यां ध्रुवसेनं स नेपालांश्चोपक्रामः ।
 जितवान्नर्मदापारे निरस्तः पुलकेशिना ॥१०५॥
 स^१ चित्रवर्णविच्छित्तिहारिणोरवनीपतिः ।
 कृतोव मृगयुश्चक्रे योगं वाणमयूरयोः ॥१०६॥
 भट्टारहरिचन्द्रेण तथा क्षुण्णं सुबन्धुना ।
 गद्यमार्गं नवीचक्रे वासो ह्यसभामणिः ॥१०७॥
 सभायां हर्षदेवस्य तीर्थयात्रार्थमागतः ।
 मतिमान्द्वयशुक्लाख्यघ्नोश्चक्रे चिरं स्थितिम् ॥१०८॥
 प्रयागे धार्मिकाणां या हर्षेण समितिः कृता ।
 उपस्थितोऽभवत्तत्र ह्यशुक्लो महामतिः ॥१०९॥
 आस्मिञ्च समये वृत्तिं काशिकाख्यां प्रणिन्यतुः ।
 तौ वामनजयादित्यौ पाणिनीये सुविश्रुताम् ॥११०॥
 रत्नावलीं तथा नागानन्दं च प्रियदर्शिकाम् ।
 रूपकत्रितयं चक्रे श्रीहर्षो निपुणः कविः ॥१११॥
 बलभीरोः हर्षकाले शीलादित्यो नृपोऽभवत् ।
 स शत्रुञ्जयमाहात्म्यं चक्रे यस्मै घनेश्वरः ॥११२॥
 हर्षस्य समये टीकां दुर्दिनीतो विनिर्ममे ।
 काव्ये किरातार्जुनीये विद्वान्भारविनिर्मिते ॥११३॥
 श्रीहर्षनृपतेः प्रायः समकालमवोऽभवत् ।
 प्रवीरः पुलकेशाख्यो दाक्षिणात्यो नराधिपः ॥११४॥
 निरस्तो यस्य वीर्येण हर्षः सत्त्वोद्धतोऽप्यसी ।
 नर्मदां लंघयामास न चेलामिव तोयधिः ॥११५॥

१. परिमल्लस्य साहस्यचरिते ।

पुस्तकेषु ७११-७०६

रविकीर्त्तिकृते लेखे पुलकेशिमहीभृतः ।
 अभिधा कालिदासस्य भारवेश्च निवेशिता ॥११६॥
 हर्षदेवेऽत्ययं याते तदमात्योऽर्जुनाभिधः ।
 तद्राज्यमात्मसात्कृत्य दुर्नयेन व्यनाशयत् ॥११७॥
 अविनीतेऽर्जुने चीनैः प्रसह्य विनिपातिते ।
 पतिपुत्रविहीनेव नारी भारतभूरभूत् ॥११८॥
 सम्राड्विरहितायां च सुचिरं भारतावनौ ।
 इतरततीऽभवन्केचित्सामन्ता नातिविश्रुताः ॥११९॥
 प्राच्यां पालाश्च सेनाश्रोदीच्यां कर्कोटकोत्पलाः ।
 राष्ट्रकूटाश्च चालुक्या दक्षिणस्यां नराधिपाः ॥१२०॥
 महोदयाश्चेदयश्च परमाराश्च भूभुजः ।
 प्रतीच्यामभवन्वीराः स्वातन्त्र्यं स्वभुव श्रिताः ॥१२१॥

गतवति दिवमित्यनल्पसत्वेऽ-

द्भुतकृतिशालिनि वीरहर्षदेवे ।

परविवरगवेपणोद्यताना-

मियमवनिश्चिरमामिषं बभूव ॥२२॥

इति तृतीया वीचिः ।

अर्जुने निहते चीनैः कंचित्कालं प्रतापवान् ।

आदित्यसेनगुप्तोभून्मगधेषु बली नृपः ॥१॥

आदित्यसेनसमये समभूरेवनन्दिनः ।

पूज्यपादस्य जैनेन्द्रव्याकृतिर्विदुषां मता ॥२॥

धरसेननृपश्चास्मिन्कालेऽभूद्बलभोपतिः ।

भट्टिस्वामो यस्य राज्ये भट्टिकाव्यं विनिर्ममे ॥३॥

कर्त्ता वाक्यपदीयस्य सारस्य च महामतिः ।

कविर्भूर्हृरिर्भट्टिस्त्याम्येवेत्येक ऊचिरे ॥४॥

हर्षदेवे कथारोपे भारते विप्लवाकुले ।

गोपालदेवपालाद्यैः पालैर्वद्वा भृताश्चिरम् ॥५॥

आदित्यसेनाच्च गते काले कियति मागधम् ।
 राज्यं वद्वाधिपैः पालैस्त्वद्वंशेभ्यो व्यलुप्यत ॥६॥
 अत्रान्तरे च कर्कोटवंश्या भूरिपराक्रमाः ।
 कर्मरमणहले भूषा अजायन्त जिगीषवः ॥७॥
 प्रजाप्रियोऽभवत्तपां चन्द्रापीडमहीपतिः ।
 यस्य राज्याभिषेकोऽभूद्भूवाधिपसवत्सरे ॥८॥
 चन्द्रापीडानुजो जातो ललितादित्यभूपतिः ।
 मुक्तापीड इति ख्यातं यस्य नामापरं भुवि ॥९॥
 नयाञ्जलिपु^१ बद्धेषु राजाभविजयोत्सवे ।
 पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्युधि क्रोधं मुमोच यः ॥१०॥
 विनिःसरन्नतया भयाद्गर्भानिवागुचन् ।
 द्विपां वसतयो यस्य निरान्यास्कन्ददुन्दुभिम् ॥११॥
 जितिं प्रदक्षिणयतो रवेरिव महीपतेः ।
 जिगीषोः प्रायशो यस्य यात्रास्वेव षयो ययौ ॥१२॥
 करं पूर्वदिशो गृह्णन्प्रतापानलसंनिधौ ।
 अन्तर्वेद्यां महाराजः स्वकीर्त्युष्णीषभृद्भौ ॥१३॥
 यशोवर्माद्रिवाहिन्याः क्षणात्कुर्वन्विशोपणम् ।
 नृपतिर्ललितादित्यः प्रतापादित्यतां ययौ ॥१४॥
 मतिमान्कान्यबुद्धजेन्द्रः प्रत्यभात्कृत्यवेदिनाम् ।
 दीप्तं यल्ललितादित्यं पश्यं दस्त्वा न्यपेवत् ॥१५॥
 कवियाक्वपतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।
 जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥१६॥

अरसेनः ५१३—५०२

आदित्यसेनगुप्तः ५१८—५१४

चन्द्रापीडः ६११—६५४

ललितादित्यः (मुक्तारीडः) ६५५—६८२

१. १०—२३ बद्धेषुस्य राजश्रीविययाम् ।

यशोवर्मा प्रायो मुक्तारीडसमकाङ्क्षः

यशोवर्माणमुल्लङ्घ्य हिमाद्रिमिव जाह्नवी ।
 सुखेन प्राविशत्तस्य वाहिनी पूर्वसागरम् ॥१७॥
 वनराजिश्चामलेन दिशं वैवस्वतांकिताम् ।
 स प्रतस्थेऽब्धितारेण तत्कृपाणेन तु द्विपः ॥१८॥
 तस्योर्ध्वजूटाः कर्णाटाः कृतप्रणतयोऽनयन् ।
 सुवर्णकेतकोस्त्यक्त्वा प्रतापमचतंसताम् ॥१९॥
 पश्चिमाद्रेर्मरुद्वचस्तवीचेराविर्भवन्त्यभूत् ।
 द्वारका तस्य सैन्यानां प्रवेशोऽसुंक्चदायिनीः ॥२०॥
 सर्वतोदिक्कमालोक्य जितप्रार्थास्ततो नृपान् ।
 स प्राविशत्मुविस्तीर्णमपथेनोत्तरापथम् ॥२१॥
 आ कामरूपविपयादा तुरुष्कभुवस्तथा ।
 जित्वोत्तरापथं राजा प्रत्यगाद्विपयान्निजान् ॥२२॥
 अस्वण्डिताश्मप्राकारं प्रासादान्तर्व्यधत्तंसः ।
 मार्त्तण्डस्याद्भुतं राजा द्राक्षास्फीतं च पत्तनम् ॥२३॥
 ललितादित्यनृपतेः समये बौद्धतापदात् ।
 भीमांसावार्त्तिकान्यासन्भट्टपादकुमारिलान् ॥२४॥
 भवभूतेः कियन्मात्रमर्वाचीनो महाकविः ।
 मुरारिर्नाटकं रम्यं प्राणेषानर्घ्यराचवम् ॥२५॥
 ललितादित्यनृपतेः पौत्रः शत्रुनिवर्हणः ।
 राजा श्रीमाञ्जयापीडः प्राप राज्यं ततः क्रमात् ॥२६॥
 देशान्तरादागमय्य^१ व्याचक्षाणान्क्षमापतिः ।
 प्रावर्त्तयत् विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमण्डले ॥२७॥
 क्षीराभिघाच्छब्दविद्योपाध्यात्संभृतश्रुतः ।
 बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः ॥२८॥
 विद्वान्दीनारलक्षेण प्रत्यहं कृतवेतनः ।
 भट्टोऽभूदुद्भटस्तस्य भूमीभर्तुः सभापतिः ॥२९॥
 स दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टनीमतकारिणम् ।
 कविं कविं बलिरिव धुर्यं धीसचिवं व्यधात् ॥३०॥

मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः संधिमांस्तथा ।
 वभूवुः कवयस्यस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः ॥३१॥
 वामनात्किंचिदर्वाचो जज्ञे दण्डिमहाकवेः ।
 कथा दशरुमाराख्या काव्यादर्शश्च विश्रुतः ॥३२॥
 जयापीडस्य समये शंकरः केरलेष्वभूत् ।
 मायावादपरं भाष्यं ब्रह्मसूत्रेषु यंऽकरोत् ॥३३॥
 हलायुधोऽस्मिन्कालेऽभूत्कविः कविरहस्यकृत् ।
 सूरिश्च जिनसेनाख्यः स जैनहरिवंशकृत् ॥३४॥
 मूकः पञ्चशतीं चक्रे प्रायोऽस्मिन्समये कविः ।
 भल्लटश्च व्यधात्स्वीयं शतकं विदुषां मतम् ॥३५॥
 शिशुपालवधं चक्रे माघोऽस्मिन्समये कविः ।
 अन्येऽपि बहवोऽभून्कवयः कान्तकीर्तयः ॥३६॥
 ललितापीडनामाभूत्ततो वसुमतीपतिः ।
 देव्यां दुर्गाभिवायां यो जयापीडादजायत ॥३७॥
 कल्याणदेव्यां संजातो जयापीडमहीभुजः ।
 संप्रामापीडनामाथ वभूव भुवनेश्वरः ॥३८॥
 श्रीचिप्पटजयापीडो बृहस्पत्यपराभिधः ।
 ललितापीडजो राजा शिशुदेश्यस्ततोऽभवत् ॥३९॥
 रत्नाकरः कविर्यस्यानुजीवी काव्यमुत्तमम् ।
 हरस्य विजयं चक्रे काश्मीरकजनप्रियम् ॥४०॥
 धर्मपालसदस्यश्च भट्टनारायणः कविः ।
 कालेऽस्मिन्नाटकं चक्रे वेणीसंहारनामकम् ॥४१॥
 अभिनन्देन कालेऽस्मिन्हारवर्षसंभाजुपा ।
 कृतः कादम्बरीसारो रामस्य चरितं तथा ॥४२॥
 पद्मोत्पलककल्याणमम्मधर्मैः स मातुलैः ।
 यालकः पाल्यमानोऽभूत्पृथिवीभोगभागिभिः ॥४३॥

चिप्पटजयापीडः अष्टमे शतके

१, ४३-४४ अष्टमस्य राजतरङ्गिण्यम् ।

निरंकुशं चेष्टमानाः शनकैस्त्यक्तरीशवात् ।
 ते स्वस्तीयान्नृपान्नाशमकुलीनाः शशांकिरे ॥४४॥
 अथाभिचारक्रियया मिथः संमन्त्र्य पापिभिः ।
 राज्येच्छया तैः स्वस्त्रोयः स्वामी च सन्तुपो हतः ॥४५॥
 सापत्यास्ते बुभुजिरे राज्यं स्वामिविवर्जितम् ।
 निर्जने महिषं शान्तं मिथः सेष्यां वृका इव ॥४६॥
 तेषामाक्रान्तदेशानां नाममात्रमहोपवीन् ।
 तांस्तान्कर्तुमसामान्यान्विरोधोऽन्योन्यमुद्ययौ ॥४७॥
 अथ मम्मोत्पलकयोरुदभूद्दारुणो रणः ।
 रुद्धप्रवाहः यत्रासीद्वितस्ता सुभदैर्हतैः ॥४८॥
 कविर्बुधमनःसिन्धुशशांकः शंकुकाभिधः ।
 यमुद्दिश्याकरोत्काव्यं भुवनाभ्युदयाभिधम् ॥४९॥
 सचिवैरथ धीमद्भिः प्रजाविप्लवशान्तये ।
 उत्पलस्यावन्तिवर्मा पौत्रो राज्येऽभ्यपिच्यत ॥५०॥
 अवन्तिवर्मा 'साम्राज्यं प्राप्य पाटितकण्टकः ।
 चकार चरितैश्चित्रं सतां कण्टकितं वपुः ॥५१॥
 विच्छिन्नप्रसरा विद्या तस्य शूरेण मन्त्रिणा ।
 सत्कृत्य विदुषः सभ्यान्कश्मीरेष्ववतारिता ॥५२॥
 युयैः क्षितिभुजां योग्यैरुह्यमाना महर्द्धयः ।
 बुधाः प्रघृद्धसत्कारा विविशुर्भूपतेः सभाम् ॥५३॥
 मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।
 प्रयां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥५४॥
 अनुग्रहाय लोकानां भट्टश्रीकल्लटादयः ।
 अवन्तिवर्मणः काले सिद्धा भुवमवातरन् ॥५५॥
 जयापीठे क्रमाघाते स्वल्पवीर्येषु राजसु ।
 सलिलोपप्लवैरासन्वशमीराः समुपद्रुताः ॥५६॥

अवन्तिवर्मणः^१ पुण्यैर्जन्तून्जीवयितुं ततः ।
 स्वयम्भ्रपतिः श्रीमान्सूर्यः क्षितिमवातरत् ॥५७॥
 यत्र यत्र विवेदीघवेधं सलिलविप्लवे ।
 तत्र तत्र वितस्तायाः प्रवाहान्नूतनान्व्यधान् ॥५८॥
 जम्बालांका स्फुरन्मीना भूर्वभौ सलिलोष्मिता ।
 व्यक्तकाष्पर्याःसनक्षत्रा निर्मेधेव नभस्थली ॥५९॥
 स्फुरत्तरंगजिह्वाः स नदीमार्गमजिग्रहत् ।
 तास्ताः स्वेच्छानुसारेण मांत्रिकः पन्नगीरिव ॥६०॥
 उद्धृत्य सलिलादुर्वमिवमादिवराहवत् ।
 अनेकजनसंकीर्णान्प्रामान्नानाविधान्व्यधान् ॥६१॥
 भट्टनारायणो धीमान् रुद्रटाद्यास्तथापरे ।
 प्राय एतेषु कालेषु बहवः कवयोऽभवन् ॥६२॥
 अवन्तिवर्मणः प्रायो नृपस्य समकालिकः ।
 कान्यकुञ्जेश्वरो भोजमिहिरोऽभून्महाबलः ॥६३॥
 अस्य चादिवराहाख्यां विभ्रतः समये कविः ।
 विशाखदेवः कृतवान्मुद्राराक्षसनाटकम् ॥६४॥
 प्रायोऽस्मिन्समये श्लेषकविर्भट्टत्रिविक्रमः ।
 दमयन्तीकथां चक्रे नलचम्पूपराभिधाम् ॥६५॥
 तनयस्तस्य नृपतिर्महेन्द्रसमविक्रमः ।
 अभून्महेन्द्रपालास्यो वाङ्मयाम्मोधिचन्द्रमाः ॥६६॥
 कविः कर्पूरमञ्जर्यां बालरामायणस्य च ।
 उपाध्यायो महेन्द्रस्य समभूद्राजशेखरः ॥६७॥
 महेन्द्रपालपुत्रेऽथ महीपाले प्रशासति ।
 आर्यत्तमीश्वरश्चक्रे चण्डकौरिकनाटकम् ॥६८॥
 व्यापन्नेऽवन्तिनृपती वीरे कर्मीरमण्डलम् ।
 नृपः शंकरवर्माख्यः प्रशशास तदात्मजः ॥६९॥

१. ५७—११ कश्चिदायं राजतरङ्गिण्यम् ।

भोजमिहिरः ७८४—८२१

महेन्द्रपालः ८२५—८३८

महापालः ८३९—८४९

तस्य^१ श्रीस्वामिराजस्य तनयोदक्पथप्रभोः ।
 पूर्णिमेव क्षपाबन्धोः सुगन्धाख्याभवत्प्रिया ॥७०॥
 तथा समं पुरवरे सुरराजोपमो नृपः ।
 स्वीये शंकरगौरीशसुगन्वेशी विनिर्ममे ॥७१॥
 द्विजस्तयोर्नायकाख्यो गौरीशसुरसन्नोः ।
 चातुर्विधः कृतस्तेन वाग्देवीकुलमन्दिरम् ॥७२॥
 समयेष्वेषु च प्रायो विचित्रप्रतिभाश्रुता ।
 सूरिवादीभसिंहेन गद्यचिन्तामणिः कृतः ॥७३॥
 कालधर्मं गते तस्मिन्नृपे शंकरवर्मणि ।
 सुगन्धाया अचिनयाद्राज्यतन्त्रं व्यशीर्यत ॥७४॥
 तुङ्गीनचन्द्रापीडादिप्रजापालप्रियाः प्रजा ।
 पार्थपंग्वादिभिरथ क्षपिता राजराक्षसैः ॥७५॥
 ईदृशैर्नृपवेतालैर्भारते भारपीडिते ।
 तुरुष्को मोहमोदाख्यः क्षते चारुदाययौ ॥७६॥
 अनेकवारानुन्मत्तो धारणाः कलमानिव ।
 उपद्रुद्राव विषयान्भारतीयान्स दुर्ग्रहः ॥७७॥
 मथुरासोमनाथादितोर्थान्यर्थैकलोलुपः ।
 ललुण्ठ मूर्त्तिप्रासादवेदिकादिविनाशकः ॥७८॥
 गांगेयदेवश्चेदीशः कश्चित्कालं ततो बली ।
 सामन्तैर्भारतस्यासीत्पूजितश्चक्रवर्तिवत् ॥७९॥
 कालेऽस्मिन्मालवेशोऽभून्मुञ्जः सीयकसंभवः ।
 यस्य वाक्पतिराजाख्या विद्वद्गोष्ठीषु विश्रुता ॥८०॥
 अतीते^२ विक्रमादित्ये गतेऽस्तं सातवाहने ।
 कविमित्रे विशाश्राम यस्मिन्देवी सरस्वती ॥८१॥
 चोलकेरलकर्णाटलाटचेदिजयोजितः ।
 चालुक्याह्वयमल्लेन हतः सीयकनन्दनः ॥८२॥

१. ७०—७२ कल्हणस्य राजतरङ्गिण्ययाम् ।

वाक्पतिराजः ८१४—८१९

२. परिमलस्य साहस्राक्षरिते ।

कृतं मुञ्जमहीपालगोष्ठीरञ्जेन धीमता ।
 घनञ्जयेन नाद्यस्य विपथे दशरूपकम् ॥८३॥
 घनञ्जयेन सुधिया निचङ्गे विदुषां मते ।
 व्याख्यां चक्रेऽवलोकख्यां धनिको दशरूपके ॥८४॥
 प्रायो मुञ्जस्य समये नृगराजस्य कस्यचित् ।
 सदस्यो दर्शनाभिज्ञो वाचस्पतिरभूत्सुधीः ॥८५॥
 नृपो वाक्पतिराजस्यानुजन्मा मानिनां वरः ।
 सिन्धुराज इति ख्यातो मालवानशिषत्तः ॥८६॥
 सिन्धुराजस्य चरितं पद्मगुप्तेन निर्मितम् ।
 यत्साहस्रं चरितनाम्ना विद्वत्सु विश्रुतम् ॥८७॥
 दृशांश्च कोशलाँल्लाटान्वागढान्मुरलांस्तथा ।
 विजित्य नागवंश्यां स उपयेमे शशिप्रभाम् ॥८८॥
 तत्पुत्रो^१ भोज इत्यासीन्नासीराक्रान्तभूतलः ।
 परमारकुलोत्तंसः कंसजिन्महिमा नृपः ॥८९॥
 चम्पूरामायणं भोजः कण्ठाभरणमप्यसौ ।
 निबन्धांश्च बहूनन्यान्निबन्ध महामतिः ॥९०॥
 प्रशासति महावीर्यं धरां भोजधराधिपे ।
 मिश्रदामोदरश्चक्रे महानाटकसंप्रदम् ॥९१॥
 समयेऽस्मिन्नभूत्सूरिधर्नपालो महाकविः ।
 कृता गद्यकथा येन रम्या तिलकमञ्जरी ॥९२॥
 गांगेयतनयः कर्णदेवः संघाय गुर्जरैः ।
 जितो निष्पिष्टवान्भोजं स स्वयं कीर्तिवर्मणा ॥९३॥
 गोपालाख्यो महावीर्यः कीर्तिवर्मचमूपतिः ।
 फर्णदेवं चेदिराजं जित्वाभूत्कीर्तिभाजनम् ॥९४॥

सिन्धुराजः ११०-८११

भोजदेवः ११२-१०९

१ ताग्रखेत्ते ।

प्रबोधचन्द्रोदयकृत्कृष्णमिश्रः कविश्चिरम् ।
 समादृतः सदस्योऽभून्नृपतेः कीर्तिवर्मणः ॥६५॥
 कश्मीरभर्तानन्तोऽभूद्भोजस्य समकालिकः ।
 क्षेमेन्द्रेण कृता ग्रन्था यस्य राज्ये परःशताः ॥६६॥
 पुत्रोऽनन्तस्य कलशस्ततोऽभून्नृपतिः कविः ।
 राज्ये यस्याभवत्प्रौढो बिल्हणाख्यो महाकविः ॥६७॥
 अत्राऽन्तरेभूत्कल्याणपुरे चालुक्यविक्रमः ।
 विक्रमाक्रान्तभुवनो नृपतिस्तेजसां निधिः ॥६८॥
 चोलान्गौडान्कामरूपान्विजिस्य नृपतिर्वली ।
 मालवेशस्य साहाय्यं चक्रे मानवतां वरः ॥६९॥
 काश्मीरक्षेत्रे कविना बिल्हणेन महाधिया ।
 रचितं विक्रमांकस्य चरितं काव्यमद्भुतम् ॥
 विक्रमार्कसदस्योसौ विज्ञानेश्वरपण्डितः ।
 याज्ञवल्क्यस्मृतेष्ट्रीकां निवचन्ध मिताक्षराम् ॥१००॥
 हर्षदेवे यशःशेपे भारते विप्लवाकुले ।
 गोपालाद्यैर्धृता वङ्गाः पालैरिति पुरोदितम् ॥१०१॥
 प्रसह्य तु महीपालाद्दङ्गानाच्छिद्य वीर्यवान् ।
 नृपो विजयसेनाख्यश्चक्रे राज्यं महामतिः ॥१०२॥
 पुत्रो विजयसेनस्य महासेनपराक्रमः ।
 बल्लालसेननामाभूद् भूमीभर्ता लसद्यशाः ॥१०३॥
 प्रशास्ता बद्रदेशस्य प्रशस्तविनयः सुधीः ।
 बल्लालसेनतनयो नयोर्जितपराक्रमः ॥१०४॥

अनन्तदेवः ६४०—१००१

कलशः १००२—१०१०

चालुक्यविक्रमः ६६८—१०३८

महीपालः ६४८—

विजयसेनः दशमे शतके

बल्लालसेनः एकादशे शतके

अमृल्लक्ष्मणसेनाख्यो राजा सेनकुलाप्रणीः ।
 यो भोज इव विद्यायामनुरक्तः स्वयं कविः ॥१०५॥
 वाग्भटश्चैव शम्भुश्च श्रीपालश्च महेश्वरः ।
 रामानुजो भास्करश्च तथा लीलाशुकादयः ॥१०६॥
 वैज्ञानिका दार्शनिकाः कवयश्च महाधियः ।
 समयेष्वेवजायन्त जरत्यां भारतावनौ ॥१०७॥
 गोवर्धनश्च^१ शरणो जयदेव उमापतिः ।
 कविराजश्च रत्नानि लक्ष्मणस्य समाभुवि ॥१०८॥
 प्रायो लक्ष्मणसेनस्य नृपतेः समकालिकः ।
 कान्यकुब्जेषु गोविन्दचन्द्रोऽभून्मदनात्मजः ॥१०९॥
 गोविन्दचन्द्रनृपतेः समकालभवोऽभवत् ।
 कश्मीराधीश्वरोऽभूपो जयसिंहाभिधो वली ॥११०॥
 काश्मीरमितिवृत्तं श्रीजयसिंहे प्रशासति ।
 चकार कल्हणकविः शुभां राजतरंगिणीम् ॥१११॥
 अस्मिन् समये काव्यं श्रीकण्ठचरिताभिधम् ।
 काश्मीरकः कविर्मरुतो रमणीयं विनिर्गमे ॥११२॥
 राज्ये गोविन्दचन्द्रस्य चक्रे लटकमेलकम् ।
 कविः शंखधरो हास्यनिधिं प्रहसनोत्तमम् ॥११३॥
 अथ तस्य प्रपौत्रोऽभूजयचन्द्राभिधो नृपः ।
 महासमृद्धिरालित्वाद्दलवीर्यमदोद्धतः ॥११४॥
 प्रणेतानैपधीयान्य रण्डनस्य च पण्डितः ।
 श्रीहर्षः कान्यकुब्जेशजयचन्द्रसदस्यभूत् ॥११५॥
 कालेऽस्मिन्नेव पुत्रोऽभूत्सिद्धराजस्य धीमतः ।
 कुमारपालो नृपतिरणादिल्लाट्यपत्तने ॥११६॥

लक्ष्मणसेनः १०४:—

१. सिंहालेषु ।

गोविन्दचन्द्रः १०३०—१०१४

जयसिंहः १०४१—

कुमारपालः १०१५—१०१३

महाधिया सदस्येन सिद्धराजकुमारयोः ।
 कुमारपालचरितं हेमचन्द्रेण निर्मितम् ॥११७॥
 सखा लक्ष्मणसेनाय वटुदासोऽभवत्सुधीः ।
 यत्सुतः श्रीधरश्चक्रे सूक्तिकर्णामृतं कृती ॥११८॥
 यदथानङ्गपालेन तोमरेणामरत्विषा ।
 इन्द्रप्रस्थस्य निकटे दिल्लीदुर्गं विनिर्मितम् ॥११९॥
 अत्रानङ्गपालाद्वर्षाणां शते याते तु तत्कुलात् ।
 राज्ञा वीसलदेवेन सराष्ट्रं तज्जितं बलात् ॥१२०॥
 तत्र वीसलदेवस्य भ्रातृजो भीमविक्रमः ।
 पृथ्वीराजा जयचन्द्रप्रतिस्पर्धी नृपोऽभवत् ॥१२१॥
 जयचन्द्रोऽथ नृपतिर्मदमानसमुद्धतः ।
 राजसूयमुखे भूपानाजुहाव समन्ततः ॥१२२॥
 दासवत्कर्म कुर्वत्सु नृपेष्वन्येष्वनागतम् ।
 पृथ्वीराजमसौ'स्वर्णमय द्वारि न्ययोजयत् ॥१२३॥
 राजसूयावसाने च जयचन्द्रनृपात्मजा ।
 स्वयंवरा सभामध्यमाजगाम मनस्विनी ॥१२४॥
 निबद्धप्रणया चेयं पृथ्वीराजे श्रुतिं गते ।
 विलङ्घ्य नृपतीन्सर्वास्तन्मूर्त्तौ निदधे स्रजम् ॥१२५॥
 प्रियाप्रणयलोखाच्च धृत्तं जानन्नृपोऽखिलम् ।
 पृथ्वीराजः स्वयं वीरस्तत्र संनिदधे रयात् ॥१२६॥
 आदाय वीरो जयचन्द्रकन्या-
 मन्यानवाप्यां महनीयकीर्तिः ।
 स रुक्मिणीं कृष्ण इव स्वराज-
 धानीं परानीकनिषूदनोऽगात् ॥ २७॥
 तं श्लाघ्यसंबन्धमपि प्रसह्य
 कन्यां हरन्तं ममृपे न मानी ।
 काम्बोजराजं च समाजुहाव
 रणे जयचन्द्रनृपः सहायम् ॥१२८॥

काम्बोजराजश्च सहापदीन
 इत्थं समाहृत इहाभ्युपेत्य ।
 स गङ्गादत्तेन कृताह्वयस्य
 लीलां प्रतेने प्रियदर्शनस्य ॥१२६॥
 सहापदीने भरतावनीमिमाः
 सहापदां भूरिभरैरुपागते ।
 हतेऽथ पृथ्वीनृपतौ च तच्छ्रुत्वा-
 दुरोद रक्ताश्रुधरा वसुन्धरा ॥१३०॥
 इति चतुर्थी वीचिः ।

द्वादशस्य शतस्याभूच्चतुर्दशसमात्यये ।
 सहापदीनेन कृतं दिल्लीराज्यविनाशनम् ॥११॥
 विनारय पृथ्वीराजं च तत्रो वर्षद्वया-तरे ।
 सहापदीनस्तप्तोऽभूच्चयच्चन्द्रनिपातनात् ॥२॥
 पृथ्वीराजे कथाशोषे जयचन्द्रे च पातिते ।
 बलात्तुरुष्कैराक्रान्तं दिल्लीराज्यं समृद्धिमत् ॥३॥
 तैस्तेपामनुगैश्चैव समस्तं भारतं क्रमात् ।
 पूर्वान्तान्दक्षिणान्तांश्च हित्वा वीर्याद्वशीकृतम् ॥४॥
 दासैश्च खिलजीवैश्च तुमैरथ च मुद्गलैः ।
 प्रत्यन्तसंभवैः पञ्चशताब्दां भारतं नृतम् ॥५॥
 यत्र तत्र फियत्कालं राजपुत्रादयो धराम् ।
 तुरुष्कविषसप्रायां युभुजुर्दीनमानसाः ॥६॥
 रामपाण्डवचन्द्राद्यैवधृतामतुलश्रियम् ।
 यद्दुर्दानविज्ञानजननीं भारतावनिम् ॥७॥
 सहापदीनदासैश्च मुज्यमानां प्रपरयतः ।
 जनस्य भुवने शृत्त्वे संमोहो बलवानभूत् ॥८॥

द्वादशस्य शतस्याथ द्वात्रिंशोऽब्दे महामनाः ।
 श्रीमान्देवगिरावासीत्सिंहो यादवभूपतिः ॥६॥
 जैत्रपालश्च कृष्णश्च महादेवादयस्तथा ।
 तस्य वंश्या धरां धीरा विभरामासुरोजसा ॥१०॥
 द्वादशस्य शतस्यान्ते हेमाद्रिचिदुपा कृतः ।
 महादेवे चतुर्वर्गचिन्तामणिरधीश्वरे ॥११॥
 सिंहस्य यादवेन्द्रस्य प्रायेण समकालिकः ।
 नृपोऽभूद्धीरघवलो व्याघ्रपत्नीयवंशजः ॥१२॥
 तदाश्रितेन रचिता रुचिरा कीर्तिकौमुदी ।
 सोमेश्वरेण काव्यं च सुरयोत्सवनामकम् ॥१३॥
 समाप्तप्रायपूर्वाद्धे शतकेऽथ त्रयोदशे ।
 नगरे विजयाख्येऽभूच्छ्रीमान्संगमभूपतिः ॥१४॥
 मतिमन्तो हरिहरबुक्कप्रभृतयश्चिरम् ।
 अभ्रूवंस्तस्य दायादा वसुधाभोगभागिनः ॥१५॥
 संगमस्य च बुक्कस्य तथा हरिहरस्य च ।
 अमात्यौ विश्रुतावास्तां माधवः सायनस्तथा ॥१६॥
 सर्वदर्शनकृद्धीमान्भृङ्गेर्या माधवश्चिरम् ।
 विद्यारण्याख्यया ख्यातोऽलंचक्रे शांकरौ वृसीम् ॥१७॥
 वेदभाष्यादिरचनाविश्रुतः सायनोऽभवत् ।
 प्रबन्धैर्यस्य जरती भूरेपाद्यापि दीप्यते ॥१८॥
 आसीच्छाकम्भरीदेशे कालेष्वेपु महाबलः ।
 हस्मीरनामा नृपतिश्चाहुष्याणान्वपायजः ॥१९॥
^१तदीयसभ्यमुख्यस्य द्विजाग्रथस्याभवत्सुतः ।
 श्रीमद्राघवदेवस्य धीमान्दामोदराभिधः ॥२०॥

सिंहः ११३२—

महादेवः ११८२—१, १६२

हस्मीरः त्रयोदशे शतके

हरिहरः १२११—२०५

— बुद्धः १२७६—१३००

१. शाङ्गधरस्य पदवी ।

दामोदरस्य तनयः पोडशोने त्रयोदशे ।
 शते शाङ्गधरञ्चक्रे पद्धतिं विदुषां मताम् ॥२१॥
 चतुर्दशस्य शतकस्यान्ते शान्तात्मनां वरः ।
 श्रीवल्लभो दार्शनिकः प्रादुरासीद्धरात्तले ॥२२॥
 मायावादादि संदूष्य शुद्धाद्वैतं सुधोरस्तौ ।
 प्रकारस्य भगवत्कृष्णमतं पुनरजीवयत् ॥२३॥
 अत्रान्तरे कलेर्मोहाग्निद्रामुखमुपेयुषाम् ।
 सौभाय भारतीयानां कृत्यं वैदेशिकेष्वभूत् ॥२४॥
 पाश्चात्त्यानां कृतिमतां भारतान्वेषिणां चिरम् ।
 मेरुन्तेषु तथान्वय यात्राः कत्यभयान्निह ॥२५॥
 कुलुन्वो भारतान्वेषी प्राप्ते पञ्चदशे शते ।
 तुङ्गाश्वेरपरे पारे धीरः प्रापदमेरिकाम् ॥२६॥
 यस्काभिधः पूर्तगलाभिजनश्च ततः परम् ।
 आगाद्भारतमन्यिष्यन्दक्षिणान्धुनिघेस्तटम् ॥२७॥
 दक्षिणान्धुनिघेन्तीरे कलिक्कृतं विनास्य च ।
 प्रवेशामार्गो वरकेन पाश्चात्त्यानां व्यधीयत ॥२८॥
 ततः प्रभृति पीतानां यूरोपविषयादिह ।
 गतागतेर्वणिज्वायाः संजाता वृद्धिरुत्तमा ॥२९॥
 अत्रान्तरे च त्रिमुरो मुद्रलाधिपतिर्वली ।
 दिल्लीं विलुट्य विषयान्निजान्प्रापानिवारितः ॥३०॥
 अपत्यस्त्रिपुरस्याथ प्रवलीवर्वरादिभिः ।
 प्राकाशि चिररात्राय दिल्लीवाल्लभ्यमद्भुतम् ॥३१॥
 आसन्नविंशशे च ततः पञ्चदशे शते ।
 वभूव दिल्लीनृपतिर्मुद्रलोऽर्कधरामिधः ॥३२॥
 तद्वंशानां च शिल्पादी व्ययेनार्जयतां वराः ।
 जगन्नायादयोऽभूधन्सदःसु कषयः किल ॥३३॥
 रसगङ्गाधराद्यैश्च प्रदन्धै रसिकप्रियैः ।
 प्राप पण्डितराजार्यां जगन्नाथकविः कृती ॥३४॥

अथ विशतिशेषे च षोडशे शतके नृपः ।
 अभूदुरगजिह्वाख्यः कुलोऽर्कवरभूपतेः ॥३५॥
 क्रूरबुद्धिर्न रेन्द्रोसौ देवमन्दिरनाशकः ।
 जनानुद्वेजयामास रोगः सांक्रामिको यथा ॥३६॥
 तस्य सानुचरस्यालं दुर्नयैर्जर्जरीकृतम् ।
 तुरुष्कराज्यं देशोऽस्मिन्व्यशीर्यत शनैः स्वयम् ॥३७॥
 नृपस्योरगजिह्वस्य समये शत्रुशातनः ।
 शिवराजो महाराष्ट्रेष्वभवद्वलिनां वरः ॥३८॥
 यस्यावदानैर्दिल्लीशः साम्राज्येऽपि स्थितञ्चिरम् ।
 न जातु लेभे शङ्कात्तो निद्रासुखमखण्डितम् ॥३९॥
 शिवराजस्य वंश्यानामबलानां महीभुजायाम् ।
 सचिवैर्विश्वनाथाद्यैर्दधे राज्यं कियञ्चिरम् ॥४०॥
 वाजिराजमहाराजः शशासोर्जितविक्रमः ।
 समस्तं भारतं प्रायो मज्जत्तोभमहाम्बुधौ ॥४१॥
 अथ काम्बोजगान्धारप्रान्तीयैः क्रूरविक्रमैः ।
 नृपैः कुरुक्षेत्रगणे महाराष्ट्राः पराजिताः ॥४२॥
 इत्थं सप्तदशस्यान्ते शकानां शतकस्य तु ।
 काम्बोजपारसीकाद्यैर्महाराष्ट्रबले हते ॥४३॥
 नाममात्रनृपे दिल्लीनृपतौ च विलुण्ठिते ।
 भारतं चिररात्राय दस्युभोज्यमजायत ॥४४॥
 शतकेऽष्टादशे प्राप्ते शकानामथ भारतम् ।
 अन्योन्यलुण्ठनोद्युक्तैर्नृपाभासैरपीड्यत ॥४५॥
 केवलं रणजित्सिंहो देशे पञ्चनदाभिधे ।
 प्रशाशासोजितं राज्यं बलशालो नराधिपः ॥४६॥

अर्कवरः १४०८—१५२०

वरगजिह्वः १५८०—१६२६

शिवराजः १५६८—१६०२

पुरीमलिकचन्द्रीयां तेन वीरेण निर्मिताम् ।
 राजधानीं चकारास्य पुलोमाख्यञ्च भूपतिः ॥१२॥
 अतीतेऽलिकचन्द्रे च पुलोन्नास्य च वंशजैः ।
 चिरं नीलनदोपान्ते कान्ते राज्यं व्यधीयत ॥१३॥

१०८ अथाजपुत्राः पौलोम्या देव्या श्रीपत्रया किल ।
 शरच्छतत्रये याते रोमकेष्वपहारिताः ॥१४॥
 ब्रह्मक्षत्रविशस्तिस्त्रस्तेष्वजायन्त जातयः ।
 कोट्यर्यमानाश्चाभूवन्सुभिन्नसुखिनो जनाः ॥१५॥
 कोणागारैर्महायामैर्भूपतिप्रेतवेश्मभिः ।
 प्रख्यायतेऽजपुत्राणां वास्तुनिर्माणकौशलम् ॥१६॥
 महाकोणस्य तुङ्गत्वं पदसार्धचतुःशती ।
 सार्धसप्तशतप्राया चतुरस्रा च मूलभूः ॥१७॥
 अर्धलक्षमणिप्रायाः पापाणास्तेषु चार्पिताः ।
 त्रयो महान्तोऽद्याप्येषां सप्ततिर्लघवः स्थिताः ॥१८॥
 लिपिः प्राण्यार्कृतप्राया स्तम्भपात्रादिवस्तुषु ।
 तथा प्रपीडपत्रेषु तेषामद्यापि लभ्यते ॥१९॥
 अदृश्यमीश्वरं जीवममरं विबुधान्वहून् ।
 सूर्यचन्द्रमुखानेते भक्तिपूर्वमपू पुजन् ॥२०॥
 विडालकुङ्कुरयेनवृषवत्सादिकान्पशून् ।
 अपूजयंस्ते तद्वातपातकिप्राणहारिणः ॥२१॥
 प्रतिपालयतः प्रेतान्कर्मनिर्णयवासरम् ।
 वेशवारैः कृमिघ्नेस्ते रक्षिताङ्गानतिष्ठिपन् ॥२२॥
 वर्णकाचमणिस्त्रीमधातुशिल्पेषु कौशलम् ।
 ज्योतिर्गणितमैपज्यज्ञानं चैषाममूढिकयन् ॥२३॥
 समकोणत्रुतेर्वर्गं भुज्ययर्गयुतेः समम् ।
 पृथुगोरोऽजपुत्रेभ्योऽधिजगे यवनः सुयोः ॥२४॥

अथाजपुत्राः किल सभ्यताधुरं
 समर्प्य यद्योग्यतरासु जातिषु ।

क्षयं शतैर्भेजुरुदारविक्रमा

न चित्रमेतत्प्रकृतिर्हि सादृशी ॥२५॥

इति प्रथमा वीचिः ।^१

अकृष्टपच्यगोधूमे खर्जूरौर्जम्बलोर्बरे ।

स्तिप्रियोत्पथयोर्मध्ये न्यवसन्नसुराः सुखम् ॥१॥

ग्रहतारार्चकाः शल्यलिपयो ज्योतिपप्रियाः ।

वाणिज्यवल्लभां भव्यलूने राज्यममी व्यधुः ॥२॥

प्रायो वर्षसहस्रान्ते ते निहवपुरासुरैः ।

पराजीयन्त बलिभिः क्रमाद्दौर्बल्यविकलवाः ॥३॥

त्रिगत्तपेन्द्रपालाद्यैर्यन्निहवपुरासुरैः ।

अर्जितं भव्यलूनीयलवणेनार्दितं पुनः ॥४॥

भूयस्त्रिगत्तपालेन तत्साम्राज्यं स्थिरीकृतम् ।

पट्गुणश्रमणेशाद्यैः शून्यगर्भेण चोर्जितम् ॥५॥

प्रयाते शतपट्केऽथ शरदामासुरं बलम् ।

साहसैकप्रियैर्नातं वीरैर्निहववासिभिः ॥६॥

नाशितं भव्यलूनीयनवपालसहायकैः ।

मेदिकासैनिकैः कायचारनीतैर्मदोद्धतैः ॥७॥

कायचारचृपात्प्राप्यासुरराज्यं महामतिः ।

नवपालश्चिरं भव्यलूने राज्यमथाकरोत् ॥८॥

नवपालस्य तनयो नवचन्द्रो महाबलः ।

अजपुत्रांश्च तीरांश्च जारूपांश्च व्यजेष्ट सः ॥९॥

^१ स पञ्चनन्दनायाममुत्पथापूरकर्णकम् ।

शतार्धकरगाम्भोर्यैः शतद्वयकराच्छिद्धतैः ॥१०॥

सहस्राट्टालविस्कारैरारकूटोच्चगोपुरैः ।

प्राकारैः परितो युक्तं प्रासादशतसंकुलम् ॥११॥

१. 'मङ्गभाषिणा' (संस्कृतसाहाय्यकसमाचारपत्रिका) काजांबरम्, २१ जनवरी, १९१३ ई०; पु. सं.-१३; अङ्क ३८ ।

कृत्रिमारण्यशैलाढ्यं चतुरस्रं समृद्धिमतम् ।

भव्यलूनपुरं नव्यं नवचन्द्रो विनिर्ममे ॥१२॥

अथ वंशधरादस्य विलासामुत्भूपतेः ।

पारसीकाधिपः कारुरामुरं राज्यमाच्छिनत् ॥१३॥

सेतश्चालिकचन्द्रेण याते वर्षशतद्वये ।

परानिवामुराञ्जित्वा भव्यलूनं वशीकृतम् ॥१४॥

भव्यलूनपुरं मानी राजधानीमुशन्नसी ।

नदीचिकीर्षु रवेनां कालेन कवलीकृतः ॥१५॥

निधनमुपगते तदित्यकारुडे-

ऽतुलविभवेऽलिकचन्द्रभूमिपाले ।

अमुत्नगरमुत्कटान भूयो-

ऽभ्युदयविपत्तिमघत्त भव्यलूनम् ॥१६॥

इति द्वितीया वीचिः ।

समानामर्घसाहस्रे कुरुपाण्डवतो गते ।

अत्रद्वयनामा जारुपः सकुटुम्बोऽभ्रमन्महीन् ॥१॥

शरदामय संयाते तत्स्थितेः शतसप्तके ।

तद्रोत्रमजपुत्रेभ्यः सनिकारं निराकृतम् ॥२॥

प्राच्यान्ते मध्यजलधेरयसंस्ते वणिज्वया ।

देवादेशाद् दृतीदिव्यशासकैः कृतरासनाः ॥३॥

अतीते शम्बरे दिव्यशासके चरमे नृपः ।

चत्वारिंशतमद्धानां शकलस्तानशाद्वली ॥४॥

देववित्तस्य जामाता तस्माद्राज्यमवाप्तवान् ।

मुलोमा तनयन्तस्य ततोऽभून्नृपनिर्वली ॥५॥

तयोः प्रतापाद्वलिनोर्यत्साध्राज्यं व्यजृम्भत ।

तद् व्यशोर्यत तद्भरयनृपदुनेयदुर्जम् ॥६॥

नवचन्द्रेण विष्वन्तं फाम्नाय वशीकृतम् ।

वलिनालिकचन्द्रेण स्वरान्पेऽद्भोऽनं ततः ॥७॥

रोमकानीकिनीनाथपम्पियेनाथ विक्रमात् ।
 जितं रोमकसाम्राज्यं प्रान्तत्वं प्रत्यपद्यत ॥८॥
 मध्याब्धेर्लवणाद्रेश्च मध्यतो विहिताश्रयाः ।
 पत्नीशा घण्णजोऽभ्वञ्जारूपप्रातिवेशिकाः ॥९॥
 मध्याब्धिं दक्षिणेनैषां करध्वजपुराह्वयः ।
 मुष्कीतोपनिवेशोऽभृद्रोमपत्तनभीतिभूः ॥१०॥
 मध्यसागरपाश्चात्यमुखे गाधिजनामकम् ।
 पुरं वाणिज्यविम्वारहेतवे ते न्यवासयन् ॥११॥
 आतुङ्गसागरावासाच्छ्रेतद्वीपान्महोद्यमाः ।
 आभारतमहाम्भोधिनिलयात्सिहलादपि ॥१२॥
 पत्नीशाः सर्वतश्चेरुस्ते सांयात्रिकवृत्तयः ॥१३॥
 निजाक्षरसमान्तायमध्याप्य यवनानमी ।
 रोमकादिषु संप्रापुर्विद्याविस्तारहेतुताम् ॥१४॥
 प्रथमं सूदनपुरं द्वितीयं तीरपत्तनम् ।
 राजधानी क्रमादासीत्पत्नीशानां महौजसाम् ॥१५॥
 नवचन्द्रासुरेणाथ काम्येशेन ततः परम् ।
 ततश्चालिकचन्द्रेण रोमकैश्च जिता अमी ॥१६॥

रोमसाम्राज्यवारांनिधावित्यलं

प्रत्नजात्यापगानां लयोऽजायत ।

शाश्वते संसृत्तिस्रोतसि प्रत्यहं

क्षीयते कश्चिदन्यो वहत्युन्नतिम् ॥१७॥

इति तृतीया वीचिः ।

असुरानुत्तरेणासन्पर्वतीयाः श्रमक्षमाः ।

मेदकाः पारसीकाश्च शकाद्रेः पूर्वतः पुरा ॥१८॥

अष्टमे शतके पूर्वं शकाब्देभ्योऽभवद्वली ।

मेदकानां नृपो वीरः कायक्षार इति श्रुतः ॥१९॥

विनाश्य निहवपुरीं जित्वा सुरवरानसी ।

समर्थं राज्यमास्तीके पुत्रे कालवशं ययौ ॥२०॥

अतीते रणजित्तिहे दुर्बले च तदात्मजे ।
 उपद्रुताः पञ्चनदाः सैन्यैस्तस्यानियन्त्रितैः ॥४७॥
 नयपाल्योऽभवद्वीरः सम्राट् प्रांसनिवासिनाम् ।
 स्वभुजाजितराज्योऽसौ कालेष्वेपु महामनाः ॥४८॥
 नाममात्रे श्रुते यस्य प्रकम्पोऽजायत क्षणात् ।
 रूप्याङ्गुलिमिश्रशर्मण्यतुरुष्कादिमहोभुजाम् ॥४९॥
 यत्सैन्यघोषमाकर्ण्य गोपुरान्तेऽस्त्रिवेश्वरः ।
 कन्यां स्वमुकुटं चैव हस्ते कृत्वोपतस्थिवान् ॥५०॥
 आगनिष्यन्नसावेनां प्रवीरो भारतावनिम् ।
 पाश्चात्पराजैः संभूय निर्जितरश्त्रलिभिर्वली ॥५१॥
 उदस्य चांग्लनीतिज्ञैरखिलान्परिपन्थिनः ।
 वाणिज्यार्थमिहायातैर्वाज्रता भारतावनिः ॥५२॥
 प्रायोऽर्धेऽथ गते त्वस्य शतकृत्य प्रियप्रजा ।
 आंग्लवंशधरा राज्ञी व्यक्तोजा वसुधामशात् ॥५३॥
 अनाथां सर्वतो दस्युप्रतनापरिवारिताम् ।
 राज्ञी सनाथयिष्यन्ती स्वोचक्रे भारतावनिम् ॥५४॥
 सोनारातो शकाच्छदानां पाते समदरो शते ।
 चत्वारिंशद्वया जाता व्यक्तोजा भारतेश्वरी ॥५५॥
 अतस्तमितमार्त्तण्डमखण्डं राज्यमण्डलम् ।
 रत्नेनेव बभूवास्या भारतेनाधिकोज्ज्वलम् ॥५६॥
 बहुयोजनस्तादृक्त्रव्यवधावपि याः स्थिताः ।
 बाष्पानस्ता च पोतैश्च सुगमास्ता भुवोऽभवन् ॥५७॥
 न सरिङ्गिर्न गिरिमिर्तारण्यैर्न च सागरैः ।
 वाणिज्यपत्रवार्तादिप्रचारः प्रत्यहन्यत ॥५८॥

अदृष्टाश्रुतपूर्वेषु गत्वा देशेषु भारताः ।
 चक्रुर्विज्ञानरत्नानां संग्रहं स्वगृहेष्विव ॥५६॥
 विद्युत्संवादशैली च तथासौ सर्वगाभवत् ।
 योजनायुतवृत्तस्य ज्ञानं सद्यो यथाभवत् ॥६०॥
 विद्युद्वाष्पादियन्त्राणामाविष्कारान्नृणामभूत् ।
 स्थले जले च वायौ च प्रायः किञ्चिन्न दुर्लभम् ॥६१॥
 धर्मस्य विप्लवं हित्वा यत्राचारे नृणां रुचिः ।
 तमेव तेऽन्ववर्त्तन्त स्वच्छन्दमविशङ्किताः ॥६२॥
 अन्विष्यान्विष्य निर्धतोऽप्यज्ञानमृग उन्मदः ।
 शासकैर्वसतिं चक्रे हृद्गत्तं मतवादिनाम् ॥६३॥
 प्रतारकाणां मूर्खाणां जातिवेपादिजीविनाम् ।
 गतानां तामसीं तन्द्रां शनकैरादरो गतः ॥६४॥
 विदुषां सत्त्वयुक्तानां जनोपकृतिचेतसाम् ।
 जाग्रतां कृतबुद्धीनामवर्धत समादरः ॥६५॥
 प्रायतन्त प्रशास्तारो यथा विज्ञानबृद्धये ।
 तथा विहाय वैमत्यमयतिष्यन्त चेज्जनाः ॥६६॥
 नूनं वैज्ञानिकाप्रधाणां महर्षीनां कृतात्मनाम् ।
 अभविष्यन्महत्तेत्रमचिरेणैव भारतम् ॥६७॥
 व्यक्तोर्जया रत्नितायां मुचिरं भारतावनो ।
 प्रज्ञाचक्षुर्महाशक्तिरभूद् गोवर्धनः कविः ॥६८॥
 गते पण्डितराजे द्यामपुत्रा भारतो चिरम् ।
 आनन्दिता सुपुत्रेण पुनर्वैन महाधिया ॥६९॥
 आद्यत्रतेन राज्ञाथ व्यक्तोर्जासूनुनाभवत् ।
 समृद्धायतराज्येन सनाथा भारतावनिः ॥७०॥
 द्विशतोनद्विसाहस्रयां गतायां सैकविंशती ।
 शकाब्दानामभूत्सम्राट् श्रीमानाद्यत्रतो भुवि ॥७१॥
 समयेऽस्याभवद्युद्धं कर्पूरद्वीपवासिनाम् ।
 जिगीषूणां समं रूप्यै रूप्या यत्र पराजिताः ॥७२॥

श्रीजयोर्जनृपेणास्य नृपतेस्तनुजन्मना ।
 विजयोजितसत्त्वेन वर्त्तते भारतं घृतम् ॥७३॥
 शकाद्दानां सहस्रेऽष्टशतादथे त्रिशता युते ।
 अतीते श्रीजयोर्जस्य राज्यारम्भोऽभवद्भुवि ॥७४॥
 शर्मण्यानां बलिमयो रूप्याणां निचुलो नृपः ।
 शास्ता मुत्सुहितश्चाथ कर्पूरद्वीपवासिनाम् ॥७५॥
 अमेरिकाप्रदेशे च प्रसंसेदो च विभ्रुतं ।
 प्रजाराज्यं प्रजाप्रातिनिध्यनिवृत्तं विजृम्भते ॥७६॥
 साम्राज्ये श्रीजयोर्जस्य काश्यां गङ्गाधरः कविः ।
 पद्मविक्रमप्रमाणां पारद्व्यान्ति मंत्रति ॥७७॥
 काव्यशक्तिर्नवोद्भिन्ना चरिते बालशास्त्रिणाम् ।
 फलिता यस्य मंलापे मधुरेऽलिविलासिनोः ॥७८॥
 गतार्योऽथ जगन्नाथो नापेक्ष्योऽप्ययदीक्षितः ।
 कदुवाग्नेःकृटार्योऽपि सति गङ्गाधरे गुरौ ॥७९॥
 रवेरिवास्य प्रभया सनाथे मूर्धारननीवास्य जनस्य चित्ते ।
 कस्या इवाग्नेरभवन्प्रवन्धाः प्रमोञ्ज्वला वाङ्मयवार्धिमुख्याः ॥८०॥

पितुरनुकलयन्भ्रीदेवनारायणस्य

प्रथितमपि च मातुः श्रीलगोविन्ददेव्याः ।

गुणगणमिति शिष्यन्मन्य रामावतारो

व्यधित विषुघट्टं भारतस्येतिवृत्तम् ॥८१॥

श्रीजयोर्जनृपतिर्महामतिः पालयत्वबनिमूर्जितां चिरम् ।

घोषिते यद्भिपेक्ष्मङ्गले प्रन्धरब्रमजनादमुञ्ज्वलम् ॥८२॥

इति पञ्चमी वीचिः ॥

समाप्तो भारतीयैतिहासः ॥

वाङ्मयार्णवीयेतिहासकाण्डे देशान्तरीयेतिहासतरङ्गः ।

अजपुत्रेतिवृत्ताख्या प्रथमा वीचिः ।

शकाब्देभ्यः पूर्वम्

- २५०० कुरूणां पाण्डवानां च काले प्रायोऽभवन् भुवि ।
 असुरा अजपुत्राश्च पार्श्वयोर्लोहिताम्बुधेः ॥१॥
 तीरे नीलनदस्यासन्नजपुत्रा महोद्यमाः ।
 आरव्यानुत्तरेणासन्नसुरा उत्पथातटे ॥२॥
 ते जीवलिपयः शल्यलिपयश्च यथाक्रमम् ।
 शरत्सहस्रद्वितयमशिपन् विपयान् निजान् ॥३॥
 अवसानेऽस्य कालस्य महनीयपराक्रमैः ।
 पारसीकैरभीकैस्ते हीनवीर्याः पराजिताः ॥४॥
 रम्ये नीलनदापान्ते पिण्डीखर्जूरकोजिते ।
 सुखेन कालमनयन्नजपुत्रा महौजसः ॥५॥
- २१५८ शुम्भामिधोऽजपुत्राणां भूमिपालो महाबलः ।
 कोणागारं महायामं निर्ममे मम्मपत्तने ॥६॥
 प्रायः पञ्चशतान्दान्ते भ्रमद्विष्टृष्णिपालकैः ।
 शुम्भराजस्य धंश्यानां राज्यमास्कन्दितं बलात् ॥७॥
 पुनः पञ्चशतान्दान्ते बलान्निर्वास्य वृष्णिपान् ।
 अजपुत्रा स्वतन्त्रास्ते समजायन्त मातिनः ॥८॥
 शेषास्रनामा रामेशान्तेपां राजा बलोद्भूतः ।
 स्थवीयसि पुरे राज्यं कुर्वन्प्राङ्गान्तधान्परान् ॥९॥
 ततो धर्षसहस्रान्ते काम्येशाख्यं महाबलम् ।
 पारमीकाधिपं प्राप्य तत्सवातन्त्र्यं व्यलुप्यत ॥१०॥
- ४१० आच्छिद्य पारसीकेभ्यो यावे धर्षशतद्वये ।
 वीरेणालिकचन्द्रेण विपयास्ते चरीकृताः ॥११॥

आस्तीकतनयां राजा काम्येशः परिणीतवान् ।
 पारसीकेश्वरः पुत्रः कारुवीरस्नयोरभूत् ॥१४॥
 कालधर्मं गते ताते कारुवीरो महाबलः ।
 सहायं सर्वगुं प्राप्य मेदकानभिभूतवान् ॥१५॥
 पाण्डिप्राहं कृशाश्चाख्यं लवद्वीपाभिधं वली ।
 कारुवीरो विनाश्यासौ यवनानजयत्ततः ॥१६॥
 आ सिन्धोः पश्चिमात्तीरादा मध्याब्धेः पुरस्तटात् ।
 विजित्य सर्वान्विपथान्भव्यलूनं व्यनाशयत् ॥१७॥
 यज्ञार्त्तलोहित्वाब्धन्तं सिन्ध्वन्ताद्यवनान्विजम् ।
 काम्येशाय सपुत्राय राज्यं दत्त्वा व्यपद्यत ॥१८॥
 अजपुत्रान्विजित्यासौ काम्येशः क्रूरविक्रमः ।
 नृशंसस्यायुपञ्चक्रेऽवसानं निजहृत्पया ॥१९॥
 दारायुः पारसीकेशस्ततोऽभूद्दीर्यवानृपः ।
 विंशतिः क्षत्रपा येन विहिताः प्रान्तशासकाः ॥१०॥
 वात्तप्रिपणशीर्ली स राजभार्गाश्च सर्वशः ।
 प्रचार्यं क्षत्रपै राज्यं प्रशशास महामनाः ॥११॥
 सूपां वसन्ते व्रीष्मेपु भूपतिः सोऽश्वपत्तनम् ।
 शिशिरे भव्यलूनाख्यं शिश्रिये पुटभेदनम् ॥१२॥
 मित्रावरुणादेवास्ते जरदुष्टानुगामिनः ।
 समभूवन्पारसीकाः सतताहितपायकाः ॥१३॥
 अथ विपथपराणामोदशी हा नराणा-
 मपचितिरिति जन्तोरन्तरुद्घोवयन्ती ।
 अहितमलिकचन्द्रं प्राप्य चण्डप्रतापं
 समरभुवि विशीर्णा पारसीकव्यवस्था ॥१४॥
 अथ विपथपराणामोदशी हा नराणा-
 मवनतिरिति वार्त्तामीरयन्ती त्रपार्त्ता ।
 अहितमलिकचन्द्रं प्राप्य दूरास्ततन्द्रं
 व्यरमदसमवस्था पारसीकव्यवस्था ॥१५॥
 इति चतुर्थो वीचिः ।

सुमेरुविपयादार्याः प्रालेयप्रलयप्लुतात् ।
 लङ्घयन्तो गिरीन्वीराः प्रस्थिता दक्षिणां दिशम् ॥१॥
 आर्यवंशधराणां च कालेनोद्योगशालिनाम् ।
 भारताः पारसीकाश्च सिन्धोः पार्श्वद्वयं श्रिताः ॥२॥
 यवना रोमकाश्चैव गता मध्याम्बुधेस्तटम् ।
 तुङ्गसागरकूलं च शर्मण्यप्रमुखा गताः ॥३॥
 मध्याम्भोधेरुदक्तीरे प्रायद्वीपात्त्रयः स्थिताः ।
 यवना रोमकाश्चैव सुफेनाश्चेति ते क्रमान् ॥४॥
 शौर्यदर्शनविज्ञाननीतिशिल्पविशारदाः ।
 स्वातन्त्र्यप्रणयास्तत्र यवनाः पौरुषप्रियाः ॥५॥
 यवनाश्चिररात्राय वीरैर्हृरिकुलादिभिः ।
 सनाथिता विजयिनो युद्धैः कालमयापयन् ॥६॥
 इलाधिपस्य पुत्रेण प्रियाख्यस्याथ भूभुजः ।
 शीलमानलवाख्यस्य परेशेन हृता प्रिया ॥७॥
 शीलां यवनराजस्य भार्या मानलवस्य ताम् ।
 प्रत्यानेतुमभूद् युद्धमैलेयैर्यवनैरपि ॥८॥
 अखिलेशसुशाम्राचे हते वीरवले ततः ।
 इलामजैपीदुद्वीशः किलिङ्गाश्चप्रयोगतः ॥९॥
 जम्बूद्वीपापरात्रेषु श्रीशाल्येषु च भूरिराः ।
 सुफेनेषु तथैवासीद्यवनोपनिवेशनम् ॥१०॥
 नवमे शतके पूर्वं शकाच्चेभ्यः किलाभवन् ।
 पुरराज्यान्यनेकानि यद्यनानां पृथक् पृथक् ॥११॥
 अर्थना सुव्रता चेति तेषां मुख्यं पुरीद्वयम् ।
 सुव्रता तत्र वीरत्वे शिल्पादो प्रार्थितार्थना ॥१२॥
 श्रीगर्गबोधितान्धर्मानाश्रित्य कृतजीवनाः ।
 व्यायामयुद्धशिक्षादौ सुव्रताः कौशलं ययुः ॥१३॥
 वीरस्त्रीपुंसबहुला अशिल्पा मितभाषिणः ।
 दासनिर्व्यूढकर्माणः सुव्रताः कठिनाशयाः ॥१४॥

राजद्वयं सुव्रतीयसदस्यैर्विनियन्त्रितम् ।
 शशास सुव्रता राज्यमुद्दण्डं दण्डशक्तिम् ॥१५॥
 अतीते चरमे राज्ञि कद्रुनामनि सर्वथा ।
 अर्थनीयाः स्वतन्त्रत्वात्प्रजाराज्यमतिष्ठिपन् ॥१६॥
 द्राक्षेण लिखितैर्धर्मैरसंतुष्टोऽर्थनाजनः ।
 सूरणस्मृतिमाश्रित्य व्यवजह्ये यथासुखम् ॥१७॥
 अराजकेऽर्थनातन्त्रे पृषात्प्रतीस्तनादयः ।
 प्रवलाः पुरुषाः प्रायः पाणौ चक्रुः प्रशासनम् ॥१८॥

इत्थं सुखेन महनीयपराक्रमाणां
 साहित्यदर्शनकलादिविशारदानाम् ।
 स्वातन्त्र्यशौर्यनयशीलनविश्रुतानां
 कालो ययौ यद्यदेशजुषां जनानाम् ॥१९॥

इति पञ्चमी वीचिः ।

कारुणा बद्धमूलेऽथ काम्येशेन च बद्धिते ।
 साम्राज्ये पारसीकानां दृढे दारागुषा कृते ॥१॥
 अर्थनीयैः प्रवहणैः ससैन्यैः कृतसाह्यकाः ।
 जम्बूद्वीपस्य यचनाः प्रचक्रुः कदनं महत् ॥२॥
 शमितौपद्रवः सम्राट् सोऽर्थनीयेषु रोषवान् ।
 मर्दनीयं प्रहितवाज्जामातरमनीकिनम् ॥३॥
 मगद्रोणीं प्रविश्यासी वात्वानाशितनौषलः ।
 प्रत्याजगाम लज्जार्त्तो जम्बूद्वीपं यथागतम् ॥४॥
 वतो द्विगुणरोपस्यादेशाद्, रायुषो यती ।
 दातिनामा चमूनायो वहिर्त्रैर्यथनानगात् ॥५॥
 मारस्थूणोपत्यकायामुत्तरेणार्पनापुरम् ।
 ययनैः पारसीकैश्च संग्रामस्तुमुलोऽभवत् ॥६॥
 मर्त्यादनाम्ना धीरेण सनाथं यवनायुतम् ।
 लक्षसंत्यान् रणक्षेत्रे पारसीकानसूदयत् ॥७॥

दारायुपि ततोऽतीतेऽक्षयर्षस्तस्सुतो नृपः ।
 पञ्चविंशतिलक्षेण सैन्येन यवनानगात् ॥८॥
 सा सप्तभिरहोरात्रैः सेतुना यवनान्मुधिम् ।
 तीर्त्वा कल्पान्तवात्येवाचरकन्द यवनीश्वरुः ॥९॥
 वर्मद्वाराभिधदोण्यां सुव्रतीयेन भूभुजा ।
 लेयनिद्रेण वीरेण प्रार्थिता सा मदोद्धता ॥१०॥
 चूर्णयन्ती बलं लेयनिद्रस्यासौ महाचमूः ।
 दग्ध्वार्थनापुरीं रिक्तां प्रसप्तर्षानिवारिता ॥११॥
 सारमेयमुखेऽम्भोधेरथ युद्धमभून्महत् ।
 वहित्रैः पारसीकानां यवनानां च दारुणम् ॥१२॥
 यवनानां वहित्रैश्च तुर्यासन्नैः पराजिताः ।
 सहस्रपोता विजहुः पारसीका निजं मदम् ॥१३॥
 पलाय्य पारसोकेये प्रयाते विपयान्निजान् ।
 रणेपु यवनैस्तस्य सैन्यरोपं विनाशितम् ॥१४॥

इत्यक्षयपस्य मदोद्धतस्य

बलं विधूय प्रथितप्रतापैः ।

विशुद्धपार्श्वैर्यवनैर्वितेने

समुन्नतिश्चित्रकराजनानाम् ॥१५॥

इति पृष्ठी वीचिः ।

ततोऽर्धशतवर्षाणि परक्लेशाभिधः सुधीः ।
 नेताभूदर्थनीयानां ज्ञानविज्ञानवल्लभः ॥१॥
 अर्थनापन्नं तस्मिन्नभ्यर्णोर्षवनायकम् ।
 विद्याविभूतिसंपन्नैर्वृष्टे सुजनैश्चिरम् ॥२॥
 रूपकाणि प्रणीतानि विद्वांसो वाग्मिनोऽभवन् ।
 प्रासादा निरमीयन्त बुभुक्षाः शिल्पिनोऽभवन् ॥३॥
 अतीतेऽथ परक्लेशोऽर्थनीयैः सुव्रतैस्तथा ।
 अभून्महाकलिर्यस्मिन्नर्थनीयाः पराजिताः ॥४॥

अलीकविद्यश्चात्रोऽभूत्सुकृतीर्यस्य चापलात् ।
 लेशेन्द्रेण पराभूतं सुव्रतेनार्थनापुरम् ॥१॥
 स्थवाचसि पुरेऽथाभूदपमान्दो महामतिः ।
 जिता दर्पोद्धता येन सुव्रता दुर्णयप्रियाः ॥६॥
 प्रलिम्पोऽभून्मगदोण्यां नन्दानां समकालिकः ।
 महाबलो नृपो येन यवना निजिता बलात् ॥७॥

इत्यान्तरद्रोहनिपीडितानां

शनैर्गतानां फलपस्य हस्ते ।

विपच्यमानानयभोगभाजां

स्वातन्त्र्यमस्तं यवनप्रजानाम् ॥८॥

इति सप्तमी वीचिः ।

प्रलिम्पस्याभवत्पुत्रोऽलिकचन्द्रः सुविश्रुतः ।
 यो विंशतितमे वर्षे राज्यं पैतृकमाप्तवान् ॥१॥
 नयन्यवनसैन्यानि स तार्त्वा यवनार्णवम् ।
 पारसीकान्वशीकृत्य सिन्धुतीरमुपागमत् ॥२॥
 नन्दैः स पालितां प्राचोमहर्षैव जिघृक्षिताम् ।
 श्रनुत्साहहतैः सैन्यैः प्रत्यगाद्विपयान्निजान् ॥३॥
 मध्याम्भोषेरुदक्नीरे प्रायद्वीपारुख्यः स्थिताः ।
 यवना रोमकाश्चैव सुफेनाश्चेति ते क्रमात् ॥४॥
 तत्रेतिवृत्तं यवनविपयाणामुदाहृतम् ।
 इतिवृत्तं प्रवक्ष्यामः रोमकाणामतः परम् ॥५॥
 भौमादार्याभिधानायां कुमार्या यमजो पुरा ।
 रामरोमिलनामानावभूतां चलशालिनी ॥६॥
 मात्रा त्यक्तौ यने वालौ वृको काचिदवर्षयत् ।
 विषादे भ्रातरं हत्वा रोमिलो रोमपत्तनम् ॥७॥
 निरमास्तेत्यादिरूपा रोमकाणां जनश्रुतिः ॥८॥
 कुलजा हानकुल्याश्च द्विविधा रोमका जनाः ।
 कुलजानामभूत्प्रायस्तत्र राज्येऽधिकारिता ॥९॥

सर्वाल्यो नृपतिः पट्टो रोमकाणां नयप्रियः ।
 शतात्मिकायां समितौ द्वयांश्चक्रेऽधिकारिणः ॥१०॥
 तर्कुनामा ततो दत्तः संजातो रोमभूपतिः ।
 नयद्रोहरतो राज्याज्जनैर्यो निरवास्यत ॥११॥
 तर्कुवंशं विनिर्वास्य राजशब्देऽपि रोमकैः ।
 असाध्योऽवध्यत द्वेषः प्रजाराज्यप्रियैश्चिरम् ॥१२॥
 जनैर्घृताभ्यां प्रत्यब्धं शासकाभ्यां नियन्त्रितम् ।
 रोमकाणामभूद्राज्यतन्त्रं त्रासावहं द्विपाम् ॥१३॥
 रोमकाणां प्रजातन्त्रं प्रातिवेशिकशात्रवेः ।
 कुलजानामकुल्यानां चान्तद्रोहैरपीड्यत ॥१४॥
 इत्थमान्तरवाह्याभ्यां कलिभ्यां किल दूषितम् ।
 गौराल्ख्यैरुत्तरैर्वन्यैराक्रान्तं रोमपत्तनम् ॥१५॥
 वरेण्यनामा गौरैशो दग्ध्वा रोमकपत्तनम् ।
 विलुक्त्य च जनान्दत्तः प्रत्यगाद्विपयान्स्वकान् ॥१६॥
 रोमकैश्च महोद्योगैः पुरे भूयो नवीकृते ।
 कुलजानामकुल्यानां चाभिद्रोहांऽज्वलत्पुनः ॥१७॥
 ऋपेण्यादिप्रयत्नेन प्रजातन्त्रस्य शासने ।
 अकुल्यानामधीकारः कुलजानामिवाभवत् ॥१८॥
 रोमकैश्च महोद्योगैः प्रायद्वीपं ततोऽखिलम् ।
 आ श्रीशाल्याच्चाल्पशौलात्स्ववीर्येण वशीकृतम् ॥१९॥
 संधामदूतस्वीकारमुद्रानिर्माणघर्जिताः ।
 नाधिकारा विलुप्रास्तु जितानां रोमकैः कश्चित् ॥२०॥
 पणोशोपनिवेशो यः करध्वजपुराह्वयः ।
 मध्याग्धि दक्षिणेनोक्तो रोमकत्रासकारणम् ॥२१॥
 तदीयैरभवद् युद्धं रोमकाणां जिगीषुभिः ।
 जयश्रीश्चिररात्राय यत्र संशयिताऽभवत् ॥२२॥
 करध्वजपुरीयाश्च सुफेनविजयोजिताः ।
 नीता हनुषलेनाथ रोमकानभ्यदुद्बुधन् ॥२३॥

वीरो हनुवतः क्रान्त्वा पूर्णमल्पं च पर्वतम् ।
रोमकानवचस्कन्द हर्षज्ञो हरिणानिव ॥२४॥
दश पञ्च च वर्षाणि द्विषां हनुवलो बली ।
विपयानध्रुवासाष्टौ रोमवीरान्त योधयन् ॥२५॥
अथ रोमकवीरेण श्रीप्रियेण महीजसा ।
जित्वा सुफेनांस्तीर्त्वाग्निमाक्रान्तास्ते करध्वजाः ॥२६॥
श्रीप्रियेणादिताः सद्यो विधिग्नास्ते करध्वजाः ।
आकारयन् हनुवतं करध्वजपुरीं प्रति ॥२७॥
संजग्माते यमक्षेत्रे तावपायानपेक्षिणी ।
व्यूढसैन्यौ हनुवतश्रीप्रियो महितोजसी ॥२८॥
अथ रोमकवीरेण करध्वजचमूपतिः ।
युध्यमानो महावीर्यः प्रसह्यासौ पराजितः ॥२९॥
करध्वजानां वीर्यं च रोमकैर्नाशिते हठात् ।
अक्षेपत जगत्सर्वं रोमकाणां भयादिदम् ॥३०॥
मगद्रोणीयविपयान् सुफेनान् यचनांस्तथा ।
करध्वजपुरीयांश्च जितवन्तोऽथ रोमकाः ॥३१॥
अवार्यवीर्याः कृतिनः शौर्यनीतिगुणान्विताः ।
साम्राज्यं सुमहश्चक्रुः पार्वयोर्मध्यधारिषेः ॥३२॥
देशेभ्यो विप्रकृष्टेभ्यः संप्रधावितया श्रिया ।
रोमकाः समसेव्यन्त नयोद्योगादिवैभवात् ॥३३॥
चक्रिरे राजवर्त्मनि जलोच्छ्वासाश्च निर्मिताः ।
प्रासादाश्च व्यधोयन्त रोमकैः पुटभेदने ॥३४॥
घनिनो व्यसनान्घान्नु रामकेष्वथ दुर्बलान् ।
दरिद्रान्पीडयामासुर्मत्स्यान्कैवर्त्तका इव ॥३५॥
माहाख्यौ सोदरो वीरौ दुर्गतोद्धारकाङ्क्षिणौ ।
प्रसह्य घनिभिर्दृप्तैर्निजघ्नाते सहानुगौ ॥३६॥
शुल्वभर्यारयनेतृभ्यां नीतानां द्रोहशालिनाम् ।
घनिनां दुर्गतानां च घोरः कलिरयाभवन् ॥३७॥

शुल्वानुगा वलीयांसो मयं निर्वास्य रोमतः ।
 स्वाधिकारे प्रजातन्त्रं स्थापयामासुरुद्धताः ॥३८॥
 पौरस्त्यो मित्रदत्ताख्यो नृपतिर्यथनादिभिः ।
 उत्तिष्ठमानः शुल्वेन वलिना पर्यभूयत ॥३९॥
 शुल्वेऽनुपस्थिते मर्यः प्राविशद्रोमपत्तनम् ।
 प्रत्यर्थिनश्च हतवान् व्यपद्यत ततः स्वयम् ॥४०॥
 शुल्वो निशम्य तद् वृत्तं पौरस्त्यान्परिहृत्य च ।
 त्वरया शङ्कया चार्त्तः समागाद्रोमपत्तनम् ॥४१॥
 हत्वा च मर्यपत्नीयान् हिंस्रः शुल्वः पशूनिव ।
 प्रजातन्त्रं कियत्कालं शशासातिमदोद्धतः ॥४२॥
 अथ शुल्वे सृते रोमपत्तने पुरुपाश्वयः ।
 अभूवन् पम्पियः श्रीशः केसरी च महाबलाः ॥४३॥
 रोमकेषु सुफेनेषु तथान्यत्र च विप्लवान् ।
 शमयित्वा वशो लेभे पम्पियः स्फीतविक्रमः ॥४४॥
 अथ मध्याम्बुधौ पोतदस्यूनस्यन्महाबलः ।
 विजित्य मित्रदत्तं च पौरस्त्यं पुनरुत्थितम् ॥४५॥
 आसुरांश्च पत्नीशांश्च जारूपांश्च वशे व्यधात् ।
 रोमपत्तनमागम्य दिव्यं चाप जयोत्सवम् ॥४६॥
 कुलजानामभून्नेता पम्पियोऽस्यानुपस्थितौ ।
 शास्ताभूच्छ्रीकरो वाग्मी महितो रोमपत्तने ॥४७॥
 सामान्यजनपद्योऽभूत्केसरी किल शक्तिमान् ।
 मर्यस्य भ्रातृजः ख्यातोऽनन्यसाधारणैर्गुणैः ॥४८॥
 कुलेन पम्पियः श्रीशो वसुभिः केसरी गुणैः ।
 त्रयीयं मिलिता रोमतन्त्रे स्वातन्त्र्यमाश्रयत् ॥४९॥
 वर्षं प्रशासको भूत्वा रोमकानीकिनीं नयन् ।
 केसरी गौरशर्मण्यश्वेतद्वीप्यानथाजयत् ॥५०॥
 वशयन्नष्टभिर्वर्षैर्बन्यजातिशतत्रयम् ।
 जितानां हृदयं गृह्णन्केसरी कीर्त्तिमाप्तवान् ॥५१॥

श्रीराश्च पम्पियश्चात्रान्तरे रोमप्रशासकौ ।
 पौरस्त्येषु सुकेनेषु चैवास्तां तौ क्रमादुभौ ॥५२॥
 पारसीकेषु निहते श्रीशे केसरिपम्पियौ ।
 प्रत्यर्थिनावभूतां द्वौ रोमसाम्राज्यकाङ्क्षिणौ ॥५३॥
 केसरी न समं सेहे न चैच्छत्पम्पियः प्रभुम् ।
 अतः प्रत्यर्थिनोर्मध्ये महद्वैरमवर्धत ॥५४॥

अथ प्रशास्तृसदसा हासः पम्पियनीतया ।
 केसरी पृतनां त्यक्तुमुपासर्पत्तया सह ॥५५॥
 रूपरोणां नदीं तीर्त्वा रोमसीमां महाबलः ।
 निनाय निजसेनां स युद्धाय कृतनिश्चयः ॥५६॥
 पलाय्य यवनान्याते पम्पिये भीतिविक्लवे ।
 केसरी दिनपष्ट्वाभूदेको रोमकनायकः ॥५७॥
 विक्रमेण श्रियं वीरो नयेन हृदयं तथा ।
 रोमकाणां वशीकृत्य पम्पियं जेतुमैहत ॥५८॥
 फलशल्या रणे वीरः पराभूय स पम्पियम् ।
 यवनेभ्योऽजपुत्रांस्तमन्वधावत्पलायितम् ॥५९॥
 स लावण्यतरङ्गिण्यां पुलोमास्तत्र भूपतेः ।
 बद्धप्रीतिः स्वसर्यासीच्छ्रीपत्रायां महामनाः ॥६०॥
 अजपुत्रैर्हते चासौ पम्पिये स्फीतविक्रमः ।
 प्रियापत्नमवालम्ब्य पुलोमानं रणोऽवधीत् ॥६१॥
 अभिपिच्य च तां राज्ये मित्रदत्तमुतं बली ।
 जित्त्वोत्तरस्यामैहिष्ट विजेतुं पम्पियानुगान् ॥६२॥
 मप्यावधेर्दक्षिणे तीरे कटुना श्रीप्रियेण च ।
 नीतामचूर्णयत्सेनां पम्पियत्यानुयायिनाम् ॥६३॥
 कटुश्रीप्रिययोश्चैव नैरारयादात्महृत्यया ।
 विपन्नयोः प्रजाराज्यं रोमकाणामुपारतम् ॥६४॥
 अमूत्केसरिवीरस्य बलिनो रोमपत्तने ।
 समं जैत्रप्रवेशेन साम्राज्योपक्रमः स्रुटम् ॥६५॥

नाभिपिच्यत राजासौ सेनानीर्नाम चाभवत् ।
 तथापि तस्य नामैव सम्राट्पर्यायतां गतम् ॥६६॥
 शर्मण्यानां च रूप्याणामन्येषां च महोभुजाम् ।
 अद्यापि केसरिपदं साम्राज्यपिशुनं स्थितम् ॥६७॥
 परश्रतेषु युद्धेषु स रिपून्प्रयुताधिकान् ।
 निहत्य रोमसाम्राज्यं व्यधाद्भुवनभूतये ॥६८॥
 नयेन राज्यमशिपद्वात्तां व्यस्तारयत्सुधीः ।
 पश्चाद्गं शोधयामास संचस्कार नदीहृदान् ॥६९॥
 सर्वात्मीयोपकाराय श्रीर्नीतिश्चास्य सर्वदा ।
 कवित्ववक्तृत्वकला तथैवासीत्सरस्वती ॥७०॥
 यन्न वर्षसहस्रेण कर्त्तुं संपार्यते परैः ।
 वर्षद्वयेन तद्युगे केसरी क्रान्तभूतलः ॥७१॥
 अथ तद्गौरवे वद्धमहर्ष्यैर्भ्रतुपादिभिः ।
 प्रशासनसदस्थोऽसौ कृतघ्नेर्निहतद्वलात् ॥७२॥
 ररत्त केसरी कायं कृतघ्नेभ्यो महाबलः ।
 यावत्पाणौ न सोऽपरयद् भ्रतुपस्यासिपुत्रिकाम् ॥७३॥
 अस्तिपुत्री करे तस्य मुहृदोऽप्यवलोन्य सः ।
 कृतघ्ने भुवने कायं न रत्तार्हममन्यत ॥७४॥

इत्यष्टमी वीचिः ।

अथ केसरिबीरस्य स्वस्त्रीयोऽष्टमयाभिधः ।
 गभीरनीतिरुपदः साम्राज्यं कर्त्तुमैहत् ॥१॥
 अन्तर्नयादिमाहाय्यात्म हत्वा श्रीकरादिकान् ।
 अग्रंत्यान्मनुजान्क्रूरो नेताऽभूद्रोमपत्तने ॥२॥
 भ्रतुपेण च फारवेन यवनाशुत्तरेण सः ।
 व्यूढां महाचमूं येमान्महार्मेन्यो व्यचूर्णयन् ॥३॥
 फारयश्च भ्रतुपभाय विपत्राधान्महन्वया ।
 दक्षिणागागिपन्थं च रोमगात्राभ्यगम्यमान् ॥४॥

अन्तर्नयश्चाष्टभयश्चाथ राज्यं विमज्य तौ ।
 बुभुजाते शवं गृध्रशृगालाविव निर्जने ॥१॥
 पुरीमलिकचन्द्रीयां तथा रोमकपत्तनम् ।
 राजधानीमधिप्राय राज्यमेतौ प्रचक्रतुः ॥६॥
 अन्तर्नयोऽजपुत्रेषु श्रीपत्राप्रेममोहितः ।
 कुलं च चरितं चैव विस्मृत्य व्यसनेऽपतत् ॥७॥
 श्रीपत्रान्तर्भयावष्टभयेन यवनाम्बुधौ ।
 परामूर्तौ व्यपद्येतां पलाय्य निजहृत्यया ॥८॥
 रोमसाम्राज्यभागित्वमजपुत्रास्ततोऽगमन् ।
 अधस्त्यनाम्नाष्टभयश्चासौ सम्राडजायत ॥९॥
 राजोपाधिं न चकमे रोमकाप्रोतिकारणम् ।
 शनैर्निजाधिकारान्स कृत्स्नान्स्वस्मिन्वधाच्छली ॥१०॥
 आ वीरादुत्पथायाः स आभ्यर्णात्तुङ्गवारिधेः ।
 आ शर्मण्याम्बुषेरा च सहाराख्यमरुस्थलम् ॥११॥
 एकातपत्रं साम्राज्यमगस्त्यो नीतिमानशात् ।
 सहार्धत्रिशतायामं सहाङ्घ्रिशतवितृति ॥१२॥

इति नवमी वीचिः ।

अथाधिचत्वारिंशच्च वत्सरान्कृतशासने ।
 अतीतेऽगत्यनृपतौ त्रिवैरोऽभून्नराधिपः ॥१॥
 व्यभिचारकलिप्रायव्यसनासक्तचेतसाम् ।
 तादृशाः प्रायशोऽभूवन्नोमकाणां नराधिपाः ॥२॥
 स्त्रीनिमित्तेषु वैरेषु योधवैरेषु वा नृपाः ।
 प्राणान्प्रजुह्वयन्नुशुशुश्च प्रजा भृशम् ॥३॥
 प्रजामाग्योदयात्केचित्त्रिजनाद्या महाधियः ।
 यदा कदाप्यजायन्त नृपा नीतिपरायणाः ॥४॥
 अथ रोमपुरे वीच्य व्यसनार्णवतां गतम् ।
 फंसतन्नुर्नृपः प्राच्यां फंसतन्नुपुरीं व्यधात् ॥५॥

स्त्रीस्तीयं धर्ममालम्ब्य कंसतन्तुर्महाबलः ।
 कंसतन्तुपुरे तिष्ठन् रोमकानशिपत्सुधीः ॥६॥
 तस्मिन्नतीते कतिचिद्बभूवुर्दुर्बलानृपाः ।
 एकातपत्रः सम्राट् च देवदासोऽन्तिमोऽभवत् ॥७॥

इति दशमी वीचिः ।

देवदासस्य दायादैर्द्विधा राज्यमभज्यत ।
 प्रतीच्यं रोमकेन्द्रं च प्राच्यं कंसपुराश्रयम् ॥१॥
 अगस्त्यराज्याद्याते च समाशतचतुष्टये ।
 जातः शर्मण्यवन्यानां विसर्पो दारुणो भुवि ॥२॥
 ये दानवनदोपान्तकान्तारे दारुणान्तरे ।
 गौधाख्या भोषणाचारा अभूवन्नाक्षसाः किल ॥३॥
 उपद्रुतास्ते सहसा हूणतर्करकुम्भैः ।
 घोरा घोरतराचाराकारैः कृण्वन्भक्तिभिः ।
 पलाय्य रोमसाम्राज्यं शरणीचक्रिरे भिया ॥४॥
 हत्वा बलांशं सम्राजं कृतघ्ना गौधराक्षसाः ।
 रोमराज्ये विनाथे च ते व्यसर्पन्विसर्पवत् ॥५॥
 अलर्कं नायकं स्वीयं चर्मण्यारोप्य दारुणैः ।
 दग्धं च लुठितं रोमपत्तनं गौधराक्षसैः ॥६॥
 गौधमण्डलगौराक्षैर्वन्यैरित्थं बलोद्धतैः ।
 रोमसाम्राज्यं कृण्वन्पालुत्रान्यङ्गानि सर्वतः ॥७॥
 अत्रान्तरे हूणगृहादस्थितो हूणनायकः ।
 वन्यानां प्रयुतेनागाज्जयाय जगतः किल ॥८॥
 स तीर्त्वा रथिणीं घोरो गौरान्दुद्राव वेगधान् ।
 गौरादिसहितैश्चैव रोमकैस्तु पराजितः ॥९॥
 अल्पपर्यतमुल्लङ्घ्य रोमकांश्च विलुङ्घ्य सः ।
 एव्य हूणगृहं घोरोः सहसैव व्यपद्यत ॥१०॥

गतमात्रेऽस्थिते चाय जयश्रीर्मण्डलाधिपः ।
 करध्वजपुरादेत्य व्यलुण्ठद्रोमपत्तनम् ॥११॥
 विलुठ्यमानात्पत्तं च मण्डलैर्मूलकैस्तथा ।
 निन्यिरे रोमनगरान्नौभिर्वन्धो धनानि च ॥१२॥
 अगस्त्यराज्याद्वर्षाणां गतेऽथ शतपञ्चके ।
 नाममात्रेण सम्राजं रोमिलागस्तिलाह्वयम् ॥१३॥
 रोमसिंहासनाद्वालं विसृज्य कृतवेतनम् ।
 रोमकाणामभूद्राजा शर्मण्य उदयाकरः ॥१४॥
 प्रायोऽस्मिन्नेव समये हूणैर्वलमदोद्धतैः ।
 उपद्रुता भारतभूर्नाशिवा चार्यसभ्यता ॥१५॥

इत्येकादशी वीचिः ।

भारतीयान्विनारयेत्थं तथा यवनरोमकान् ।
 शनैर्वन्धेषु सभ्यत्वं यत्सु सभ्यसमागमात् ॥१॥
 कुलूताश्चैव तौताश्च श्राव्याश्चेति त्रयोऽभवन् ।
 जेनवर्गा मविष्यन्त्याः सभ्यताया अथाश्रयाः ॥२॥
 तुङ्गादिक्कुलादयसन्क्रमादेते पुरः पुरः ।
 हूणाश्चैव तुरुष्काश्च स्थिता एषां पुरस्ततः ॥३॥
 पाश्चात्ये रोमसाम्राज्ये नाशिते यन्यजातिभिः ।
 पौरस्त्यमासीत्साम्राज्यं कंसपत्तनकेन्द्रकम् ॥४॥
 जुष्टन्यायानिधः सम्राट् कंसतन्तुपुरेऽभवत् ।
 महामतिर्महावीर्यो जनानामभिपूजितः ॥५॥
 तत्सदस्यैस्त्रिवन्द्याद्यैश्चक्रिरे धर्मसंहिताः ।
 आचारव्यवहारादिसंप्रहाय मनीषिभिः ॥६॥
 देवदत्ते गते प्राच्यगौयनाथेऽत्ययं ततः ।
 जुष्टन्यायस्य सेनानाथलासरो महाबलः ॥७॥
 प्रथियेष्टालयान्वीरो जगृहे रोमपत्तनम् ॥
 नररोपस्ततः परुडः सम्राट् सैन्यैरवारितैः ।
 गौयान्विद्राव्य घरायाम्बभूवैष्टालयान् यती ॥८॥

जुष्टन्याये ततोऽतीते लम्बद्विभिरुपद्रुताः ।
 चक्रुर्वेणीशानगरं रोमका आर्द्रयात्रिके ॥६॥
 अथ नीतैः श्रवेशेन स्काराङ्गैर्यन्महाबलैः ।
 परेशकेन्द्रकं राज्यं स्थापितं विजिगीषुभिः ॥१०॥
 तत्र कालेन कियता बलहीनेषु राजसु ।
 अभूच्चमूढतो राज्यं करलस्वमहौजसः ॥११॥
 अत्रान्तरे च शर्मण्यैः श्वेतद्वीपे विनिजिते ।
 बभूव वन्यप्रायासु विप्लवः किल जातिषु ॥१२॥

इति द्वादशी वीचिः ।

अत्रान्तरे किलारव्यो महामद इति श्रुतः ।
 खिस्तवत्सेश्वरं द्वैतमतं प्रावर्त्तयत्तितौ ॥१॥
 स्वीकुर्वन् दिव्यतां खिस्तमतस्यापि महामदः ।
 सर्वोत्तमं निजमतं ख्यापयामास भूतले ॥२॥
 खड्गहस्तो मतं स्वीयं बलेनासौ प्रवर्त्तयन् ।
 जित्वारव्यभुवं मानी जिगीषुः पञ्चतामगात् ॥३॥
 अथास्यार्जुदवक्त्राद्यैरनुगैर्बलशालिभिः ।
 आ सुफेनभुयो देशा जिता आ भारतादपि ॥४॥
 विजित्यं रुद्रकं गौशं सुफेनेषु प्रसूत्वराः ।
 करलेन निरग्तास्ते स्काराङ्गवृतनाभृता ॥५॥
 करध्रुवा सुफेनेषु प्राच्यां ध्याघ्नतटं तथा ।
 चिरं महामदीयानां राजधानीत्वमाभजत् ॥६॥
 पुत्रो महामदीयारेः करलस्य नृपोऽभवत् ।
 स्काराङ्गेषु प्रवीणाख्यो बलशाली नयोऽञ्ज्वलः ॥७॥
 प्रवीणस्याभवत्पुत्रो महाकरलनामकः ।
 देशधीरस्य लम्बद्वैर्जेता भीमपराक्रमः ॥८॥
 शर्मण्यशाकहूणादीन्विजित्यासौ महाबलः ।
 महामदात्सुफेनेषु नमयामास भूमिपः ॥९॥

विनाश्य भीमौल्लब्धद्विस्तेपां मुकुटमायसम् ।
 आच्छिद्य करलः पूजां चक्रे खिस्तपुरोधसः ॥१०॥
 इत्थमर्जितवात्राज्यं सुमहत्करलो वली ।
 केसर्यगस्त्यः सम्राडित्याख्यां खिस्तपुरोधसः ॥११॥
 तृतीयत्वेयात्संप्राप्य शशास धरणीं चिरम् ।
 लिपिव्याकृतितर्कादिविद्यासु विहितश्रमः ॥१२॥
 वीराकारः स मद्यादिव्यसनेभ्यः पराङ्मुखः ।
 बद्धप्रीतिरभूच्छूल्ये सद्योहतमृगामिपे ॥१३॥
 आरुणाख्ये पुरे राजा शकानामष्टमे शते ।
 सामन्तेभ्यः करं गृह्णन् कृतसख्यो महौजसा ॥१४॥
 अपि व्याघ्रतटेशेनारुणराजेन धीमता ।
 चतुर्लनां शशासार्धशतीं स शरदां भुवम् ॥१५॥
 द्विसप्ततिवयस्केऽथ गते करलभूपती ।
 लवेशस्तस्य पुत्रोऽभून्निर्वेदपरमो नृपः ॥१६॥
 निर्वेदपरमे तस्मिन्दायादैः परिपीडिते ।
 साम्राज्यं करलस्याभूद्विशोर्णं खण्डशस्ततः ॥१७॥
 साम्राज्यनाशात्सर्वत्र भूमिहारैरितस्ततः ।
 छुद्रदुर्गकृतावासैर्जनानां शासनं कृतम् ॥१८॥
 दासैश्च दासप्रायैश्च भूयद्वैः कृपकैरपि ।
 सेव्यमानाः स्वतन्त्रत्वात्तेऽभयन्वैरुच्चारिणः ॥१९॥
 मत्स्यमाणाः प्रजाश्चैव रक्षकैरेव भूरिशाः ।
 पतिताः पारतन्त्र्यान्नौ चुक्रुशुर्भृशदुःखिताः ॥२०॥
 प्रायः सर्वत्र भूपृष्ठे न्यायविप्लवदूपिते ।
 मोहगर्ते कृतावासा जनता दुःखभागभूत् ॥२१॥
 रोमकादौ कृतावासा यतिलिङ्गाः पुरोधसः ।
 भूदेवाः समजायन्त यदृच्छाचारतत्पराः ॥२२॥
 हृद्वन्धाख्यो यतिस्तदणः पुत्रः कस्यापि नीतिमान् ।
 अथाभून्मतिमाहात्म्यात्पुरोधो रोमपत्तने ॥२३॥

सुनराख्यं च सम्राजं स निजाज्ञावमानिनम् ।
 प्रजाविरोधमुत्पाद्य पीडयामास नीतिमान् ॥२४॥
 सम्राड्विधेयतायाश्च शपथात्सकलाः प्रजाः ।
 पुरोधो भोचयामास त्रासयन्सुनरं नृपम् ॥२५॥
 राज्यविप्लवदुःखार्तो राजा मानसमुज्जितः ।
 स्वापराधक्षमाहेतोः पुरोधसमुपागमत् ॥२६॥
 बहिर्वितर्दिकायां स एकवासा विपादुकः ।
 स्थितो दिनत्रयं राजा क्षमां लेभे पुरोधसः ॥२७॥
 वर्धमाने प्रभावे च शनै रोमपुरोधसाम् ।
 शर्मण्याङ्ग्लादिभूपालाः क्रमात्तोषां वशोऽभवन् ॥२८॥
 राजराजोऽनुशान्तोऽभूद्बली रोमपुरोहितः ।
 जवनोऽप्याङ्गलभूपालखासाद्यस्मै करं ददौ ॥२९॥
 अत्रान्तरे च ख्रिस्तीयाः पाश्चात्यधरणीभृतः ।
 पितृनाम्नो यतेर्व्याख्याविपैरुन्मादिता भृशम् ॥३०॥
 स्थितं ख्रिस्तशवश्वभ्रं जारूपारामपत्तने ।
 त्रातुं महामदीयानामधीकारात्प्रयेतिरे ॥३१॥
 अधर्मेणाभियुञ्जाना अन्योन्यं मोहविक्लवाः ।
 महामदीयाः ख्रिस्तीया अपि द्वेषपरायणाः ॥३२॥
 नाशयन्तः प्रजाः सर्वाः पीडयन्तो धरामिमाम् ।
 अन्धाश्चिरमयुध्यन्त चन्द्रस्वस्तिकलाच्छनाः ॥३३॥
 ह्युत्पन्नाश्रान्तिवैक्लव्यदग्धशोपाश्च भूरिशः ।
 ख्रिस्तीया न्यपतन्धर्मसंप्रामे मोक्षकाङ्क्षिणः ॥३४॥
 अष्टस्वस्तिकयुद्धानि तुमुलान्यभयन्निति ।
 जयो महामदीयानामभूच्चान्ते मनस्विनाम् ॥३५॥

इति त्रयोदशी वीचिः ।

धर्मयुद्धपरे लोके मोहान्धेषु च राजसु ।
 धीराः स्वैरचरा भूमौ भ्रेमुरप्रतिवारिताः ॥१॥

राक्षसान्वेपणव्याजाद्वर्मिणो वीरदस्यवः ।
 ध्रेमुत्तुरगमारूढाः स्त्रीवित्तविचयोद्यताः ॥२॥
 पुस्तकानामसौलभ्याज्जने प्रायो निरक्षरे ।
 अन्धगोलाद्भूलभक्तिः सर्वथा भुवि पप्रथे ॥३॥
 मूर्खैर्बहिपरीक्षाद्यैः कृतो मतविनिर्णयः ।
 गतं शिल्पं कृपिर्हीना वणिज्या नाशमागता ।
 दुर्गेभ्यो निःसरन्तश्च दस्यवो भीतिमावहन् ॥४॥
 मठेषु निवसन्तस्तु यतयो ब्राह्मणास्तथा ।
 कृप्यादिजीविनोऽभूवन् विद्याभ्यासपरा भुवि ॥५॥
 क्षत्रे मलिम्लुचे भूर्माहारेषु जनशत्रुषु ।
 विद्या यतिपुरोधःसु दीना शरणमैहत् ॥६॥
 आर्त्तानां शरणं नृणां परितः कृपिशालिनः ।
 विद्यायाः परमं क्षेत्रं मठा आसन्नितस्ततः ॥७॥
 प्राचार्यरोमयवनसभ्यत्वे कवलीकृते ।
 हूणगौथतुरुष्काद्यैः पुराणि क्षयमावहन् ॥८॥
 प्रलयो न चिराद्भावी भुवनस्येति सर्वतः ।
 किंवदन्ती प्रवृत्ते मोहप्रस्तेऽखिले जने ॥९॥
 भाविनि प्रलयेऽस्मिञ्च विश्वासोऽभून्मृणां दृढः ।
 आज्ञालेखेषु राज्ञां हि प्रलेप्यस्यास्ति वर्णना ॥१०॥
 अद्यापि तादृशो मोहो भारतीयेषु वर्तते ।
 येन कल्किकृतं सर्वे प्रतीक्षन्ते विनाशनम् ॥११॥

इति पञ्चदशी धीचिः ।

अथ कालेन भूयोऽपि पुराण्युद्भवन् क्षिती ।
 सभ्यताद्गुरुपाय मुक्षेत्राणां च सर्वतः ॥१॥
 इष्टालयेषु शर्मण्येष्वप्यभूवन्पुरग्रजाः ।
 वाणिज्यशिल्पविद्यादिगृह्याणां च विरोधतः ॥२॥
 शर्मण्यपत्तनानां या प्रथिता हंससंततिः ।
 जले स्थले च सात्मानं दस्युभ्यः पातुमुत्थिता ॥३॥

वेणिकाद्या महापुर्यः स्वतन्त्रा विपुलर्द्धयः ।
 इष्टालयेष्वराजन्त सभ्यताश्रुद्धिहेतवः ॥४॥
 निर्माणे कौशलं नृणामूर्णाकौशेयवाससाम् ।
 क्रमेण पप्रथेऽभूवञ्श्रेष्ठिनो वृद्धिजीविनः ॥५॥
 धूमनिर्गमशुण्डाभिः काचवातायनैस्तथा ।
 परिष्कृतानि वेश्मानि पर्यदृश्यन्त च क्रमात् ॥६॥
 उच्चप्रतरतीर्थादौ विश्वविद्यालयाः शनैः ।
 परःसहस्रच्छात्राढ्या भेजिरे महतीं प्रथाम् ॥७॥
 सूच्यग्रे कति गीर्वाणाः स्थातुं युगपदीशने ।
 सक्ता ईदृशतर्केषु साक्षराः क्रमशस्ततः ॥८॥
 शुष्कवादान्विहायेमान्नाणित्तादौ धियं दधुः ॥९॥
 विश्वविद्यालया वेधालयाश्चैवाञ्जुतालयाः ।
 आख्याणामभूवन्धे जिगीषूणामितस्ततः ॥१०॥
 ज्योतिर्गणितवास्त्वादिविज्ञानं तदुपक्रमम् ।
 शनैर्जाग्रत्सु पाश्चात्त्यजनेष्वथ च पप्रथे ॥११॥
 शृङ्गारवीरौद्रादिविरुदानि यतस्ततः ।
 गायन्तः प्रचरन्ति स्म सूतमागधवन्दिनः ॥१२॥
 दन्त्यादयोऽथ कवयो दिव्यप्रहसनादिकम् ।
 काव्यजालं विनेयानामुदयाय प्रणिन्यिरे ॥१३॥
 चापप्रायामनादृत्य रोमशौलीमथ प्रजाः ।
 कोणप्रधानां गौधीयां वास्तुशौलीं च भेजिरे ॥१४॥
 अभ्रंलिह्देवगृहैः सद्रवाक्षैः सचित्रकैः ।
 महर्द्धिपिशुनैः पुर्योऽलंकृताः सुपमां दधुः ॥१५॥
 चित्रकर्माणि वाद्यादिकलासु च जनाः पुनः ।
 कौशलं क्रमशः सन्या उदयाय भुवो दधुः ॥१६॥
 इति षोडशी वीचिः ।
 अतीते करलेरो च लवेशो तत्सुते गते ।
 प्रांस्येष्टालपरार्मण्या विभक्ता अभवन्पुनः ॥१७॥

राज्यत्रयं च साम्राज्यात्करलेशस्य निर्गतम् ।
 फ्रांस्येष्टालयशर्मण्यनामभिः प्रथितं भुवि ॥२॥
 गतेषु कारलेशेषु प्रशास्य च समाः शतम् ।
 वृतः शर्मण्यसामन्तैः सुनर्दो भूमिपो वली ॥३॥
 गते सुनर्दे सुनरो वृतः क्षितिपतिस्ततः ।
 महीजास्तत्सुतः सुस्थः पालयामास गां ततः ॥४॥
 लोष्ट्रस्येष्टालयेशस्य विधवां परिणीय च ।
 पवित्ररोमसाम्राज्यं सुस्थोऽस्थापयत क्षिती ॥५॥
 आसीन्महामदीयानां सुफेनेषु यदूर्जितम् ।
 हासमाप्य शनै राज्यं श्रीनदे तन्नियन्त्रितम् ॥६॥
 वृद्धिनन्देशवलयोरचिरात्परिणीतयोः ।
 विक्रान्तिवञ्जपातेन सहसा तद् व्यशीर्यत ॥७॥
 वृद्धिनन्देशवलयोर्नत्ता सम्राणमहावलः ।
 पञ्चमः करलेशोऽभूत्सुफेनादिभुवामथ ॥८॥
 चतुर्दशे लवेशेऽथ द्रविणं विनयं तथा ।
 गते विनारय फ्रांस्यानां देशोऽभूदतिदुर्गतः ॥९॥
 राज्ये पञ्चदशस्याथ श्रवेशस्य विटैः कृतम् ।
 तदीयनर्मसचिवै राष्ट्रस्य कदनं महत् ॥१०॥
 नासावविनयो नैवामीभिर्यो नावलम्बितः ।
 न तद् व्यसनमुत्प्रेक्ष्य यन्नैव शरणीकृतम् ॥११॥
 निष्प्रयोजनसंप्रामैर्हृष्टाश्च करकर्षणैः ।
 कृपकेभ्यो दरिद्रेभ्यश्चुक्रुशुः कृपणाः प्रजाः ॥१२॥
 भूस्यामिनो विटा राज्ञः सचिवाः सर्वतो हृतैः ।
 अर्थैः प्रतोपयन्ति स्म वेद्यामण्डकयन्धुलान् ॥१३॥
 मृते च राज्ञि तत्सुत्रः श्रवेशः षोडशस्तनः ।
 उपविशावया राज्यमभजत्प्रियदर्शनः ॥१४॥
 अमत्यमनयं ह्यद्भ्य व्यसनं च जगद्रतम् ।
 निनाशयिष्यो जाताः कविदार्शनिकास्तनः ॥१५॥

वार्त्तारिरोप्यश्रीवेशचन्द्रिलाद्युपदेशतः ।
 प्रांस्यानां दुर्दशात्तानामुन्मादो द्विगुणोऽभवत् ॥१६॥
 राज्ञोमात्यविटैः कोशं भक्तयद्भिर्यथासुखम् ।
 न सेहे तुरगः कोशाध्यक्षो दोषान्विशोधयन् ॥१७॥
 श्रेष्ठी निष्कलनामा च कोषाध्यक्षस्ततोऽभवत् ।
 भूस्वामिनां प्रकोपेन मानी सोऽपि पदं जहौ ॥१८॥
 कृपीबलेभ्यः कर्षन्तो दुर्गतेभ्यः करान्गुह्यन् ।
 राज्ञे भूस्वामिनो नैव दातुमैच्छन्करं किल ॥१९॥
 राज्ञे कपटमेतं च दर्शयन्निष्कलः सुधीः ।
 भूस्वामिनामभूत्कोपभाजनं छलिनामसौ ॥२०॥
 इति सप्तदशी वीचिः ।

अत्रान्तरे च प्रांस्यानां साहाय्यात्तुङ्गवारिधेः ।
 पारे धूताङ्गुलिनिगडा स्वायत्ताभूदमेरिका ॥१॥
 अमेरिकां स्वतन्त्रा च पश्यन्तः प्रांस्यका जनाः ।
 तीव्रेणान्तरदहन्त पारतन्त्र्याग्निना भृशम् ॥२॥
 करदुःखानभिज्ञेषु देशरथार्धाधिकां भुवम् ।
 भूमिहारपुरोधःसु भुञ्जानेष्वपि कामतः ॥३॥
 भूचतुर्थाशमात्राय राज्यव्ययमहाधुराम् ।
 वहन्तश्चुकुशुर्दीनाः कृपीबलवृषा भृशम् ॥४॥
 कोषाध्यक्षेष्वशक्तेषु कोशदोषविशोधने ।
 भूयोऽपि निष्कलः श्रेष्ठी कोशाध्यक्षपदं दधे ॥५॥
 आहूतवाञ्छनसभां मनीषी निष्कलस्ततः ।
 राष्ट्रस्य व्यसनार्त्तस्य परित्राणाय सर्वतः ॥६॥
 भूमिहारपुरोधःसु सामान्यजनसन्निधौ ।
 उपवेष्टुमनिच्छत्सु जनताभूत्ततः पृथक् ॥७॥
 सदोगृहप्रवेशाच्च जनतां विनिवारयन् ।
 विससर्ज नृपत्नस्तो निष्कलं जनवल्लभम् ॥८॥
 अथ प्रकोपनुभिता जनतापि मन्स्विनी ।
 शोषे स्वातन्त्र्यलाभाय प्राणरक्षानपेक्षिणी ॥९॥

जातिवृत्तिकृतो भेदः प्रत्यादिश्यत सर्वथा ।
करभारश्च सर्वेषु निर्विशेषं व्यभज्यत ॥१०॥
वाचि धर्मे च नीतौ च स्वातन्त्र्यमभजञ्जनाः ॥
वीरशैले स्थितो राजा सेनया रक्षितोऽपि सन् ।
चकम्पे घोषमाकर्ण्य जनतावारिधेर्मुहुः ॥११॥
यान्तीं जनसदो भङ्क्तुं श्रुत्वा सेनां चमूपतेः ।
पारीशानगरे क्षोभस्तुमुलोऽजायत क्षणात् ॥१२॥
जनान्दन्तुमनिच्छत्सु प्रेक्षमाणेषु रक्षिषु ।
विलुक्त्य नगरं सर्वे वस्तित्वाभिमुखं ययुः ॥१३॥
अथ रक्षिसहाया च साग्न्यस्त्रा जनतोचकैः ।
क्रोशन्ती वस्तितं दुर्गमुन्मत्ता जगृहे बलात् ॥१४॥
निहत्य दुर्गाधिकृतमन्यास्तत्र स्थितास्तथा ।
भस्मसात्कृत्य सौधांश्च जनौघोऽप्रतिवारितः ॥१५॥
अङ्गीचक्रे ततो भीतैर्भूमिस्वामिपुरोहितैः ।
सामान्यजनवत्सर्वं करदानादि राजनि ॥१६॥
नृपस्तु सैनिकांस्त्रासादाजुहाव विमृढधीः ।
अभोजयत्सभार्यश्च प्रासादे तान्समादृतः ॥१७॥
राज्ञा सह कुमारद्वयं कृपणां महिषीं ततः ।
पश्यतां सैनिकानां च कारुण्यमुदपद्यत ॥१८॥
शपथं राजभक्तेश्च महोत्साहा विधाय ते ।
पद्भ्यां प्रजापताङ्गाङ्कं त्रिवर्णमवचक्रमुः ॥१९॥
श्रुत्वा सर्वमिदं वृत्तं द्विगुणोन्मादशालिनः ।
जनाः परेशनगराद्वीरशैलमुपाद्रवन् ॥२०॥
परःसहस्रक्षुधितस्त्रीपुंसकुलसंकुला ।
अन्नमन्नमिति क्षोभाद्रसन्ती साभ्यवर्तत ॥२१॥
आस्कन्ध परितः सीधं प्रावृषेण्यां क्षपामसी ।
क्रोशन्ती जनता घोरा भीषणात्मव्वाहयत् ॥२२॥
रजन्यां तु प्रभातायां रन्ध्रं प्राप्य तरस्विनी ।
जनतानलधारासौ शुद्धान्तं प्राविशद्वलात् ॥२३॥

वार्त्तारिरोप्यश्रीवेशचन्द्रिलाद्युपदेशतः ।
 फ्रांस्यानां दुर्दशात्तानामुन्मादो द्विगुणोऽभवत् ॥१६॥
 राज्ञोमात्यविटैः कोशं भक्त्यद्विर्यथासुखम् ।
 न सेहे तुरगः कोशाध्यज्ञो दोषान्विशोधयन् ॥१७॥
 श्रेष्ठी निष्कलनामा च कोषाध्यक्षस्ततोऽभवत् ।
 भूस्वामिनां प्रकोपेन मानी सोऽपि पदं जहौ ॥१८॥
 कृषीवल्लेभ्यः कर्पन्तो दुर्गतेभ्यः करान्गुरुन् ।
 राज्ञे भूस्वामिनो नैव दातुमैच्छन्करं किल ॥१९॥
 राज्ञे कपटमेतं च दर्शयन्निष्कलः सुधीः ।
 भूस्वामिनामभूत्कोपभाजनं छलिनामसौ ॥२०॥
 इति सप्तदशी वीचिः ।

अत्रान्तरे च फ्रांस्यानां साहाय्यात्तुङ्गवारिधेः ।
 पारे धूताङ्गलनिगडा स्वायत्ताभूदमेरिका ॥१॥
 अमेरिकां स्वतन्त्रां च पश्यन्तः फ्रांस्यका जनाः ।
 तीव्रेणान्तरदहन्त पारतन्त्र्याग्निना भृशम् ॥२॥
 करदुःखानभिज्ञेषु देशस्यार्धाधिकां भुवम् ।
 भूमिहारपुरोधःसु भुञ्जानेष्वपि कामतः ॥२॥
 भूचतुर्थांशमात्राय राज्यव्ययमहाधुराम् ।
 घहन्तश्चक्रुशुर्दीनाः कृषीवल्लवृषा भृशम् ॥४॥
 कोषाध्यक्षेष्वशक्तेषु कोशादोषविशोधने ।
 भूयोऽपि निष्कलः श्रेष्ठी कोशाध्यक्षपदं दधे ॥५॥
 आहूतधाञ्जनसभां मनीषी निष्कलस्ततः ।
 राष्ट्रस्य व्यसनार्त्तस्य परित्राणाय सर्वतः ॥६॥
 भूमिहारपुरोधःसु सामान्यजनसन्निधौ ।
 उपवेष्टुमनिच्छत्सु जनताभूत्ततः पृथक् ॥७॥
 सदोगृहप्रवेशाच्च जनतां विनिवारयन् ।
 विससर्ज नृपस्त्रस्तो निष्कलं जनवल्लभम् ॥८॥
 अथ प्रकोपलुभिता जनतापि मनस्विनी ।
 शेषे स्वातन्त्र्यलाभाय प्राणरत्नानपेक्षिणी ॥९॥

जातिवृत्तिकृतो भेदः प्रत्यादिश्यत सर्वथा ।
करभारश्च सर्वेषु निर्विशेषं व्यभज्यत ॥१०॥
धाचि धर्मे च नीतौ च स्वातन्त्र्यमभजञ्जनाः ॥
वीरशैले स्थितो राजा सेनया रक्षितोऽपि सन् ।
चक्रम्पे घोपमाकर्ण्य जनतावारिधेर्मुहुः ॥११॥
यान्तीं जनसदो भङ्क्तुं श्रुत्वा सेनां चमूपतेः ।
पारीशानगरे क्षोभस्तुमुलोऽजायत क्षणात् ॥१२॥
जनान्हन्तुमनिच्छत्सु प्रेक्षमाणेषु रक्षिषु ।
विलुप्य नगरं सर्वे वस्तिलाभिमुखं ययुः ॥१३॥
अथ रक्षिसहाया च सामान्यस्त्रा जनतोच्चक्रेः ।
क्रोशन्ती वस्तिलं दुर्गमुन्मत्ता जगृहे बलान् ॥१४॥
निहत्य दुर्गाधिकृतमन्यांस्तत्र स्थितांस्तथा ।
भस्मसात्कृत्य सौधांश्च जनौघोऽप्रतिवारितः ॥१५॥
अङ्गीचक्रे ततो भीतैर्भूमिस्वामिपुरोहितैः ।
सामान्यजनवत्सर्वं करदानादि राजनि ॥१६॥
नृपस्तु सैनिकांस्त्रासादाजुहाव विमूढधीः ।
अभोजयत्सभार्यश्च प्रासादे तान्समादृतः ॥१७॥
राज्ञा सह कुमाराङ्गां कृपणां महिषीं ततः ।
पश्यतां सैनिकानां च कारुण्यमुदपद्यत ॥१८॥
शपथं राजभक्तेश्च महोत्साहा विधाय ते ।
पद्भ्यां प्रजापताङ्गङ्कं त्रिवर्णमवचक्रमुः ॥१९॥
श्रुत्वा सर्वमिदं वृत्तं द्विगुणोन्मादशालिनः ।
जनाः परेशानगराद्वीरशैलमुपाद्रवन् ॥२०॥
परःसहस्रलुधितस्त्रीपुंसकुलसंकुला ।
अन्नमन्नमिति क्षोभाद्रसन्ती साभ्यवर्तत ॥२१॥
आस्कन्ध परितः सौधं प्रावृषेययां क्षपामसी ।
क्रोशन्ती जनता घोरा भीषणामत्यवाह्यन् ॥२२॥
रजन्यां तु प्रनातायां रन्ध्रं प्राप्य तरस्विनी ।
जनतानलधारासौ शुद्धान्तं प्राविशद्बलान् ॥२३॥

भज्यमाने कपाटे च भूमिभृद्वासवेशमनः ।
 परेशनगरादागात् श्रीस्फीतो रक्षिभिः सह ॥२४॥
 कथंचित्सकुटुम्बोऽसौ तेन त्रातश्च भूपतिः ।
 जनैरनीयत बलात्परेशनगरीं प्रति ॥२५॥
 भूस्वामिनोऽपि संत्रस्ताः पलाय्य रयिणीतटे ।
 नीताः कन्दुकुमारेण समयावेक्षिणः स्थिताः ॥२६॥
 नृपोऽप्यवसरं प्राप्य परेशनगरादथ ।
 पलायमान आस्कन्द्य प्रत्यानीतो जनैः पुरम् ॥२७॥
 भ्रंशं राजपदाच्चासी प्रापञ्जनसदःकृतम् ।
 पलायनापराधस्य श्रवेशो दण्डमानतः ॥२८॥
 अस्त्रियक्षितिपादीनां सैन्यैर्लक्षाधिकैस्ततः ।
 कृतं सामनि साहाय्यं राजपक्षभृतां महत् ॥२९॥
 प्रजासेनापतिर्वीरो दुर्मरः सह सैनिकैः ।
 अयुतद्वयमानैस्तान्निरस्याभूद्यशोधरः ॥३०॥
 परेशजनता क्रुद्धा भूपति तूलराशितः ।
 प्रासादाद्रक्षिणो हत्वा कारागारे न्यवेशयत् ॥३१॥
 रभसप्रियभाराख्यदन्तुलैरथ घातुकैः ।
 आरब्धं भीषणाकारैर्जनेषु कदनं महत् ॥३२॥
 अधोप्यत प्रजाराज्यं दृढया जनसंसदा ।
 प्रजाभिरभियुक्तश्च प्राणदण्डं नृपोऽमजत् ॥३३॥
 सुफेनसूदशर्मण्यरूप्याङ्गलसुनदादयः ।
 सायुधास्तत्रजाराज्यं समन्तात्पर्यवारयन् ॥३४॥
 इतस्ततो गृह्येप्यासीद्विज्ञोभो लोकभीषणः ॥
 इत्थं बाह्यान्तरक्षोभे घोरेऽपि दृढनिश्चयम् ।
 महोत्साहं प्रजाराज्यं नमयामास वैरिणः ॥३५॥
 लक्षद्वयं मनुष्याणां कारागारे न्यवेशयत ।
 अभियुक्तं प्रजाराज्यविरोधाख्यमहागता ॥३६॥
 कारागारादनीयन्त स्त्रीपुंसाः प्रतिवासरम् ।
 शिरःकर्त्तनदण्डाय भीषणं कर्त्तनीमथलम् ॥३७॥

प्रसह्य निहते मारे नार्या करलिकाख्यया ।
 दन्तुले प्राणदण्डं च प्रापिते सानुगामिनि ॥३८॥
 परःसहस्रान्मनुजान्घातयन्धोरनिष्ठुरः ।
 वने व्याघ्र इव स्वैरं चचार रसभप्रियः ॥३९॥
 जनतासदसस्त्रस्तस्याज्ञया रक्षिभिस्ततः ।
 प्रसह्य निगृहीतोऽसौ रभसप्रियराक्षसः ॥४०॥
 नैराश्यादात्मघाताय तमग्न्यायुधमुक्त्या ।
 चेष्टमानं गुलिकया भीषणं क्षतसृक्कणम् ॥४१॥
 नरहत्यामहापापदुर्विपाकप्रतीक्षिणाम् ।
 यथाधिकारिणो धृत्वा पशुमारममारयन् ॥४२॥
 अलर्क इव दुर्दान्ते रभसप्रियराक्षसे ।
 भक्षिते पातकैर्वो रैर्जनानां विरतं भयम् ॥४३॥
 प्रशासनसभा चान्या कृता देशहितैपिभिः ।
 यत्राधिकारः पञ्चानां प्रशास्त्राणां करे स्थितः ॥४४॥
 परेशनगरीयास्तु युता जातीयरक्षिभिः ।
 न प्रशास्त्वसदः क्रुद्धा रोचयामासुन्द्वताः ॥४५॥
 अथ प्रशास्त्वसमितेर्वरराशिश्चमूपतिः ।
 सहायं नयपालाख्यं वरयामास सैनिकम् ॥४६॥
 वीरोऽसौ नयपाल्योऽपि प्रसादात्तूलराशितः ।
 शतघ्नीगुलिकावर्षैर्दमयामास नागरान् ॥४७॥
 नदन्तीषु शतघ्नीषु नयपाल्यस्य धीमतः ।
 भयादिव गतः फ्रांस्यविप्लवः प्रशमं द्रुतम् ॥४८॥
 शतघ्न्यधिकृतो वीरो नयपाल्यो महामनाः ।
 इष्टालयचमूपोऽभूद्धरराशेरनुप्रदात् ॥४९॥
 शर्मण्यसीम्नि फ्रांस्यानां गते सेनाद्वये ततः ।
 इष्टालयानगाद्वीरो नयपाल्यः स्वसेनया ॥५०॥
 लक्षाधिकान्किलाखीयानलर्पीयस्यैव सेनया ।
 इठान्निरस्य युद्धेषु नयपाल्यो महाबलः ॥५१॥

आस्कन्ध मञ्जुकां गृह्णन्वेणीपुरमनुत्तमम् ।
 सन्ध्येकशरणं चक्रेऽस्त्रियसम्राजमुद्धतम् ॥५२॥
 प्रिययाथ मुशोभिन्त्या कंचित्कालं कृतस्थितिः ।
 परेशनगरे धीरोऽजपुत्रानभ्यपेण्यत् ॥५३॥
 पुरीमलिकचन्द्रीयामास्कन्द्यातुलविक्रमः ।
 मामल्लकान्पराजिग्ये कोणागारमहाह्वये ॥५४॥
 निजानुपस्थितौ हन्त स्वपोतान्नलसूनुना ।
 दग्धान्नीलनदे धीरो निशाम्यापि न विव्यथे ॥५५॥
 विचूर्ण्य च तुरुष्कादीन्भारतं गन्तुमुद्यतः ।
 जनेषु क्षोभमाकर्ण्य प्रांस्यान्प्रत्याजगाम सः ॥५६॥
 स तत्राराजकं दृष्ट्वा जनशासनसंसदः ।
 शान्तित्राणाक्षमत्वं च निजसाम्राज्यमैहत ॥५७॥
 प्रविश्य संसदं वीरः सदस्यान्परिभर्त्स्य च ।
 सेनामाज्ञापयामास तान्निर्वासयितुं बलात् ॥५८॥
 मुरः सेनापतिस्तस्य नदत्सु पटहेष्वथ ।
 सदस्यानश्रुताक्रन्दान्निर्वास्यारेचयत्सभाम् ॥५९॥
 नाममात्रकृतस्थित्या सहैव जनसंसदा ।
 नयपाल्योऽशिपत्प्रांस्यान्केसरीवाथ रोमकान् ॥६०॥
 व्यस्तारयद्वशिज्यां स क्रमात्कोशमवर्धयत् ।
 सेनां च विपुलीचक्रे जनान्प्रोत्साहयन्कृती ॥६१॥
 नयपाल्यनयेनेत्थं प्रांस्थेषु बलवत्तवथ ।
 आङ्गलास्त्रियादयो द्वेषं वधन्धुर्द्रोहबुद्धयः ॥६२॥
 तीर्त्वाल्पशिखरं मानी हिमानीदुर्गमं ततः ।
 सैन्यैरिष्टालयेषूप्रान्ववाधेऽस्त्रियसैनिकान् ॥६३॥
 त्रिगुणामप्यसौ सेनामन्त्रियाणां विचूर्णयन् ।
 बली माराङ्गसंप्रामे विस्मयेऽमज्जयज्जगत् ॥६४॥
 मयूराख्योऽस्य सेनानीरुत्कटां रयिणीतटे ।
 जिगायास्त्रियमेनां च शोभनालिन्दसंयति ॥६५॥

वरग्रीवैर्युतं वीरः स वामं रयिणीतटम् ।
 अस्त्रियेभ्यः समाच्छिद्य शान्ति भूमावतिष्ठिपत् ॥६६॥
 धारिणी तूद्धतानाङ्गलाञ्जामयिष्यन्महामनाः ।
 रूप्यसूदादनुप्रोप्य संहतिं समसाधयत् ॥६७॥
 नयपाल्यस्मृतेर्नाम्ना प्रसिद्धां धर्मसंहिताम् ।
 प्रजाभ्युदयकामोऽसौ विद्वद्भिः समजिग्रहत् ॥६८॥
 शिञ्जान्यायवणिज्यादि शिल्पमार्गाकरादि च ।
 यथावद्वर्णयामास नयपाल्यः प्रजाकृते ॥६९॥
 प्रीताभ्यश्च प्रजाभ्योऽसौ लब्ध्वा सम्राट्पदं कृती ।
 न सेहे पालयन्नाज्यमाङ्गलैः परममर्षिभिः ॥७०॥
 प्रांस्यवाणिज्यनाशेऽसावाङ्गलान्प्रयन्त्रयासिनः ।
 तदाक्रमाय पोतानां संभारं विपुलं व्यधात् ॥७१॥
 रूप्यास्त्रियचमूं श्रुत्वा प्रसर्पन्तीं च वेगवान् ।
 स तीर्त्वा रयिणीं सैन्यैर्ददौ युद्धं महाबलः ॥७२॥
 मखमस्त्रियसैन्येशं पराभूयायुतत्रयम् ।
 वन्दीकृत्यास्य सैन्यानां वीणां वीरोऽविशत्युरीम् ॥७३॥
 वीणापुरमतीत्यासावल्लेशमहाहवे ।
 रूप्यास्त्रियचमूं युक्तां महावीरो व्यचूर्णयत् ॥७४॥
 हत्वा सार्धायुतं नृणां वन्दीकृत्यायुतद्वयम् ।
 शतद्वयं शतघ्नीनामाच्छिद्य जयशालिनः ॥७५॥
 अस्त्रियक्षितिपालोऽपि मानी मानसमुज्झितः ।
 संध्यधीं नयपालत्य भीतः शिविरमाययौ ॥७६॥
 राज्यार्धं द्रव्यकोटीश्च निर्जितोऽस्त्रियभूपतिः ।
 समर्प्य नयपाल्याय निजरत्नां समैहत ॥७७॥
 स्वतन्त्रयित्वा शर्मण्यानस्त्रियेन्द्रान्महाबलः ।
 पवित्ररोमसाम्राज्यं नयपाल्यो व्यनाशयत् ॥७८॥
 आङ्गलास्कन्दोद्यतानाङ्गलो नलसुनुर्व्यनाशयत् ।
 अत्रान्तरेऽस्य पोतास्तु त्रिफल्वाख्येऽन्तरीपके ॥७९॥

नयपाल्यस्त्वनिर्विण्णः सुन्दे नृपुरे तथा ।
 भ्रातराघात्मनो मानी राजानाबन्धुपेचयत् ॥८०॥
 अवरस्थितियज्ञाख्ययुद्धयोरथ चूर्णयन् ।
 प्रोप्यानह्वायमेकेन प्राविशद्वर्णिपत्तनम् ॥८१॥
 स्फीतनन्दाह्वे वीरो रूष्याणामयुतानि पट् ।
 निहत्य तेषां सम्राजं संध्वेकशरणं व्यधात् ॥८२॥
 प्रोप्य राज्यार्धमाच्छिद्याभिषिच्यात्र तथानुजम् ।
 सुफेनेषु कृतज्ञोभानाङ्ग्लानशमयत्कृती ॥८३॥
 पुनरुत्थायिनश्चासावस्त्रियांश्चण्डविक्रमः ।
 यरआमाह्वे जित्वा दमयामास दुर्दमान् ॥८४॥
 सुरोभिर्नीं परित्यज्य पुत्रार्थी दयितां ततः ।
 उपयेमे श्रवेशां स तनुजामस्त्रियेशितुः ॥८५॥
 आ सुफेनेभ्य आ प्रान्तादस्त्रियाणां च वीर्यवान् ।
 आ मध्यसागरादा च सूदेभ्यो राज्यमूर्जितम् ॥८६॥
 प्रशासदथ नीत्यासौ रूष्यान्वीक्ष्याङ्ग्लपक्षगान् ।
 न सेहे दण्डयिष्यंश्च तान्वलादभ्यपेणयत् ॥८७॥
 विजयोजितसत्त्वश्च रूष्यैर्घृत्तैः प्रलोभितः ।
 सम्राण्मुष्कपुरं तेषां विवेशाप्रतिवारितः ॥८८॥
 रिक्तं मुष्कपुरं वीक्ष्य सैनिकास्तस्य विस्मिताः ।
 अविष्टंस्तत्र रूष्यास्तु नैराख्याददहन्पुरम् ॥८९॥
 भस्मीभूते पुरे फ्रांस्या जयिनोऽपि हिमार्दिताः ।
 निरालया निरन्नाश्च प्रत्यावर्त्तन्त दुर्गताः ॥९०॥
 नयपाल्यस्त्वनिर्विण्णः पारीशं प्राप्य दुर्दमः ।
 सेनामभिनयां मानी कथंचिद् व्यूढवाञ्छवात् ॥९१॥
 प्रोप्यान् रूष्यांश्च जित्वासौ वेगवानाह्वयद्वये ।
 श्रीस्त्रिप्रणे पराभूतिं ययावप्रौढसैनिकः ॥९२॥
 अथाम्त्रियादिप्रतना नयपाल्ये पराजिते ।
 पार्ष्णिण्माहेऽपि पारोशपत्तनं जगृहे वल्लोत् ॥९३॥

सम्राट्पि च्युतो राज्यान्नयपाल्यो न्यमन्व्यत ।
पाश्चात्यैर्भूमिपैरर्वद्वीपे लुद्रे महाबलः ।
श्रवेशोऽष्टादशश्चाभूत्प्रांरयानां नृपतिस्ततः ॥६४॥
नारज्यजनता त्वस्मिन्मूर्खे भूमिपतौ क्षणम् ।
नयपाल्यं पुनर्वत्रेऽर्धद्वीपाच्च निर्गतम् ॥६५॥
बलाङ्गभ्रूचरौ चासावाङ्ग्लप्रोप्यचमूपती ।
अभ्यपेण्यदुद्दण्डो ग्रामे वारिलवे बली ॥६६॥
अनतिप्रौढसैन्यत्वात्संप्रामेऽसौ पराजितः ।
प्रांस्यांस्त्यक्त्वाङ्ग्लवसुधां स्वतन्त्रः समुपाययौ ॥६७॥
अथैष विनिगृह्याङ्ग्लैः सदैवास्कन्दशङ्किभिः ।
प्रेपितो हरिणद्वीपं जठरे दक्षिणाम्बुधेः ॥६८॥
विविक्ते हरिणद्वीपे पङ्क्वर्पाणि कृतस्थितिः ।
गर्जत्सु शुचिमेधेषु सम्राट् पञ्चत्वमागतः ॥६९॥
जगदेकप्रवीरे तु नयपालेऽत्यथं गते ।
मुस्थाः पाश्चात्यभूपालाः स्वस्वकार्यमसाधयन् ॥१००॥
जनशासननीत्याङ्ग्लाः सुविशोधितया मुहुः ।
भूमौ नातिचिरादासन्बलसंपत्तिशालिनः ॥१०१॥
व्यक्तोर्जायाश्च सम्राज्ये बलयीकृतभूतले ।
किमीयादिषु रूप्यादीञ्चित्वाङ्ग्ला भेजिरे वराः ॥१०२॥
अथालकां प्रविश्यासावाङ्ग्लदूतचमूपतिः ।
उद्धतान्दमयामास यज्ञानक्षीणविक्रमः ॥१०३॥
श्रवेशादिष्वशक्तेषु शास्तुं देशं मुदुर्दमम् ।
तृतीयो नयपाल्योऽभूत्प्रांस्यकानां प्रशासकः ॥१०४॥
नयपाल्यस्य वारस्य भ्रातृजोऽसौ क्रियश्चिरम् ।
प्रांस्यान्नोत्वाथ शर्मस्यैर्महावीर्यैः पराजितः ॥१०५॥
अर्ताने नयपाल्ये तु तृतीये प्रांस्यकैः पुनः ।
अस्थाप्यत प्रजाराज्यं चिराय जनशर्मणे ॥१०६॥
प्रोप्या अथान्निपाञ्चित्वा बलान्निपिप्य दुर्दमान् ।
प्रांस्यान्नोतांस्तृतीयेन नयपाल्ये नवे गतः ॥१०७॥

मन्त्रिणा विपमार्केण सेनान्या मूर्त्तकेन च ।
 चक्रुः शर्मण्यसम्राजं चोरं वलियसाभिधम् ॥१०८॥
 अस्त्रियाधिष्ठितं यच्च नयपाल्येन नाशितम् ।
 पवित्ररोमसाम्राज्यं स्थानेऽस्याविरभूत्पुनः ॥१०९॥
 दृढं शर्मण्यसाम्राज्यं सर्वराजकपूजितम् ।
 नीतिशिल्पकलावीर्यसंपदागारमुत्तमम् ॥११०॥
 गिरिवर्ध्यादिनीनीत्या च विनिर्वास्यास्त्रियादिकान् ।
 स्वातन्त्र्यमभजन्निष्ठालयाः सासत्यमन्युले ॥१११॥
 सूप्यान्स्वातन्त्र्यरात्रंश्च दमयित्वा मदोद्धतान् ।
 कर्पूरद्वीपजनता पाश्चात्यसमतामगात् ॥११२॥
 समृद्धानीक्षमाणाश्च कर्पूरद्वीपवासिनः ।
 चीना अपि प्रजाराज्यं बह्वमन्यन्त नाचिरात् ॥११३॥
 अथ पाश्चात्यदृष्टान्तमनुयान्तः क्रमादमी ।
 तुरुष्काः पारसीकाश्च जनशासनमाश्रयन् ॥११४॥
 नातिरोचयमानाश्च पौरस्त्यानां जिगीषुताम् ।
 पारसोकास्तुरुष्कांश्च प्रबाधन्ते प्रतीच्यकाः ॥११५॥

चाङ्मयमहार्णवीयेतिहासकारण्डे
प्राचीनकविचरितत्रिपयकाणि पद्यानि ।

अद्य शकाब्दाः १८३२, ख्रिस्ताब्दाः १६११, विक्रमाब्दाः १६६७ ।

चाणक्यचन्द्रगुप्तौ

चतुर्थशतकस्यादौ प्राक् शकारम्भकालतः ।
नन्दाः स्मृतिपथं नीता बलिना मौर्यभूभृता ॥१॥
सुमाल्याद्यैर्महापद्मनन्दः पुत्रैः समन्वितः ।
चन्द्रगुप्तेन चाणक्यपर्वताभ्यां च पातितः ॥२॥
आसीदमात्यश्चन्द्रस्य चाणक्याख्यो महामतिः ।
प्राणैपीदर्थशास्त्रं यो नृपाणामर्थमज्ञयम् ॥३॥
शल्यकाद्यवनाधीशाहूलेन विजितादसौ ।
गान्धारादीन्समाच्छिद्य चक्रवर्त्तित्वमाप्तवान् ॥४॥
चतुर्विंशति वर्षाणि राज्यं कृत्वा महाबलः ।
पुत्राय विन्दुसाराय राज्यं दत्त्वा दिवं ययौ ॥५॥

शूद्रकः

शकाब्दारम्भतः पूर्वं तृतीये शतके बली ।
दक्षिणस्यामभूदान्ध्रः शिशुकाख्यो महीपतिः ॥१॥
शिषुकेण प्रकरणं तन्मृच्छकटिकं कृतम् ।
शूद्रकापरनाम्नेति केषांचिद्विदुषां मतम् ॥२॥
मगधेशं सुशार्म्माणं कण्वं स हत्वानिति ।
यदुत्रैव पुराणेषु सुव्यक्तं समुदीरितम् ॥३॥

दण्डी

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति च ।
अरत्नालोकभेद्यं चेत्याद्या दण्डिकवेर्गिरः ॥१॥

मन्त्रिणा विपमार्केण सेनान्या मूर्त्तकेन च ।
 चक्रुः शर्मण्यसाम्राजं वीरं वल्लियसाभिधम् ॥१०८॥
 अस्त्रियाधिष्ठितं यच्च नयपाल्येन नाशितम् ।
 पवित्ररोमसाम्राज्यं स्थानेऽस्याविरभूत्पुनः ॥१०९॥
 दृढं शर्मण्यसाम्राज्यं सर्वराजकपूजितम् ।
 नीतिशिल्पकलावीर्यसंपदागारमुत्तमम् ॥११०॥
 गिरिवर्ध्यादिनीनीत्या च विनिर्वास्यास्त्रियादिकान् ।
 स्वातन्त्र्यमभजन्निष्टालयाः शासत्यमन्युले ॥१११॥
 सुप्यान्स्वातन्त्र्यशत्रूंश्च दमयित्वा मदोद्धतान् ।
 कर्पूरद्वीपजनता पाश्चात्यसमतामगात् ॥११२॥
 समृद्धानीक्षमाणाश्च कर्पूरद्वीपवासिनः ।
 चीना अपि प्रजाराज्यं बद्धमन्यन्त नाचिरात् ॥११३॥
 अथ पाश्चात्यदृष्टान्तमनुयान्तः क्रमादमी ।
 तुरुष्काः पारसीकाश्च जनरासनमाश्रयन् ॥११४॥
 नातिरोचयमानाश्च पौरस्त्यानां जिगीषुताम् ।
 पारसीकास्तुरुष्कांश्च प्रयाधन्ते प्रतीच्यकाः ॥११५॥

वाङ्मयमहाएवीयेतिहासकाः एडे
प्राचीनकविचरितविषयकाणि पद्यानि ।

अद्य शकाब्दाः १८३२, ख्रिस्ताब्दाः १६११, विक्रमाब्दाः १६६७ ।

चाणक्यचन्द्रगुप्तौ

चतुर्थशतकस्यादौ प्राक् शकारम्भकालतः ।
नन्दाः स्मृतिपथं नीता बलिना मौर्यभूभृता ॥१॥
सुमाल्याद्यैर्महापद्मनन्दः पुत्रैः समन्वितः ।
चन्द्रगुप्तेन चाणक्यपर्वताभ्यां च पातितः ॥२॥
आसीदमात्यश्चन्द्रस्य चाणक्याख्यो महामतिः ।
प्राणैपीदर्यशास्त्रं यो नृपाणामर्थमक्षयम् ॥३॥
शल्यकाद्यवनाधीशाद्भूलेन विजितादसौ ।
गान्धारादीन्समाच्छिद्य चक्रवर्त्तित्वमाप्तवान् ॥४॥
चतुर्विंशति वर्षाणि राज्यं कृत्वा महाबलः ।
पुत्राय विन्दुसाराय राज्यं दत्त्वा दिवं ययौ ॥५॥

शूद्रकः

शकाब्दारम्भतः पूर्वं तृतीये शतके बली ।
दक्षिणस्यामभूदान्ध्रः शिशुकाख्यो महीपतिः ॥१॥
शिप्रुकेशेण प्रकरणं तन्मृच्छकटिकं कृतम् ।
शूद्रकापरनाम्नेति केषांचिद्विदुषां मतम् ॥२॥
मगधेशं सुशर्माणं कण्वं स हतवानिति ।
बहुत्रैव पुराणेषु सुव्यक्तं समुदीरितम् ॥३॥

दण्डी

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति च ।
अरन्नालोकभेद्यं चेत्याद्या दण्डिकवेर्गिरः ॥१॥

काव्यादर्शे धृता नूनमलङ्काराद्युदाहृतौ ।
शूद्रकात्कालिदासाच्च बाणादिति विदां मतम् ॥२॥

कालिदासो भारविश्च

समुद्रगुप्ततनयश्चन्द्रगुप्ताभिधो नृपः ।
जगाम विक्रमादित्यनाम्ना ख्यातिं महीतले ॥१॥
तृतीयशतकस्यान्ते त्रिशोपे चन्द्रभूपतिः ।
सिंहासनं समध्यास्य शक्रराज्यं व्यनाशयत् ॥२॥
सिन्धोः पारे स बाह्यीकान्सौराष्ट्रे शकसत्रपान् ।
विजित्य भारतस्यासीदेकच्छत्रो महीपतिः ॥३॥
समये विक्रमाङ्कस्य कालिदासो महाकविः ।
रघुवंशादिकाव्यानि कल्पस्थायोनि निर्ममे ॥४॥
अष्टत्रिंशतमच्छानामद्वितीयातपत्रकम् ।
परिपाल्योर्जितं राज्यं शकशत्रुर्दिवं ययौ ॥५॥
सति पाटलसाकेतोञ्जयिन्याख्ये पुरत्रये ।
राजधानीत्वयोग्येऽभूच्चन्द्र उज्जयिनीप्रियः ॥६॥
फवयोऽमरमुख्याश्च दिङ्नागाद्याश्च तार्किकाः ।
प्रायोऽस्मिन्समयेऽभूवन्नस्मिन्देशे महाधियः ॥७॥
धारेणः सिन्धुराजोऽभूच्छकानां दशमे शते ।
नृपो वाक्पतिराजस्य मुञ्जाख्यस्यानुजो भुवि ॥८॥
पद्मगुप्तः परिमल-कालिदास इति श्रुतः ।
द्वितीयः कालिदासोऽभूत्सिन्धुराजसभामणिः ॥९॥
सिन्धुराजस्य पुत्रोऽभूत्प्रसिद्धो भोजभूपतिः ।
तृतीयः कालिदासोऽभूत्कश्चित्तस्य सभाभुवि ॥१०॥
सिन्धुराजस्य चरितं पद्मगुप्तेन निर्मितम् ।
यत्साहसाद्बुचरितं नाम्ना विद्वत्सु विश्रुतम् ॥११॥
तृतीयकालिदासस्य न काव्यं साम्प्रतं फचित् ।
शूद्रारतिलकादीनां फर्त्ता सम्भावितस्त्वसौ ॥१२॥

“एकोऽपि जीयते हन्त ! कालिदासो न केनचित् ।
 शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु” ॥१३॥
 रविकीर्त्तिकृते लेखे पुलकेशिमहीभुजः ।
 अभिधा कालिदासस्य भारवेश्च निवेशिता ॥१४॥
 पष्ठस्य शतकस्यादौ रविकीर्त्तेरभूलिपिः ।
 भारविः कालिदासस्य रविकीर्त्तेस्तथान्तरे ॥१५॥

वाणभट्टः

स्थाएवीश्वरे व्यधाद्राज्यं भूपतिर्हर्षवर्धनः ।
 वर्षाष्टविंशतिः पष्ठशतकस्य यदा गता ॥१॥
 पुलकेशिनृपस्यासीत्स भूपः समकालिकः ।
 भयूरो वाणभट्टश्च सदस्यौ तस्य विश्रुतौ ॥२॥

भवभूतिः

कश्मीरेष्वभवद्राजा ललितादित्यनामकः ।
 सप्तमस्य शतस्यान्ते विजिगीषुर्महाबलः ॥१॥
 असहिष्णुर्जिगीषुत्यात्सद्द्वान्प्रतिवेशिकान् ।
 कान्यकुब्जान्विजिग्येऽसौ यशोवर्माभिपालितान् ॥२॥
 कविर्वाक्पतिराजश्री भवधृत्यादिसेवितः ।
 जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥३॥

विक्रमादिः यचन्द्रगुप्तस्य समयः शक्रेभ्यः परम् २६७-३३४ ।

प्रथमकालिदासस्य कृतिः- ऋतुसंहार, रघुवंश, मेघदूत, कुमारसम्भव, शाकुन्तल, माकविकाग्नि-
 मित्र, विक्रमोर्वशीयान । कुमारसम्भवस्य प्रथमेऽष्ट सर्गाः कालिदासोऽयाः ।

द्वितीयकालिदासस्य कृतिः- नवसाहस्राङ्कचरितम् ।

तृतीयकालिदासस्य कृतिः- शृङ्गारतिलकादि ।

भारवेः कृतिः- किराताजुर्नीयम् ।

हर्षवर्धनस्य समयः शक्रेभ्यः परम् ५२८-५७० । वाणभट्टस्य कृतिः- हर्षचरितम्, चण्डीशतकम्,
 कादम्बरी, पद्मकादम्बरी, मुकुटतान्दितकम् ।

यशोवर्मणः समयः ६६० । भवभूतेः कृतिः- वारचरितोत्तरचरितमात्रतीमाथवानि ।

विशाखदत्तो माघश्च

नवमस्य शतस्यादौ माघः कविवरोऽभवत् ।
 पौत्रः सुप्रभदेवस्य दत्तस्य च सुतः सुधीः ॥१॥
 कारमीरेष्वभवद्राजाऽवन्तिवर्माऽभिधो बली ।
 अष्टमस्य शतस्यान्ते विदुषां वल्लभः सुधीः ॥२॥
 मुक्ताकरणः शिवस्वामी माघश्चानन्दवर्धनः ।
 रत्नाकरो विशाखश्च तत्काले कवयोऽभवन् ॥३॥
 पार्थिवोऽवन्तिवर्मेति मुद्राराक्षसनाटके ।
 दृश्यते भरतानां हि वचसोऽन्ते कचित्कचित् ॥४॥

श्रीहर्षः

एकादशशतस्यान्ते कान्यकुब्जमहेश्वरः ।
 पृथ्वीराजप्रतिस्पर्धी जयचन्द्रनृपोऽभवत् ॥१॥
 प्रणेता नैपथीयस्य खण्डनस्य च पण्डितः ।
 श्रीहर्षः कान्यकुब्जेशजयचन्द्रसदस्यभूत् ॥२॥

अवन्तिवर्मणः समयः ७७६-८०३ । विशाखदत्तस्य कृतिः—मुद्राराक्षसम् ।

माघस्य कृतिः—शिशुपालवधकाव्यम् ।

जयचन्द्रस्य समयः १०३१-१११५ ।

श्रीहर्षस्य कृतिः—शैथिल्यविचारणप्रकरणम्, विजयप्रशस्तिः, खण्डनखण्डखाद्यम्, गौडोर्वी
 प्रशस्तिः, शार्ङ्गवर्षानम्, छन्दः प्रशस्तिः, शिवराक्तिसिद्धिः, नवसाहस्राहसाङ्गचरितचम्पूः ।